

Tortyr och pinligt förhör
Våld och tvång i äldre svensk rätt

Björn Åstrand

© Björn Åstrand
ISSN 1404-4153
ISBN 91-7191-928-7
Tryck: Solfjädern Offset AB i Umeå 2000

FÖRORD	5
1 INLEDNING	6
Stockholm 1462	6
Tortyrn och tortyrbegreppet i den historiska forskningen	7
Syfte, centrala frågeställningar och analysperspektiv	13
Källor och metodfrågor	15
Kunskapssyn och vetenskapsbegrepp	18
Historisk tortyrforskning – felkällor och problem	21
Teoretisk inspiration	24
2 DISKURS OCH NORM	30
Den diskursiva nivån – diskursen om tortyr i Europas äldre historia	30
Tortyrdiskursen under antiken	31
Tortyrdiskursen under medeltiden och i samband med inkquisitionen	39
Tortyrns ställning vid början av den tidigmoderna epoken	44
Sverige – ett land med en svärfångad diskurs om tortyr	47
Den normativa nivån – tortyr i äldre svensk lag	64
Lagar under senmedeltiden och början av den tidigmoderna tiden	64
Lagens betydelse	65
Explicita och positiva stadganden om tortyr	68
Förbud mot tortyr	71
Målsägarrätt i samband med stölder och horsbrott	77
Tortyr och målsägarrätt	84
3 BRUK AV TORTYR – TECKEN, SPÅR OCH UPPGIFTER I RÄTTSPROTOKOLLEN	88
Uppenbara fall – termer och beskrivningar	90
Pina och pinligt förhör	92
Inspärning i torn och källare	93
Att skrämma med bödel och mästerman	96
Jungfrur och eld	97
Risad, piskad och slagen	98
Ett gränsfall – utnyttjande av födslosmärter	99
Fall där tortyr framgår på grund av att den prövades rättsligt	101
Fall där tortyr framgår av domslut	103
Fall där tortyr framgår av omnämningen	105
Lokaler för tortyr	110
Torgrätten	112
Tortyrmetoder och redskap	113
Indicier på tortyr – rutinmässighet	115
Begreppet ”onödd och otvingad”	116
Omfattande bekännelser	119
Fall som ej togs upp i tänkeböckerna	120
Slutsatser	124

4 TORTYRENS AKTÖRER OCH OFFER – TORTYRENS SOCIALA MÖNSTER	127
Tortyroffer	131
Brottskategorier	140
Våldsbrott	140
Stämpling	142
Förtal	143
Trolldom och vidskepelse	143
Hor	144
Stöldmål	145
Slutsatser	149
5 TORTYRENS RÄTTSLIGA GRUND	151
Tortyr på rättens initiativ	151
Underlag för nyttjande av tortyr	152
Delbekännelse och vittnesmål	154
Återtagna bekännelser och angivelser	155
Rykte, vandel och misstänkta handlingar	156
Tortyr på målsägarens initiativ	157
Målsägaraktivitet och målsägartortyr	158
Målsägare som utövade tortyr	159
Målsägare som ombesörjde tortyr	160
Målsägare som tog initiativ till tortyr	161
Maktrelationen avgörande	162
Omgivningens reaktion på målsägartortyr	165
6 TORTYR, MAKT OCH MENTALITET – NÅGRA CENTRALA TEMAN	170
En social kontinuitet?	172
Diskussionen om sanningen och tortyrens plats i lagstiftningen	175
Kontroll och disciplinering	180
SUMMARY	184
BILAGA	190
KÄLLFÖRTECKNING	192

FÖRORD

När jag stängde dörren om mig slog det mig att också mina allra första skrivalster kom till i en liten stuga. Den var brun och denna är röd. Det var över tjugo år sedan. Då som nu hade jag ett stort behov av hjälp och stöd. Även den gången leddes mina tankar fram genom samtal med andra och här kommer ett senkommet tack till dem vars kunskaps- och diskussionsglädje förde mig till vidare studier i vilka jag ser detta arbete som en del.

Vid Institutionen för historiska studier i Umeå är jag skyldig många ett stort tack. Mina båda handledare Jonas Liliequist och Åsa Bergenheim tackar jag för allt stöd och all uppmuntran. Fler ögon ser fler saker. Doktorandkollegiet tackar jag för de samtal vi fört. Ett särskilt tack till Christer Karlsson för all den hjälp han bistått med. Att ha en kollega att dryfta allt från det senaste på teorifronten till nya rön om antika tandproteser med, har för mig varit ovärderligt. Ett varmt tack till Erland Mårald för det arbete han lade ner på att hjälpa mig i arbetets slutskede. Likaså tackar jag alla de andra som orkade med att granska manuset före slutredigeringen och de som hjälpt till med korrekturläsning. Gunnela Ivanov är jag ett tack skyldig för att hon fått fason på mina försök till engelska och ett tack till Maria Göransdotter som hjälpt mig att få till utseendet på boken. I professorskollegiet var det från början Sune Åkerman som uppmuntrade mig, senare har Marja Taussi Sjöberg och Tom Ericsson tagit över.

Vänner och bekanta som hjälpt och uppmuntrat mig vill jag tacka liksom min bror Anders och pappa Per. Tack också till min mamma Margaretha vars hjälp sparade många värdefulla dagar under slutfasen av det hektiska arbetet med avhandlingstexten. Ida, Linn, Max och Ingela ger mig mod att gå vidare, lust att leva, det har betytt långt mer än allt annat.

En avhandling om tortyr kan väl egentligen inte tillägnas någon. Men den här boken handlar i grund och botten om människan och jag skulle vilja tillägna denna studie alla dem som idag arbetar för mänskliga rättigheter – denna höst år 2000 då Amnesty International återigen måste dra igång en stor kampanj mot tortyr.

skrivstugan, ytterträsk
hösten 2000
björn åstrand

1 Inledning

Stockholm 1462

I de räkenskaper som Stockholms stads borgare förde under senmedeltiden kan en del av stadens liv spåras. År 1462 hade Andres Jonsson sålt papper till staden att nedteckna just räkenskaperna på. En åkare hade sålt ”timmer, bräder och sten till stadens behov” och glasmästare Didrik Rodenborch hade sålt glas till stadens fönster.¹ I samma räkenskaper återfinns på en liten lapp följande:

Item feria quinta ante nativitatem Domini fick Bengt klensmed 3 mark för läs, handklovar, jungfrur, etc till stadens behov, då är staden honom inte tenetur.²

Före julen år 1462 hade Bengt Klensmed till stadens kassör lämnat in vad vi idag skulle kalla en faktura på utfört arbete. Av en slump, kan det tyckas, har stadens svar på Bengts begäran om ersättning för sitt arbete blivit bevarat genom århundraden. Denna lilla lapp väcker frågor om det förflutna. Vi får veta att betalningen gäller tillverkning av olika typer av lås till stadens byggnader, men också saker som handklovar och jungfrur. Jungfrur var ett tortyrredskap. Dess funktion framgår bättre om man kallar redskapet för tumskruvar, troligen enkelt smidda i stabilt järn, ungefär som en modern nötknäppare, där tummen fördes in och järnet skruvades åt med ett allt hårdare tryck mot nagelbädden.³ Med dess hjälp tänkte man sig antagligen att rättsarbetet skulle gå lättare. Vi vet inte om detta par jungfrur och handklovar är de första som staden införskaffade. Troligen inte, men de äldsta räkenskaperna för stadens verksamhet är antingen förkomna eller aldrig nedskrivna. Utbetalningen till Bengt Klensmed för hans arbete belyser ett hittills föga uppmärksammat inslag i den svenska historien – det rättsliga bruket av tortyr för att tvinga fram bekännelser och upplysningar. Det är detta som är ämnet för denna avhandling, närmare bestämt tortyrens ställning i den svenska rättstraditionen från landskapslagarna till Svea hovrätts inrättande år 1614.

Denna bok är inte en rättshistorisk avhandling i traditionell bemärkelse. Den undersöker tortyrens ställning på olika nivåer, såväl den diskursiva som den normativa och praktiska. Studien ställer människor och levnadshändelser i centrum, samtidigt som den belyser faktorer rörande den nationella självförståelsen. Metoden är inspirerad av både kritisk hermeneutik och ett ginzburgskt ”ledtrådsparadigm”.⁴ Undersökningen av den praktiska rättsutövningen utgår från förhållanden i Stockholm under senmedeltid och början av den tidigmoderna epoken, men även stu-

¹ Stockholms stads skottebok 1460-1468 samt strödda räkenskaper från 1430-talet och från åren 1460–73, *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, tredje serien, räkenskaper 1, (Stockholm 1926) s117.

² Stockholms stads skottebok 1460-1468 samt strödda räkenskaper från 1430-talet och från åren 1460–73, *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, tredje serien, räkenskaper 1, (Stockholm 1926) s117.

³ Om tumskruvar, se Brian Innes, *The history of torture*, (New York, 1998), s 129ff. De första tumskruvarna omnämns enligt Innes i Skottland 1397.

⁴ Mer om detta i avsnittet ”Teoretisk inspiration”.

dien av diskursen kring tortyr bygger till stor del på material som på ett eller annat sätt kan kopplas till huvudstaden.

Tortyren och tortyrbegreppet i den historiska forskningen

Historisk forskning om tortyr har främst haft en rättshistorisk inriktning. Den amerikanske medeltidshistorikern Henry Charles Lea publicerade under slutet av 1800-talet resultaten av sin forskning om inkquisitionen. Lea betraktade inkvisitionen främst som en repressiv institution och utifrån kom den synvikeln även att behandla tortyren.⁵ Under 1900-talet har tortyren studerats som ett rättsligt instrument vars framväxt och avveckling har satts in i ett större förändringsmönster. Flera europeiska länder har fått sin egen historia beskriven i detta avseende men ofta, liksom fallet är med den svenska utvecklingen, är tortyr något som behandlas i samband med andra undersökningar.⁶ Mindre översikter har också publicerats under 1900-talet, ofta med fokus på tortyrmetoderna.⁷ Av mer analytiskt och diskuterande slag är Edward Peters *Torture* där han med avstamp i antiken tecknar en skiss över tortyrens historia och betydelse och Malise Ruthvens *Torture - the Grand Conspiracy*.⁸ I postmodernt inspirerad forskning har begrepp som kropp, sanning och språk varit centrala och även i den genren finns verk som mer eller mindre explicit berör tortyr.⁹

Under 1900-talet har bruket av elektricitet, droger och psykiatriska metoder förändrat tortyren. Studier av tortyr under 1900-talet har främst varit inriktad på andra hälften av seklet med fokus på tortyrens medicinska och psykologiska sida, såväl ur torterarnas som den torterades perspektiv.¹⁰ Relationen mellan tortyr och modernitet har också berörts. Rita Maran har beskrivit hur den franska staten

⁵ Här nämner jag enbart Lea eftersom han var den förste historiker som undersökte tortyren. För mer information om forskning hänvisas till kapitlet om tortyrdiskursen. Henry Charles Lea, *Superstition and Force, Essays on the wager of law, the wager of battle, the ordeal-torture*, (1870), reprint New York 1968; *A history of The Inquisition of The Middle Ages*, vol I-III, (New York 1887-88), Auktoritativa rättsliga texter rörande tortyr finns i det postumt utgivna verket *Materials toward a History of Witchcraft*, Vol I-III, (Arthur C Howland, ed) (Philadelphia 1939).

⁶ Se till exempel James Heath, *Torture and English Law, An Administrative and Legal History from the Plantagenets to the Stuarts*, (London 1982), Leonard Arthur Parry, *The History of Torture in England*, Publ no 180: Patterson Smith Series in Criminology, Law Enforcement, And Social Problems, (1934) reprint 1975 New Jersey, Richard J Evans, *Rituals of Retribution, Capital Punishment in Germany 1600-1987*, (Oxford 1996). Ett omfattande verk som bland annat berör tortyr är *La Preuve*. I fyra digra volymer behandlas ämnen som anknyter till tortyrens historia. *La Preuve*, tom 1-4, Recueils de la socite Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, tome XVI-XIX, Bruxelles 1963-65.

⁷ Se till exempel George Abbott, *Rack, Rope and Red Hot Pinchers, A History of Torture and its Instruments*, (London 1993); George Riley Scott, *A history of torture*, London 1995 (1.a uppl London 1940); Brian Innes, *The history of torture*, (New York 1998).

⁸ Malise Ruthven, *Torture, the Grand Conspiracy*, (London 1978).

⁹ Elaine Scarry, *The Body in Pain, The making and unmaking of the world*, (New York 1985), Elizabeth Hanson, "Torture and Truth in Renaissance England", *Representations*, spring 1991, number 34; Francis E Mascia-Lees & Patricia Sharpe (eds), *Tattoo, torture, mutilation and adornment, The Denaturalization of the Body in Culture and Text*, (New York 1992), Leigh Dale & Simon Ryan, *The body in the library* (se kapitlet "Bodies in pain: torture, sacrifice, trade), (Atlanta 1998).

¹⁰ En bra översikt över nutida litteratur om tortyr finns i *Tortyr, En kunskapsöversikt*, rapport från Socialstyrelsen, SoS 1989:40, Om torterare se till exempel Lawrence Weschler, *A Miracle, A Universe, Settling Accounts with Torturers*, (New York 1990) och Ronald D Crelinsten & Alex P Schmid (eds), *The Politics of Pain, Torturers and Their Masyers*, (Oxford 1995). Se även Suedfeld, P (ed) *Psychology and torture*, (London 1990) och Eric Stover & Elena O Nightingale (eds), *The Breaking of Bodies and Minds, Torture, Psychiatric Abuse and the Health Professions*, (New York 1985). En resonerande svensk framställning är Charles Westin, *Tortyr och existens*, (Göteborg 1989).

motiverade bruket av tortyr i Algeriet under åren 1954 till 1962, med sin ”civilisatoriska” mission att skapa ett modernt samhälle.¹¹

Har tortyr också varit en del av den svenska rättstraditionen? Frågan kan besvaras på olika sätt, dels beroende på hur man tolkar förekomsten av faktiska tortyrfall, dels beroende på vad man lägger in i ordet tortyr. Under 1900-talet har frågan om tortyr i svensk rätt belysts flera gånger men med ett undantag har det rört sig om sidospår i andra undersökningar.¹² Undantaget utgörs av en artikel i två delar av Henrik Munktell från 1939-40 med titeln ”Tortyren i svensk rättshistoria”.¹³ I övrigt har tortyren belysts av Erik Carlquist i avhandlingen *Studier i den äldre svenska bevisrättens utveckling med särskild hänsyn till institutet erkännande* från 1918. Utifrån en liknande utgångspunkt har Göran Inger i två böcker kommit att behandla ämnet.¹⁴ Inger undersökte erkännandets ställning i den svenska rättstraditionen och han betonar frågeställningar rörande reception av utländsk rätt, han betraktar således tortyren som en indikator på kontinental inverkan på det svenska rättssystemet.¹⁵ Jerker Rosén har ägnat tortyren uppmärksamhet i sin studie av Erik XIV:s höga nämnd, och tortyrens betydelse för 1600-talets trolldomsprocesser har undersökts av Bengt Ankarloo.¹⁶ Bruket av tortyr har även berörts av Rudolf Thunander i en studie av Göta hovrätt under 1600-talet och Lars Björne behandlar frågan översiktligt i första delen av sitt stora verk om den nordiska rättsvetenskapens historia.¹⁷ Vidare har frågan om tortyrens avveckling behandlats av Erik Anners i en studie av Gustav III:s rättsliga reformer.¹⁸ I Erik Anners *Humanitet och rationalism* behandlas den rättsliga utvecklingen och reformering under den gustavianska tiden och där-

¹¹ Rita Maran, *Torture: The Role of Ideology in The French-Algerian war*, (New York 1989). Perspektiv på Rita Marans studie finns i P Agee, ”Torture as an instrument of national policy: France 1954-1962” (*Black Scholar*, Vol 21 No 2 1991, s66-70). Agee har en särskild insikt i problematiken då han tidigare arbetat med administration av densamma för USA’s räkning i Centralamerika. Om betydelsen av användandet av tortyr i enskilda länder har till exempel Marguerite Feitlowitz skrivit i *A lexicon of terror, Argentina and the legacies of torture*, (New York 1998). Se även Darius M Rejali, *Torture & Modernity, Self, Society, and State in Modern Iran*, (Oxford 1994).

¹² Se till exempel Birger Wedberg, *Karl XII på justitietronen*, (Stockholm 1944). I skildringen av Karl XII’s betydelse för rättsutövningen tar Wedberg upp kungens syn på tortyr. (s170-179ff). Han vill där nyansera bilden av kungens inställning till tortyren och gör det genom att gå igenom rättsfall som behandlats i rådet.

¹³ Artikeln publicerades i två delar, Henrik Munktell, ”Tortyren i svensk rättshistoria, ett bidrag till straffprocessrättens historia”, *Lychnos* 1939, fortsättning i *Lychnos* 1940.

¹⁴ Göran Inger, *Das Geständnis in der schwedischen Prozessrechtsgeschichte, I Bis zur Gründung des Svea Hofgerichts 1614*, (Stockholm 1976); *Erkännandet i svensk processrätts historia II 1614-1948*, (Stockholm 1994).

¹⁵ Se till exempel Inger 1994, s 4f.

¹⁶ Jerker Rosén, *Studier kring Erik XIV:s höga nämnd*, Skrifter utgivna av kungl. Humanistisk vetenskapssamfundet i Lund, (Lund 1955). I den uppslagsrika framställningen pekar han på att man tolkat både själva nämnden och dess bruk av tortyr som ett uttryck ett kontinentalt inflytande (Rosén 1955, s43). Vidare menar han att det förekom ett oreglerat bruk av tortyr men att det fanns ansatser ”att regelbinda det pinliga förhöret efter tyskt mönster”. (Rosén 1955s 49); Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Rättshistoriskt bibliotek nr 17, (Stockholm 1971). Andra som berört tortyren i samband med häxprocesser är Birgitta Lagerlöf-Genetay, Per Sörlin och Eva Kärfve, Jan Inge Wall. Tortyren har också berörts i Jonas Liliequists *Brott, synd och straff, tidlagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*. (Umeå u.å).

¹⁷ Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635-1699*, Rättshistoriskt bibliotek nr 49 (Lund 1993). Thunander kritiserar en upplysning hos Axel Strindberg om att tortyr skulle varit vanligt förekommande (Thunander 1993, s101n25); Lars Björne, *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia del 1, Tiden före 1815*, Rättshistoriskt bibliotek nr 52, (Stockholm 1995). Undersökningsobjektet i hans framställning är rättsvetenskapen och inte rättsutövningen. Därför behandlas inte frågan om tortyren i rättsutövningen.

¹⁸ Erik Anners, *Humanitet och rationalism, studier i upplysningstidens strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning*, (Stockholm 1965).

med även tortyren. Utöver dessa finns förstås omnämmande av tortyr i samband med analyser av skilda historiska förlopp och rättsliga institutioner men även i bygdeskildringar.¹⁹

Hur har då rättshistorikerna tolkat förekomst av kända tortyrfall, och vilken innebörd har man lagt i ordet tortyr? Det dominerande förhållningssättet i 1900-talets rättshistoriska forskning har varit att betrakta kända historiska tortyrfall som antingen olagliga eller som ett uttryck för ett inflytande från utländsk rätt.²⁰ Man har framför allt pekat på den tyska rättens inflytande och den så kallade legala bevisteorin.²¹ Bruket av tortyr har alltså tolkats som icke-representativa undantag och något i grunden främmande för svensk rättstradition. Detta förhållningssätt har i själva verket stöd i en lång historisk tradition. Från åtminstone 1400-talet har svenska rättslärde och makthavare gång på gång framställt tortyr som något utländskt och illegalt, samtidigt som de historiska källorna gång på gång vittnat om åtskruvade handklovar och ”pinliga förhör”. Ett undantag utgörs av 1800-talets reformdebatt med rötter i upplysningen, då jurister vände sig emot vad de karakteriserade som kvardröjande inslag av tortyr i den svenska rätten.²² Ytterligare ett dominerande drag i den svenska historieskrivningen är att man sällan har definierat vad man menar med begreppet tortyr.

Eftersom Henrik Munktells artiklar har spelat en central roll för den svenska historieforskningens förhållningssätt, skall jag närmare presentera huvudlinjerna i

¹⁹ Se till exempel Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia, från konung Karl XII:s död till statsvälföringen 1772*, andra uppl (Stockholm 1893); Stig Jägersköld, ”Hovrätten under den karolinska tiden och till 1734 års lag”, i Sture Petré, Stig Jägersköld och Tord O:son Norberg, *Svea hovrätt, studier till 350-årsminnet*, (Stockholm 1964); Gunnar Bendz, *Göta hovrätt genom seklerna*, (Stockholm 1935). Som exempel på en lokalt centrerad skildring kan nämnas Bertil Waldén *Lag och rätt i Noraskog, Bidrag till kännedom om äldre tiders rättsväsen inom Nora tingslag*, (Nora 1973). I skildringen relaterar Waldén ett fall med en kvinna som misstänktes för barnamord år 1629. I samband med rannsakingen försökte man på all sätt få henne att bekänna. Varken ”goda ord eller onda” hjälpte så hon sattes i ”kista” för att få fram en bekännelse. Med kista menade man antagligen det lokala häktet. Vidare hotade man henne med pinligt förhör. (s71, 175).

²⁰ Detta förhållningssätt kan tänkas gå tillbaka på förhållanden inom rättsutövningen. Vissa brott betraktades som särskilt allvarliga och blev då klassade som ”*crimen exceptum*”. Christina Larner har skrivit om häxprocessernas status som *Crimen exceptum* (Crimen Exceptum? The Crime of Witchcraft i Europé, i: *Crime and the Law, The Social History of Crime in Western Europé since 1500*, V.A.C Gatrell, Bruce Lenman & Geoffrey Parker (eds), (London 1980).

²¹ Se till exempel Jerker Rosén, *Studier kring Erik XIV:s höga nämnd*, Skrifter utgivna av kungl. Humanistisk vetenskapssamfundet i Lund, (Lund 1955).

²² Roddy Nilsson har uppmärksammat denna reformsträvan i *En välbyggd maskin, en mardröm för själen – det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, (Lund 1999). Han diskuterar en reformdiskurs, driven av personer verksamma inom fängelsesystemet, (s56-63). Som exempel på en reformdebatt där tortyr stod i centrum kan nämnas C O Dellén, ”Några anmärkningar vid K. Lagcommitéens Förslag till Allmän Criminal-Lag”, i Carl Schmidt (utg), *Juridiskt arkiv*, tredje bandet, (Christianstad 1832-1833). I *Tidskrift för lagstiftning, Lagskipning och Förvaltning* publicerade Cristian Naumann (från tidskriftens första utgivning 1864 och två decennier framåt) artiklar om kriminallagstiftningen. Se till exempel ”Om tortur, absolutio ab instantia och anklagades insättande på bekännelse, enligt Svensk lag”, (första årg, 1864, 1 Afd, Stockholm 1864). I centrum för artiklarna stod den åtalade och dess situation. Naumann pekade på inkonsekvenser i 1734års lag vilken han menar både tillät och förbjöd tortyr. Hans utgångspunkt var att det svårare fängelse som laget tillät i mening att få fram bekännelser måste betraktas som tortyr. Han debatterade frågan med emfas och kunde till exempel avsluta en artikel men en kursiverad rad mitt på sidan med texten ”*Detta tortyrmedel kvarstår än i vår lag.*” (Om tvångsmedel för att åstadkomma bekännelse, vittnesmål eller edgång, samt om Konungens rätt att gifva nåd när sådana tvångsmedel äro ådömda, i: *Tidskrift för lagstiftning, Lagskipning och Förvaltning*, 21.a årg, 1884, 1 Afd (Stockholm 1884), s 259. Se även J Kreüger, ”Bör fängelse å fästning längre bibehållas i Sverige såsom medel att förmå tilltalade personer till bekännelse?” och Christian Naumanns svar på artikeln, i: *Tidskrift för lagstiftning, Lagskipning och Förvaltning*, Christian Naumann (utg) femte årg, 1868, 1 afd (Stockholm 1868).

hans framställning.²³ Munktell hävdar att tortyren aldrig kom att bli en del av den svenska rättsutövningen och kan sägas vara den tydligaste representanten för det förnekande tolkningsmönster som jag ovan beskrivit.²⁴ Han skriver att ”få fall av tortyr [är] kända från den svenska medeltiden”.²⁵ De exempel som han återger menar han vara undantag. Visserligen använde Erik XIV:s Högsta Nämnd ”tvångsmedel” och Karl IX använde sträckbänk på Sigismunds anhängare.²⁶ Om detta tvångsmedel skriver att det var ”i det egentliga Sverige[...]så gott som okänt.”²⁷ Enligt Munktell hade bruket inte utgjort en egentlig del av rättsförfarandet och orsaken till att tortyren använts var att den legala bevisteorin vunnit insteg.

Om man skall sammanfatta hans framställning av tortyrens plats i den svenska rättsskipningen så kan man säga att den bild han vill ge är att tortyr aldrig blivit legaliserad i Sverige som en del av det svenska rättssystemet, och att de fall av tortyr som förekom endast var av undantagskaraktär eller var resultat av olagliga åtgärder från rättsutövarna. Munktell pekade på tre anledningar till att tortyren inte blev legaliserad i Sverige. Först och främst fanns det i Sverige en nationellt negativ inställning till tortyr. Ett andra skäl har varit det starka inflytande som den mosaiska rätten har haft på den svenska rättsutvecklingen – den mosaiska rätten erkände inte tortyr som rättsinstrument. För det tredje anför Munktell edsförfarandets starka ställning.²⁸ Så länge ett mål kunde avgöras genom edsavläggelse var tortyr ett onödigt instrument. Edsgärdsmanprocessen var i avtagande under 1600-talet för att helt avskaffas 1695.²⁹

Munktell definierade aldrig vad han menade med tortyr. Begreppet avgränsas dock något då han på ett ställe inom parentes tillfogar ordet ”tvång”.³⁰ Samtidigt framgår det att allt tvång inte var att betrakta som tortyr – Munktell skriver om fall av ”tortyrliknande tvångsmedel” och att man använde ”starka tvångsmedel”.³¹ De rättegångsinslag som åsyftas i dessa fall benämns i källorna som ”hårt fängelse” och att bli ”hårdeligen tillspord” och innefattade såväl ospecificerat användande av handklovar och upphängning i handklovar som risslitning och gatlopp i syfte att få den misstänkte att tala.³² Munktell använder med förkärlek ett källnära språk som

²³ Artiklarna går under namnet ”Tortyren i svensk rättshistoria. Ett bidrag till straffprocessrättens historia”. *Lychnos* 1939, 1940.

²⁴ Munktell 1939, s105-110, 126, 129. Vad som möjligen komplicerar karakteristiken av Munktells ståndpunkt är det förhållandet att han publicerade sina resultat i två delar under två år. Om man läser dess andra del noggrant finner man att han delvis ändrat ståndpunkt. I första artikeln poängteras att tortyr inte varit en del av svenskt rättsväsende (Munktell 1939 s102, 131) men i del två heter det att ”[som det] av den föregående framställningen framgår ligger det en viss överdrift i påståendet att tortyr varit ‘obruklig’ i Sverige.” (Munktell 1940 s145)

²⁵ Munktell 1939, s108.

²⁶ Munktell 1939, s114f.

²⁷ Munktell 1939, s129.

²⁸ Munktell 1940, s139.

²⁹ Göran Inger, *Svensk rättshistoria*, (1980) fjärde uppl (Malmö 1997), s116.

³⁰ Munktell 1939, s110, s114.

³¹ Munktell 1939, s109, 125.

³² I ett fall som Munktell redovisar användes ”lindrigare former av plågande till bekännelse”(Munktell 1939, s126). I ett annat fall plågade bödeln en kvinna genom att dra ett gevärs laddstock mellan hennes fingrar. Detta ”ovanliga tortyrmedel” som Munktell kallar det tas av honom som ett tecken på ”det ovanliga i tortyrens användning.” (Munktell 1939, s127). Han menade också att tvånget kunde vara psykiskt, vid till exempel hot om tortyr. Men han tycks mena att detta inte har samma dignitet eftersom han skriver om tortyr ”som endast innebure psykiskt tvång.” Han

”pinligt förhör” eller ”pinlig bekännelse” utan att klargöra om han anser det vara liktydigt med tortyr eller inte.³³

Även Bengt Ankarloo, Göran Inger och Erik Anners använder ordet tortyr utan att diskutera innebörden och definitionen av begreppet tortyr. Ändå finns det förstås i deras texter en förståelse för ordet. De följer traditionen i den meningen att de väljer att använda ett källnära språkbruk med ålderdomliga ord och uttryck. Bengt Ankarloo använder det moderna ordet tortyr i sin omfattande genomgång av trolldomsprocesserna men fokus i hans undersökning är inte tortyr utan trolldom. Därför är det förklarligt att han endast undersökt tortyren i relation till undersökningens huvudobjekt, trolldomen.³⁴ På samma sätt har inte tortyren varit huvudobjektet för Jerker Rosén i hans studie av Erik XIVs Höga nämnd. Viktigt är att Rosén skiljer på olika sorters tortyr beroende på dess plats i rättsprocessen.³⁵ Han särskiljer bruket av tortyr mot redan dödsdömda som ett förfarande utanför själva rättsprocessen.³⁶ Rosén använder liksom andra rättshistoriker en källnära terminologi. Göran Inger väljer också oftast att använda källornas ordval men på ett mindre analytiskt sätt än Rosén. Han använder hellre beskrivande termer som ”järnen” eller ”handklovarna” än ordet ”tortyr”.³⁷ Han skriver att ”I domstolsmaterialet finner man mycket få uppgifter om att man tillgripit tortyr vid underrätterna”. Resonemanget fortsätter med att han pekar på att detta inte alls innebar att man inte nyttjade ”visst våld” i underrätten. ”Tvärt om finner man många exempel på att man använde visst våld [...] men det benämns icke tortyr utan ’svårare fängelse’, ’hårt fängelse’, ’hård förmaning’, ’allvarsamt fängelse’ osv.”. Inger konkluderar med det viktiga påpekandet att gränsen mellan svårare fängelse och tortyr var flytande.³⁸ Inför detta ställs man undrande – använde man tortyr eller gjorde man det inte? En ledtråd finns i en passage där Inger skriver att under Gustav IIIs tid var det så att ”med tortyr avsågs som regel tortyr i särskild tortyrkammare.”³⁹ Som jag ser det ligger svaret i språkbruket. Inger ansluter sig implicit till vad han anser vara 1700-talets definition av tortyr, en definition som utesluter förfaranden som skulle falla inom de flesta mer moderna definitioner av tortyr.

använde också uttryck som ”endast psykiskt eller även fysiskt tvång” när han berörde frågan (Munktell 1939, s105). Han nämnde även att värjemålseden av Benedict Carpozov, (en tysk jurist som tillskrivits mycket inflytande på svensk rättsutveckling, död 1666) kallades för ”tortura spiritualis” till skillnad från ”tortura corporalis”. (Munktell 1939, s118).

³³ Se till exempel Munktell 1939, s113f, 116f, 122.

³⁴ Ankarloos undersökning av tortyren i samband med trolldomsprocesserna rör framför allt betydelsen av att tortyr brukades i så speciella fall som trolldomsprocesser och inte minst det faktum att tortyren framför allt var inriktad på att få fram angivelser och vittnesmål snarare än bekännelser. Mot slutet av undersökningen presenterar han ett mer tematiskt avsnitt om tortyr med ett mer diversifierat tortyrbegrepp. (Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, (Stockholm 1971) s256ff.

³⁵ Rosén 1955, s45.

³⁶ Rosén 1955, s54.

³⁷ Inger 1994, s101.

³⁸ Inger 1994, s103.

³⁹ Inger 1994, s206.

Också Ankarloo använder källnära uttryck som till exempel ”pinligt förhör”.⁴⁰ Han brukar visserligen ordet tortyr men främst som en språklig variant till andra begrepp, som åtskruvande av handklovar eller sträckbänk, jungfrur och upphängning.⁴¹ Han berör också psykisk tortyr: ”Utöver dessa [upphissning med block, klumpar och handklovar] [...] former av fysisk tortyr förekom metoder, som snarare syftade till en psykisk nedbrytning av offret.”⁴² De metoder som han syftar på är dels den långa väntan i fängelse på rannsakingen och dels att man hindrade den misstänkte från att sova.⁴³ Om dessa båda metoder skriver Ankarloo, att samtiden troligen inte uppfattade ett sådant förfarande som tortyr. Att inte klart definiera vad som menas med begreppet tortyr och att mer eller mindre implicit ansluta sig till den studerade epokens oftast snäva förståelse, har bidragit till ett förnekande av tortyrens ställning i svensk rättstradition. Till bilden hör också att tortyr förekom i länderna runt Sverige. Instrumentet var legaliserat i Ryssland, Polen och Tyskland, men även i Danmark, och användes i Baltikum.⁴⁴ Därför anser jag att det finns goda skäl att ta upp tortyren till förnyad granskning.

⁴⁰ Ankarloo 1971, s65f, 69f, 72, 258. Andra forskare som på senare tid skrivit om exv trolldom och häxprocesser har kommit i beröring med tortyren som rättsinstrument (P Sörlin, B Lagerlöf-Genetay, E Kärffe, J I Wall). Även de har valt att inte definiera vad som menas med tortyr. Birgitta Lagerlöf-Genetay använder ordet ”tortyr” på ett alldagligt sätt i den allmänna meningen av kroppsligt inriktad smärta i mening att tvinga fram en bekännelse (Birgitta Lagerlöf-Genetay, *De svenska häxprocessernas utbrottskede 1668-71*, (Stockholm 1990), s28, 48, 64, 70, 77, 81, 104ff, 144, 155). Ibland använder hon faktiska beskrivningar som språklig omskrivning för tortyr. Det kan heta att man använder ”träbojor”, ”klubbor” eller jungfrur”(s26, 51, 105). Inte heller Eva Kärffe utvecklar någon definition av vad som skall förstås med tortyr (Kärffe som skriver om häxprocesser på kontinenten behandlas här i denna forskningsöversikt då den fysiska plats på vilken denna häxprocess utspelats är av underordnad betydelse). Ordet ”tortyr” används genomgående men utan direkt bestämning (Eva Kärffe, *Den stora ondskan i Valais*, (Stockholm 1992), s 24, 51ff, 180, 184). Per Sörlin försöker att nyansera terminologin genom distinktioner som ”Vattenprovet var inte tortyr i formell mening [...] dock utan att definiera vad tortyr i sig är (Per Sörlin, *Trolldoms- och vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635-1754*, (Umeå 1993, s53), allmänt bruk av ordet, (se s11, 21, 22, 29, 46-56, 63f). När Kärffe skriver om tortyr tycks hon vanligen mena antingen sträckbänk eller någon annan form av fysisk tortyr (Kärffe 1992 s43, 52f, 65, 180). Den psykiska tortyr som hon ibland kommer i beröring med kallar hon för ”andra metoder - hot om tortyr, suggestion, löften om amnesti [...]” (s72). På liknande sätt gör Lagerlöf-Genetay då hon gör en skillnad mellan fysiskt och psykiskt; hon skriver ”Under såväl fysisk – träbojor – som psykisk påverkan – upprepade påtryckningar, även nattetid” (s51). Här kan man också notera att det inte längre kallas tortyr utan ”psykisk påverkan”. Den direkta distinktionen mellan fysiskt och psykiskt görs endast i en deskriptiv sats (s105).

⁴¹ Ankarloo 1971, s72, s114, 183, 230, 258, 259f.

⁴² Ankarloo 1971, s260. Erik Carlquist använder i sin avhandling från 1918 om bevisvärdering och erkännande begreppet ”territion” för psykisk påverkan. (Erik Carlquist, *Studier i den äldre svenska bevisrättens utveckling med särskild hänsyn till institutet erkännande*, (Lund 1918)) Då han behandlar kravet på bekännelse enligt landskapslagarna preciserar han vad han menar med territorion på följande sätt: ”Såsom medel härför [att tvinga till bekännelse] tillät den kanoniska rätten, förutom tortyren eller den genom fysiska medel framtvungna bekännelsen, även den s.k territorionen, särskilt den form av denna, som benämnes verbalterrition, det genom psykiska tvångsmedel, hot eller skrämelse, åstadkomna erkännandet.” (s73f).

⁴³ Ankarloo 1971, s317f. Hjalmar Malmquist berörde också frågan om tortyr i samband med häxprocesserna i avhandlingen *Om hexprocessen i Dalarne 1757-1763, jemte öfversigt af föregående hexprocesser*, (Lund 1877). Han skriver om denna form av tortyr, ”tormentum insomnie”, som ”ett av de mest infernaliskt uttänkta sätt [...]”(s11).

⁴⁴ Se till exempel Daniel H Kaiser, *The growth of the law in medieval Russia*, (Princeton 1980) pekar på hur lagen kom att domineras under senmedeltiden av furstens domsrätt. Tortyr var enligt Pskovs stadsrätt lagenligt om den skedde på furstens ord. (s81f) Tortyr kunde dock även ske under fogden. (s121f). Intressant nog innehåller kodifikationen 1497 regleringar av tortyren som i sak påminner om inkquisitionens regelverk. Angivelser under tortyr fick bara fästas avseende vid under vissa förutsättningar osv. (s140) Moskvarätten var mer tillåtande då det gällde tortyr (s146f). Se även Cyril Bryner, ”The Issue of capital Punishment in the Reign of Elizabeth Petrovna”, i *The Russian Review*, vol 49, (Stanford 1990). När det gäller Danmark är det kanske på sin plats att påpeka att det där liksom i Sverige rädde en sorts dubbelmoral när det gällde tortyren, officiellt förbjuden men nyttjad i praktien. Om detta har Lars Björne skrivit i *Patrioter och institutionalister, Den nordiska rättsvetenskapens historia, del 1, Tiden före 1815*, (Stockholm 1995), s344ff.

Syfte, centrala frågeställningar och analysperspektiv

Det finns vissa stora berättelser om historiens gång. En sådan är berättelsen om Sveriges förändring från fattigt utvandrarland till en rik och stark välfärdsstat. En annan berättelse handlar om den urgamla svenska friheten och rättsäkerheten. Jag vill med denna undersökning problematisera bilden av Sverige som ett land där tortyr endast har bedrivits undantagsvis.

Detta kräver ett klart definierat tortyrbegrepp. Att utgå från den studerade kulturens egna definitioner och språkbruk räcker inte för att få en förståelse av tortyrens roll i historien. Under nästan hela den period som ska undersökas användes överhuvudtaget inte ordet tortyr i det svenska språket.⁴⁵ Definitioner och benämningar från en historisk epok måste ställas mot moderna kategorier och den rättsliga praktiken från olika tidsperioder analyseras utifrån ett och samma analytiskt och klart definierat tortyrbegrepp för att frågor om historiska skillnader i attityder, förekomst och innebörder överhuvudtaget ska bli meningsfulla. Därför undersöks här relationen mellan språk och handling på två olika sätt. Dels undersöker jag både den normativa och den diskursiva nivån, dels ställer jag dessa i relation till den praktiska tillämpningen av tortyr i Stockholm. Här undersöker jag de begrepp som styrde den praktiska rättsutövningen innan ordet tortyr kom i bruk. Ett rättsbegrepp för den tortyrpraktik som förekom måste funnits. Förhållanden kring denna praktik står i centrum för denna undersökning liksom föreställningar om och förhållningssätt till begreppet tortyr och den praktiska utövningen.⁴⁶

Vad är då tortyr enligt moderna definitioner? Tortyr bör definieras utifrån de internationella rättsliga regelverk som existerar idag. Förenta Nationernas *Deklaration om skydd för alla personer mot tortyr och annan grym, omänsklig och förnedrande behandling* från 1975 definierade tortyr på följande sätt:

Med tortyr förstås i denna deklaration varje handling genom vilken en person avsiktligt åsamkas stark smärta eller lidande, vare sig av fysisk eller av psykisk natur, av eller på tillskyndan av offentlig tjänsteman i syfte tex att av honom eller tredje person erhålla upplysningar eller en bekännelse, att straffa honom för en handling han begått eller är misstänkt för att ha begått eller att utöva påtryckning på honom eller andra personer. Som tortyr anses dock inte smärta eller lidande, som endast härrör, direkt eller indirekt, från lagliga straffpåföljder i den utsträckning dessa är förenliga med 'Enhetliga minimi-

Uppfattningen att tortyr användes oftare i de bohusländska häxprocesserna bygger på att man där fick nyttja dansk rätt vilken tillät tortyr måste ställas i fråga. Ditlev Tamm pekar i *Dansk retshistorie* (2.a udg Danmark 1996, s116) att sedan 1547 fick ingen torteras utan att först ha blivit dömd. Att tortyr skulle nyttjats av "de andra" verkar vara en utbredd uppfattning som i sig bör granskas noga. (Se även H Matzen, *Forlaesninger over den danske retshistorie, Offentlig Ret II* (Köpenhamn 1894), s100 och Ditlev Tamm & Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter, fra Landskabslovene till Örsted, II Översigt over retsudviklingen*, (Köpenhamn 1978), s46-50, 78, vilken kort behandlar förskjutningar i synen på tortyr och dess avskaffande. Om man liksom i både Sverige och Danmark avskaffar tortyren har man väl också på ett sätt bekräftat att man använt tortyr eller åtminstone räknat den som en del av rättssystemet.

⁴⁵ Ordet tortyr förekommer första gången på svenska år 1604 i samband med ett förslag att bruket av tortyr skulle regleras i lag. Förslag till hovrättsordning, Lagförslag i Carl den niondes tid, *Handlingar rörande Sveriges historia*, 2:a serien, (Stockholm 1864), s556.

⁴⁶ Här undersöks i första hand en serie enskilda "tortyrhändelser" men tortyr kan också betraktas som ett system snarare än enskildheter. En studie av tortyren som system har många fördelar men en sådan studie uppvisar metodiska svårigheter att det i vart fall inte är möjligt att studera tortyren som system i historiska miljöer. Därför berörs endast tortyren som system flyktigt och fokus i detta arbete fokuseras ligger istället på tortyren som samhälls- och rättsfenomen.

regler för behandling av fångar' (Standard minimum Rules for the Treatment of Prisoners).⁴⁷

Denna definition har fått utstå kritik för att den tillåter tortyr som del i ”lagliga straffpåföljder”.⁴⁸ Senare definitionsförsök har sökt undvika detta genom andra formuleringar. World Medical Association avgav samma år en deklaration som vanligen går under beteckningen *Tokyodeklarationen*. Den deklarationen definierar tortyr enligt följande:

Torture is defined as the deliberate, systematic per wanton infliction of physical or mental suffering by one or more persons acting alone or on the orders of any authority, to force another person to yield information, to make a confession, or for any other reason.⁴⁹

Tokyodeklarationens definition tar liksom FN:s fasta på det rättsliga sammanhanget och på avsikten med den åsamkade smärtan. Själva kärnan i det moderna tortyrbegreppet kan formuleras som *ett avsiktligt, systematiskt och hänsynslöst tillfogande av fysiskt eller psykiskt lidande hos en person för något visst syfte*. Det är också den allmänna definition som bildar utgångspunkt för användandet av ordet tortyr i den fortsatta framställningen. Tortyr i denna allmänna mening kan förekomma såväl inom som utanför rättssystemet och utföras av såväl privatpersoner som personer auktoriserade av rättssystemet. Tortyr utförd utanför rättssystemet av icke rättsligt auktoriserade personer kommer i fortsättningen att kallas ”utomrättslig tortyr” eller ”privat tortyr”. Inom rättssystemet kan man vidare skilja mellan tortyr i syfte att få en brottsanklagad person att bekänna eller lämna andra uppgifter, och tortyr i straffande syfte.⁵⁰ Den sistnämnda formen av tortyr, ”tortyrstraff” – faller utanför undersökningen (och även om inte annat anges, utanför den allmänna betydelsen av tortyr så som ordet används i denna avhandling) medan tortyr i syfte att pressa fram information, specificerad som ”processrättslig tortyr” eller ”ett processrättsligt bruk av tortyr”, utgör själva objektet för undersökningen.

⁴⁷ Citerat från *Tortyr, en kunskapsöversikt*, Socialstyrelsens rapportserie, SoS-rapport 1989:40, s9. Se även *Outlawing an ancient evil: torture*, United Nations, (New York 1985), där konventionerna ”Convention against torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment” och ”Declaration on the protection of all persons from being subjected to torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment” finns publicerade.

⁴⁸ Detta är också den definition som ligger till grund för den svenska ratificeringen av Förenta Nationernas ”Konvention mot tortyr och annan grym, omänsklig eller förnedrande behandling eller bestraffning”, 1986. SOU 1993:4 bilaga 4, ”Sveriges överenskommelser med främmande makter” SÖ 1986:1. I ”Torture and health care professionals” av Leslie R Plachta, *New York State Journal of Medicine*, March 1989) citeras ”Standard Minimum Rules” §31 &32.

⁴⁹ Citerat från *Tortyr, en kunskapsöversikt*, Socialstyrelsens rapportserie, SoS-rapport 1989:40, s9.

⁵⁰ På latin och andra språk finns diverse varianter, om termer och former av tortyr se A Esmein, *A History of Continental Criminal Procedure, with special reference to France*, (1913), reprint (Bostorn 1968), s234. I litteraturen skiljer man ibland mellan ”retributive torture”, ”punitive torture” och ”interrogatory torture”. Det som jag avser undersöka är den senare formen. Begreppet ”judicial torture” används ofta för att markera att tortyren inte har med straff utan undersökning att göra. Om dessa distinktioner se Brian P Levack, *The Witch-hunt in Early Modern Europe*, (1987), 2.a uppl (Harlow 1995), s70. Se också John H Langbein, *Torture and the Law of Proof, Europe and England in the Ancien régime*, (Chicago1976), s3. Invändningar i modern tid till ovan skisserade definition har kritiserats utifrån perspektivet att även idag ingår tortyr i straffsatserna i vissa länder, se rapporten *Tortyr, En kunskapsöversikt*, Socialstyrelsen, SoS 1989:40, s9.

Undersökningens syfte är sålunda att undersöka den processrättsliga tortyrens ställning i den svenska rättstraditionen. Avhandlingens centrala frågeställningar gäller i vilken utsträckning tortyr, enligt en modern definition, användes i det rättsliga systemet och i vilken mån detta hade stöd i lagen. Vidare undersöker avhandlingen förhållanden kring den rättsliga tillämpningen av tortyr.

Källor och metodfrågor

Med den här undersökningen vill jag problematisera den stora berättelsen om Sverige. Till utgångspunkt för studien har en till synes apart samhällsföreteelse tagits – tortyren. Men det är just denna företeelses egenart som gör den fruktbar att studera.⁵¹ Inför det främmande måste historikern ”avkläda sig sin fördomsfulla och anakronistiska vardagskunskap.”⁵² Det udda och oväntade, det svårförklarade och kanske anstötliga ställer vår tids normalitet i kontrast till det förflutnas. Ett antagande är att förhållningssättet till tortyr och bruk av densamma uttrycker tidens grundläggande mentalitet. Den försöker jag här undersöka utifrån samtida lagstiftningen och de lärdes samtal. Mot detta ställs en undersökning av människors handlande där jag analyserar ett mindre antal rättsfall till belysning av tortyrbruket. Därigenom kan relationen mellan föreskrivna normer, mentalitet och praktik undersökas.⁵³

Undersökningen kommer att genomföras på tre nivåer och bygger därför på flera olika källtyper. Först undersöks en diskursiv nivå där jag inledningsvis ger en skiss över tortyrbruk i äldre tid. Samtidigt vaskas en diskurs fram om hur man sett på tortyren under olika perioder. Detta parti är översiktligt till sin karaktär och syftar till att ringa in några problemområden. Nästa steg är att undersöka den svenska diskursen om tortyr genom en analys av tidens lärda samtal om tortyr. Framför allt analyseras juristers och andra lärdas texter om tortyr men även andra samtida omnämnanden, till exempel uttalanden av regenter samt pamfletter och krönikor av mer propagandistisk art. För det andra undersöks tortyren på en normativ nivå utifrån lagtexter, främst landskapslagarna och Magnus Erikssons rikslagstiftning. För det tredje undersöks tortyren på en praxisnivå där källtypen utgörs av rättsprotokoll.

Samtiden kallade de stockholmska domböckerna för tänkeböcker och de återger händelser som varit föremål för rådstugurättens arbete. Rådstugurätten i Stockholm var den instans som ansvarade för rättsutövningen. Den sammanträdde varje vecka och arbetet leddes av en rådman. Till sin hjälp hade rådmannen en skrivare som förde protokoll över rannsakingarna. Mindre allvarliga mål avgjordes av ”den

⁵¹ Robert Darnton, har i boken *Stora kattmassakern och andra kulturbeskrivningar från fransk upplysningstid*, (Stockholm 1987), valt ett liknande angreppssätt. Han argumenterar för fruktbarheten i att studera en företeelse som i förstone verkar obegriplig (s17f). Fenomen har sina förklaringar i samtiden och arbetet med det till synes aparta kan väl belysa det normala.

⁵² Lars Magnusson i förordet till den svenska utgåvan av *Den heliga vinthunden, Sankt Guinefort, belgon och bund*, av Jean-Claude Schmitt, (Stockholm 1985), s12. Carlo Ginzburg kallar det för att ifrågasätta de enkla ”common sense”-lösningarna (ibid).

⁵³ Mentalitet kan ses som det outtalade av vilken ideologin och diskursen utgör utskott. Ideologin och diskursen är artikulerade föreställningar. Diskursen anger det sätt på vilket det ideologiska talet sker.

lilla rätten” ute på torget. Rådstugurätten i Stockholm var betydelsefull i kraft av närheten till hovet, huvudstadens domar i principiellt viktiga mål hade betydelse för hela landet.⁵⁴

Den period som här undersöks, är den äldsta med skriftliga källor till rättspraxisen bevarade. Från och med 1474 finns rannsaktionsprotokoll och samtliga rättsprotokoll fram till 1614 har analyserats. Visserligen fattas enstaka protokoll, årgångar och volymer men då alla bevarade protokoll har genomgått kan denna studie belysa rådstugurättens arbete under hela denna period.⁵⁵ Rättsarbetet hade självklart pågått långt tidigare men de första volymerna i en serie av rättegångsprotokoll tycks ha gått förlorade.⁵⁶ Dessa tänkeböcker finns numera i tryckt form vilket varit av vikt för avhandlingsarbetet. En utgångshypotes som bekräftats under arbetets gång var att sökandet efter spår av tortyr kunde vara som att leta nålen i höstacken; hittar man den beror det på slumpen. Därför var det viktigt att välja en källserie som var tryckt och därmed kunde lästiden minimeras.⁵⁷

Under perioden sker ett omfattande rättsarbete som ej protokollförs. Av de protokollförda målen är det bara delar av rannsakingen som tas upp. För denna studie viktiga delar lämnas därhän, till exempel berörs hanteringen och förvaringen av misstänka brottslingar sällan eller aldrig. Rådstugurättens efterlämnade domstolsprotokoll kan uppfattas som torftiga, bristfälliga och ofullständiga. Man kan irriteras över dess bristande informationsvärde samtidigt som man kan uppskatta dess charm, en blandning av stort och smått, högt och lågt, heligt och profant. De utelämnar så mycket att få kvalitativa frågor tycks gå att besvara utifrån dem. Språket i tänkeböckerna skiljer sig från den moderna svenskan på många punkter, inte minst när det gäller stavning och vokabulär vilket förklaras av att man ännu ej nått

⁵⁴ Petri Karonen skriver i artikeln ”In Search of Peace and Harmony?” i *Crime and Control*, Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (eds), (Hakapaino 1999, s 227) att Stockholms rådstugurätt var förebildlig för hovrätten. Se också Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control i Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988, s30). I Folke Linberg, *Fogde, råd och menighet*, (Stockholm 1941, s9f) karakteriseras rådstugurätten som en ”stadsdomstol” och som sådan en underrätt till rådet. En allmänare presentation av stadens rättsutövning och styrelse ges i Henrik Schück, *Stockholm vid 1400-talets slut*, (Stockholm 1951).

⁵⁵ Källmaterialet presenteras mer i detalj i samband med undersökningen, se kapitlet ”Bruket av tortyr”.

⁵⁶ Den del som börjar med året 1474 benämns ”C” på omslaget vilket talar för att det en gång funnits både en A- och en B-volym. (Emil Hildebrand i förordet till Stockholms stadsböcker från äldre tid, Andra serien, Tänkeböcker, del 1). *1474-1483 samt burspråk*, (Stockholm 1917), sVIII. Vilka år de täckte är helt obekant men det är väl troligt att de har haft sin begynnelse någon gång under slutet av 1300-talet, vilket är troligt med tanke på andra nordiska städer. Nils Ahnlund anger i *Stockholms historia före Gustav Vasa*, (Stockholm 1953, s237f) att Stockholm brann ner både 1407 och 1419. Vid den senare branden förstördes äldre stadsböcker och stadens övriga äldre handlingar. I Folke Lindberg, *Fogde, råd och menighet*, (Stockholm 1941, s18) ges en översikt över tänkeböcker i Sverige.

⁵⁷ I fortsättningen hänvisas i noter bara till Stb (Stockholms tänkeböcker) med angivande av år, datum och sidhänvisning. Då serien inte utgavs i kronologisk ordning har de olika volymerna lite olika huvudrubriker. Hänvisning till år, datum och sida torde vara tillräckligt för att hitta fram till samtliga volymer. När det gäller volymen som omfattar åren 1524-1529 (den sk Olaus Petri tänkebok) måste dock någon ytterligare angivelse till. Den volymen är nämligen inte som övriga volymer utgiven av ”Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia med understöd af Stockholms stad och samfundet Sankt Erik” utan av två andra organisationer. Den första utgåvan kom i Samfundet S:t Eriks årsbok under titeln ”Stockholms stads tänkebok under vasatiden” och trycktes åren 1908 – 1914. Utgivare var N Sjöberg. Den utgåvan har fått utstå kritik även om utgivaren av nästa upplaga sökt att tona ner densamma (förordet i häfte 3). Den senare utgåvans språkliga dräkt avfattades av L Larsson och utgavs i serien ”Skrifter utgivna av vetenskaps-societeten i Lund” som nr 11 i dess publikationssvit. Den trycktes i tre häften åren 1929-1940. I mina hänvisningar använder jag beteckningarna ”larssons ed” respektive ”sjöbergs ed” (edition).

fram till en standardiserad stavning.⁵⁸ Tänkeböckernas språk antas representera ett lägre, tidigare, stadium av språklig utveckling. Men kanske kan det vara fruktbart att betrakta dem annorlunda. Standardisering behöver inte vara ett uttryck för individualisering och nyansering. Måhända stavar skrivarna i rådstugurätten olika på grund av att de försökt återge inte bara dialektala skillnader utan även personliga skillnader i uttal, betoning och engagemang. Skrivarna framstår som klåpare som tycks arbetat helt osystematiskt. De stavar oregelbundet, de utelämnar namn och viktiga uppgifter. Vissa dagars protokoll verkar aldrig ha blivit skrivna osv. Det är därför lätt av avfärdade tänkeböckerna som källor till vad som faktiskt har hänt men man kan behandla dem ur en annan aspekt. Jag väljer att betrakta dem som ett avtryck av sin tid. Jag tänker mig att protokollen fångar det väsentliga. Det finns förklaringar till att vissa saker finns med och andra utelämnas. Förklaringarna utgår från tidens diskurs, ideologi och mentalitet, vilka var avgörande för det regelverk och den praxis som protokollen skulle beskriva. Därför är protokollen betydelsebärande i fler avseenden än att de återger rättsfall. Enligt min uppfattning skall de betraktas som färdiga texter i den meningen att i dem finns nedtecknat det som samtiden fann nödvändigt, allt som ansågs väsentligt för samtiden och eftervärlden att veta. I tänkeböckerna fanns det som både den nära framtiden och den långt senare kommande behövde veta om det som förevarit. Denna undersökning utgår från detta antagande. Jag vill alltså betrakta dessa protokoll som texter i sig.⁵⁹ Jag vill använda dem som historiska källor, just så som de är, inte som rester av vad de borde varit eller som fragmentariska rester. Tänkeböckerna behandlas därför i denna undersökning som ett diskursivt uttryck, ett avtryck av tidens diskurs. Det betyder att det som nedtecknats om det förflutna i tänkeböckerna, liksom det som ej noterats i dem, skall betraktas som direkt avspeglade det sätt på vilket samtiden förhöll sig till det inträffade. Ord, begrepp, tystnad, distinktioner och uttryckssätt talar om deras världsbild och upplevelsevärld.

Utöver att betrakta rådstugurättens protokoll som diskursiva uttryck, det vill säga att dess egenheter är betydelsebärande, väljer jag även ett annat alternativt betraktelsesätt vad gäller själva rättsförfarandet. Inom historisk forskning har synen på rättegångarnas roll förändrats succesivt. Från att delvis onyanserat betraktats enbart som rättskipning kort och gott har förfarandets vidare betydelse kommit i fokus. Tinget har setts som en social arena och så har man vidgat rättsutövningens betydelse åtskilligt.⁶⁰ Som jag uppfattar det saknas dock ett perspektiv på rättsutövningen; att betrakta rätten som konstruktör av sanningen. Rättens funktion kan ses som ett försök att skapa det betraktelsesätt på det inträffade som samtiden skulle ta till sig och se som det rätta. Senare års teoretiska debatt och empiriska forskning om olika begrepps sociala konstruktion har med sin fokusering på språkets konstruktioner lyft fram en viktig aspekt av människans livsvillkor, nämligen hennes

⁵⁸ Gösta Bergman, *Kortfattad svensk språkhistoria*, (Stockholm 1984), s86ff.

⁵⁹ Ett liknande förhållningssätt till domböckerna intar Gudrun Andersson i *Tingets kvinnor och män, genus som norm och strategi under 1600- och 1700tal*, (Uppsala 1998, s47ff).

⁶⁰ Om tinget som social arena, se Marja Taussi-Sjöberg, ”Staten och tinget under 1600-talet”, *Historisk tidskrift* 1990:2.

språkliga beroende och språkets vaghet. Rättsarbetet i en institution som rådstugurätten i Stockholm var ett konstruktionsarbete av begrepp och perspektiv. Dess uppgift var att fastställa legitima betraktelsesätt. Detta är en av innebörderna av den omdaning av rättsväsendet som kallas ”den judiciella revolutionen”.⁶¹ Jag betraktar inte dess uppgift som att utröna sanningen, utan mer som ett arbete med att fastlägga en accepterbar tolkning av det inträffade.⁶²

Den period jag undersökt börjar vid den tid från vilken vi har bevarade domböcker från rättsutövningen i Stockholm och den avslutas med att Svea hovrätt inrättas. Tiden karakteriseras dels av en osäkerhet kring rättsordningen, dels av en maktkamp om inflytandet över rätten, vanligen karakteriserad som en kamp mellan lokalmakt och centralmakt. Centralmakten reste krav på ett upphörande med förlikningar utanför rätten vilket stod i konflikt med det lokala kravet på att själva få återställa lokalsamhällets rubbade balans. I genomgången av rättsmaterialet från Stockholms rådstugurätt ämnar jag presentera de fall av tortyr som tycks mest uppenbara. Det rör sig om sådana fall där pinliga förhör omnämns eller kommenteras, där man hotat med pinligt förhör, beslutat om pinliga förhör eller fall där det framgår att pinliga förhör ägt rum. Det kan alltså även röra sig om enbart ett omnämnande av begreppet ”pinligt förhör”. Tortyren behöver inte ha genomförts men uppfattningar om den har på ett eller annat sätt artikulerats. Undersökningen gör i detta skede ingen skillnad på om någon stått åtalad för ett brott eller fällts för ett brott. Syftet är att vaska fram information om tidens bruk av tortyr och syn på tortyr. För båda dessa uppgifter kan det vara av lika stort värde att tortyr nämns, kommenteras eller förbigås med tystnad som att den utförs.⁶³

Kunskapssyn och vetenskapsbegrepp

Utänför den historiska mytens kategorier är inget historiskt tänkande möjligt.⁶⁴
Nikolaj Berdjajev

⁶¹ Bruce Lenman & Geoffrey Parker ”The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe”, i *Crime and the Law, The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, V.A.C. Gatrell, Bruce Lenman & Geoffrey Parker (eds), (London 1980). De menar att den äldre och lokalt förankrade rätten framför allt var inriktad på att få tillstånd en situation utifrån vilket lokalsamhället kunde gå vidare. Den senare centraliserade och statskontrollerade rätten menar Lenman & Parker vara mer inriktad på att visa makt och hämnd.

⁶² Pia Letto-Vanamo har pekat på den äldre rättens processuella karaktär (Tingsgemenskapens rätt, i *Historisk tidskrift för Finland* 1997:2). Med det menar hon att den inte primärt syftade till att undersöka vad som var sant eller falskt utan att finna ett sätt att gå vidare med frågan. Denna rättsuppfattning anser dock Letto-Vanamo vara i omdaning. Brytningstiden kan sägas ha sin börja under senmedeltiden.

⁶³ Ur den stora mängd av rättsfall som de undersökta årgångarna av tänkeböckerna omfattar har 24 mål tagits fram där tortyr enligt en modern definition kan sägas ha förekommit eller där upplysningar om tortyr framkommer. Antalet personer som varit utsatta för tortyr i samband med dessa åtal är drygt 30. (Vanligen bara en misstänkt och torterad i varje mål men i några är det två eller fler och i några fall är det oklart vilka av de åtalade som utsatts för tortyr.) Grundfrågorna är vad dessa nedslag i Stockholms tänkeböcker kan säga oss om tortyr. I relation till den totala ärendemängden i rådstugurätten är de utvalda fallen få men det är de fallen där tortyren skymtar fram. Det intressanta är att de har nedtecknats och vad de har att säga oss om den senmedeltida och tidigmoderna rättspraktiken. Man får inte glömma att tortyren hade en annan ställning i närområdet, den dansk-norska, den tyska och den ryska rättsutövningen stod inte främmande för bruk av tortyr.

⁶⁴ Nikolaj Berdjajev, *Historiens mening. Ett försök till en filosofi om det mänskliga ödet*, (Skellefteå 1990), s19.

Med ett weibullianskt kunskapsbegrepp skulle den här undersökningen vara omöjlig.⁶⁵ Vetenskapssynen liksom uppfattningen om vad som är möjligt för en forskare i historia att uttala sig om är stadd i förändring. Det kan finnas anledning att redovisa min syn på vetenskap och historisk forskning eftersom detta är undersökningens utgångspunkt. För det första tar jag upp några vetenskapsteoretiska frågor. För det andra diskuterar jag de metoder som jag använt i undersökningen.

Låt mig börja med de stora tingen. Kunskap är kunskap om verkligheten i någon bemärkelse.⁶⁶ Verkligheten, oaktat vilken den är och hur den är beskaffad, utgör en helhet. Eftersom denna helhet inte kan ”tas in” av människan så generaliserar vi uppfattningar om den. Så skapar vi det vi kallar kunskap. I kunskapsprocessen sker alltid ett urval, delar väljs, fokus placeras och riktning anges.⁶⁷ Detta är fundamentala faktorer för all vetenskap.

Forskare måste välja att undersöka de fält för vilka kunskapssynen godkänner källäget. Av naturliga skäl har man så att säga bara svarat på sådana frågor som man funnit vissa typer av källor till. Alltså har kunskapssynen varit avgörande för vilken kunskap som skall produceras. Således är kunskapssynen, utgångspunkterna, perspektivvalen och målsättningarna av större betydelse än något annat för vetenskapligheten inom den historiska forskningen.

Kunskap är vidare något som ständigt måste revideras. Detta till synes triviala påstående är avgörande för tillkomsten av denna undersökning. Konsekvensen är att man kan våga en undersökning även på ett fält som inte erbjuder ”hårddata”. Man kan utifrån en uppfattning om kunskapens provisoriska karaktär undersöka förhållanden i det förflutna som det råder en stor tystnad kring. Den här undersökningen om tortyr är ett exempel på en undersökning där det inte bara är så att källäget är fragmentariskt utan där det finns exempel på att källor medvetet förvanskats för att dölja förhållanden av vikt för studien. Att acceptera kunskapens provisoriska karaktär medför att olika grepp på det förflutna måste tillåtas. En kunskapsobjektivistisk hållning med den vällovliga ambitionen att grundligare beskriva verkligheten genom att tala om ”hur det verkligen” förhöll sig med det ena eller det andra medför att studier av företeelser som tortyr inte kan genomföras. Konsekvensen blir att vi inte alls får kunskap om denna företeelse. Min inställning är att vi istället, inom rimliga gränser och med vetenskapsteoretisk medvetenhet, frimodigt skall modifiera vetenskapsbegreppet så att nya fält blir möjliga att undersöka. Att inte göra så lämnar fältet öppet för antaganden och spekulationer av än mindre vetenskaplig grad.

⁶⁵ Om den ”weibulliska historiebeskrivningen” och dess begränsningar, se Sven-Erik Liedmans översikt ”Humanistiska forskningstraditioner i Sverige, kritiska och historiska perspektiv”, i *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige, en antologi*, Forser, Thomas (utg) (Stockholm 1978).

⁶⁶ Med kunskap förstås här i första hand ett allmänt kunskapsbegrepp, i andra hand, då exempel ges syftar det främst på historisk kunskap.

⁶⁷ Om ett val skall anses ”riktigare” än ett annat så måste det uttalandet grundas på antingen en värdeteori eller en ontologisk teori. En värdeteori som säger att mänsklig överlevnad är den allt överordnade principen kan ligga till grund för ett val av forskningsfokus. En ontologisk teori om verklighetens cykliska förlopp eller evolutionära karaktär kan också ligga till grund för val inom forskningen. Till viss del kan man hävda att använt på detta sätt är även en ontologisk teori till sin funktion en värdeteori men det kan vi bortse från för tillfället. Poängen i detta resonemang är att inomvetenskapliga, forskningsmässiga skäl, egentligen inte kan ligga till grund för kunskapsproduktionen.

Kunskapssynen avtecknas bland annat av de kunskapsmetaforer som används. Kedjan är nog den vanligaste kunskapsmetaforen.⁶⁸ Trovärdigheten, kunskapens vikt, bedöms enligt maximen ”ingen kedja är starkare än dess svagaste länk”. I historisk forskning tänks länkarna bestå av källmaterialet, källkritiken, teorin och hypotesformuleringarna, observationerna och de på analysen följande slutsatserna. Enligt min mening hör den kunskapssyn som metaforen ger uttryck för hemma i en annan kunskapstradition än den humanistiska. En kunskapssyn utformad i och anpassad till en forskningstyp kan bli en belastning om den används i en annan typ av forskning.

Inom humanistisk forskning bör en annan syn på villkoren för kunskapsproduktionen råda. Människans intentionalitet, uttrycklig eller ej, medför att andra kriterier på styrka och hållbarhet skall föras fram än sådana som skapats för studier av själlös materia. Därför är det viktigt att använda andra metaforer för kunskap. Kunskap kan liknas vid ett tågvirke. Tågvirket skiljer sig till sin karaktär från kedjan som metafor på det sättet att dess draghållfasthet, styrkan, är avhängig en mängd korta fibrer som har tvinnats ihop med andra. Metaforen framhäver att styrkan ligger i kombinationen av många små element. Enstaka fibrers styrka eller svaghet påverkar inte helheten.

Andra kunskapsmetaforer av likande slag är väven och mönstret. Liksom tågvirket har väven sin styrka i alla små trådar tillsammans. I centrum kommer då inte styrka utan sammanhang och komposition. Samtidigt kan man tala om just trådar i kunskapens väv. Mönstermetaforen bygger på samma tanke om att de små enskildheterna får sin betydelse i relation till de övriga detaljerna. Mönstermetaforen framhäver som jag ser det på ett förtjänstfullt sätt betydelsen av betraktarens avstånd liksom en holistisk grundton; helheten är mer än summan av delarna. På så vis blir kontexten betydelsefull liksom medvetenheten om det konstruktivistiska inslaget i begreppsbyggnaden.

Jag skulle vilja närma mig frågan från ännu en aspekt av stor betydelse för denna studie, nämligen definitionens betydelse. Genom definitioner skiljer vi ut något från något annat, på det sättet blir en del av helhet utlyft, framlyft som en egen helhet. Genom bruk av ordet tortyr lyfts en del av det större handlandet i en rättsprocess ut till enskilt betraktande. Som jag ser det finns de flesta varianter av mänskliga handlingar och erfarenheter företrädda i de flesta tider. Det betyder att det förflutna i sig kan redovisa en överraskande stor massa av strukturellt likartade handlingar, allt beroende på nivån de särskiljande definitionerna. Detta betyder att det vi vagt kallar för diskursen är i denna studie både studieobjekt och den förutsättning genom vilken vi når kunskap om den verklighet vi kallar historien.

Den kunskapsförståelse och vetenskapssyn som jag här gett uttryck för är en förutsättning för denna studie. I denna avhandling kan man säga att jag arbetar uti-

⁶⁸ Mall Stålhammar har i *Metaforernas mönster i fackspråk och allmänspråk*, (Stockholm 1997) pekat på betydelsen av metaforen. Hon skriver ”Metaforen fungerar som ett filter, den organiserar vårt tänkande: att se människan som en varg förändrar vår människosyn, men även vår syn på vargen, som genom metaforen blir mer förmänskligad. De metaforer som baseras på en sammanhängande teori eller världsbild kan ses som modeller: de får en heuristisk funktion och utgör sätt att behandla problem.” (s29).

från en kunskapssyn som hellre liknas vid tågvirke, väv eller mönster än en kedja. Jag tvinnar trådar samman till ett tågvirke, jag letar fragment som jag försöker lägga till ett mönster, jag binder trådar samman till en väv av kunskap. Jag söker ledtrådar till kunskaper om tortyr i Sverige under senmedeltid och tidigmodern tid.

Historisk tortyrforskning – felkällor och problem

Ämnet har en sådan karaktär att det är svårt att få fram adekvat information och relevanta sakuppgifter. Psykiatriutredningens delbetänkande om tortyr.⁶⁹

Att forska om tortyr medför svårigheter av olika slag. Syftet med detta avsnitt är att tydliggöra problemen och visa hur min ovan deklarerade kunskapssyn är nödvändig för denna studies genomförande. Källproblem kommer här att beröras framför allt på ett principiellt plan, i dess mer konkreta form kommer de att behandlas i samband med varje delundersökning.

Låt mig börja med några antaganden som jag sedan följer upp med en prövande diskussion. Anta att tortyr förekom i väldigt många rättsfall i det förflutna och anta att förekomsten var vad man vagt skulle kunna ange som varande ”vanlig”. Vanlig inte bara i fall där det saknades avgörande bevisning, utan även i fall där bevisningen framstod som klar innan rättegången. Vidare antar vi att rannsakingen hade en officiell karaktär av fastställande av det korrekta sättet att betrakta det inträffade. Om fallet är så som jag antagit – vad kan man då förvänta sig att finna för spår av detta? För det första borde det finnas personliga vittnesbörd från de inblandade personerna i brev, dagböcker, teckningar och muntliga berättelser. För det andra borde det finnas bevarade spår i rättsmaterialet. I rannsakingar, instruktioner och i frågeformulär borde tortyren skymta fram. Rättsmaterial av typen domar, utlåtanden, suppliker osv. borde också kunna vittna om tortyren. Spår av tortyren i lagtexter kan förväntas. För det tredje borde det finnas bevarade redskap, tortyr- rum, uppteckningar av sedvänjor och så vidare. Nu är frågan – vad är i realiteten bevarat och vilka av dessa kvarlevor är principiellt forskningsbara?

Om vi börjar från slutet, med fysiska kvarlevor i form av redskap och lokaler för tortyr, gäller att det förbud mot tortyr som brukar tillskrivas Gustav III i sak bestod av en förordning att förstöra tortyrrum och tortyrredskap. Här finner vi alltså en direkt uppmaning att förstöra det som för oss sentida utforskare av 1700-talets rättssystem kommit att betraktas som kvarlevor. Om befallningen utfördes korrekt kan vi därför inte förvänta oss att finna materiella rester av tortyren. Detta ställer oss inför ett nytt dilemma, vi kan inte veta om tortyrredskap en gång funnits och blivit förstörda eller om de aldrig funnits! I alla fall är det mindre troligt att sådant skall finnas bevarat i någon större utsträckning. En osäkerhet av stor betydelse inställer sig därmed. Dessutom bygger antagandet om denna typ av spår i sin tur på ett antagande om att speciella lokaler och redskap var nödvändiga för tortyren. Mycket pekar på motsatsen. Alldagliga föremål som tunnor, rep och störar kan

⁶⁹ Omdöme om tortyrämnet, avgivet av psykiatriutredningen. I *Statligt stöd till rehabilitering av tortyrskadade flyktingar mfl*, Delbetänkande av Psykiatriutredningen, SOU 1993:4, s5.

fungera som tortyrredskap. Av detta följer att lämningar av denna art varken kan styrka eller dementera bruket av tortyr. Inga slutsatser av mer kvalificerad art kan därför dras från de tortyrredskap som faktiskt finns bevarade, mer än att de existerat. Om de använts är oklart och därmed ökar osäkerheten ytterligare.

Vissa spår av tortyr finns i lagar och förordningar. Att använda dem som huvudsakliga källor till en studie av tortyr medför problem. Det bygger på antagandet att tortyr var ett förfarande som måste regleras i lag. Om den frågan inte kan utredas så framstår det som en avgörande osäkerhetsfaktor. Det går inte att belysa tortyrens ställning enbart utifrån det jag finner av tortyren i lagtexter. Ett förbud kan betyda både att en tortyrpraktik existerade och att den inte existerade. Den naturliga källan till en studie om tortyr är ändå det judiciella materialet. Dessvärre tycker jag mig finna anledning att betvivla även det antagandet. Det tycks mig som om det är högst slumpartat om spår av tortyr bevarats i det judiciella materialet.⁷⁰ Tortyren kan anses vara en praktik som föregår själva förhöret men som hör till rannsakingen i stort.⁷¹ Eftersom det bara är själva förhöret som protokollförs finns vanligen inget upptaget i protokollen om tortyren. Om det ändå finns spår av tortyren i förhørsprotokollen så kan det förhållandet vara beroende av andra, än mer slumpartade faktorer. En sådan faktor kan vara olika skrivares skiljaktiga praxis. Några antecknar tårar, andra gör det inte. Några noterar att en anklagad förs ut för att ytterligare tilltalas utanför rättssalen, andra gör det inte och så vidare. En ytterligare osäkerhetsfaktor är att tortyr kan antas vara en lokal praktik som lokalsamhällets representanter inte gärna ville visa upp för centralmaktens män. Man kan även tänka sig att tortyren bestod av all dagliga rutiner och var så okontroversiell att den inte behövde kommenteras.

En ytterligare möjlig felkälla kan tänkas vara att man i de fall tortyren gått så långt som till döden, men utan att de eftersträvade bevisen erhållits som kunde legat till grund för en fällande dom, lät man undanröja bevis på tortyren genom att snabbt exekvera en dödsdom. Internationell praxis var ju sådan att den som genomgått ett visst mått av tortyr utan att erkänna skulle frikännas. Det fanns en tanke om tortyrens renande kraft.⁷² I flera fall finns det nedteckningar av hur det gått till vid höga mäns avrättningar, ofta att de talade högt och så vidare. Då skulle sviterna av tortyren sannolikt kunna komma att kommenteras.

Återstår de personliga vittnesbörderna. En första problematik är av psykologisk natur. Forskning om tortyr och andra trauman i modern tid har noterat att offer

⁷⁰ Utsagor av mer generell karaktär är därför svåra att göra. Utsagor som ”Inte heller frampressades bekännelserna i allmänhet under tortyr”, (Jonas Liliequist, ”Bekännelsen, döden och makten. En studie i social kontroll med utgångspunkt från tidelagsbrottet i 1600- och 1700-talets Sverige”, i: *Historia nu, 18 umedforskare om det förflutna*, Umeå 1988, s147) har en begränsad bärlighet i dubbel bemärkelse. Dels kan den på grund av den varierade rättspraktiken inte tas som en allmän regel utan enbart gällande den specifikt undersökta rättsutövningen. Dels kan det inte av rättsprotokollen avgöras huruvida tortyr brukats eller inte. Resonemanget utgår från att ett noggrant studium av domprotokollen kan avgöra frågan om huruvida tortyr användes eller inte. Jag menar att man kan hitta spår av tortyr i rannsakingens material men inte att det är systematiskt förekommande i den meningen att det alltid noterades i protokollet om tortyr förekommit.

⁷¹ Charles Westin menar att förhöret är att betrakta som en del av tortyren och inte tvärt om (Westin 1989, s49ff).

⁷² Ankarloo, 1971, s66, 74.

ofta väljer att inte tala om sina erfarenheter.⁷³ Om vi antar att människor vad gäller denna psykologiska mekanism till stora delar är lika över århundradena har vi här ett allvarligt problem, en psykologisk funktion som medför att källor till det förflutna inte kan förväntas ha skapats. Samtidigt är det ett problem att anta att människors psykologiska konstitution har varit relativt konstant i historien. Det kan inte uteslutas att just den psykiska konstitutionen till vissa delar är kulturellt betingad. Vilket förhållande som än gäller medför osäkerheten om människans psykologiska föränderlighet en osäkerhetsfaktor för denna studie.

En annan problematik är av social natur. De flesta offer torde varit av lägre socialt ursprung, från sociala miljöerna där det överhuvudtaget inte är vanligt att finna några som helst personliga kvarlevor.⁷⁴ I de fall personer av högre social tillhörighet torterats finns även stora osäkerheter om dess bevarande. Sådana rättsprocesser kan antas ha gällt förräderi och då handlagts fort på grund av att makten kan ha befunnit sig i ett pressat läge. Då man nyttjade tortyr fick man kanske oftare fram fällande bevisning än annars och de torterade personerna avrättades efter avslutad rannsaking. Därför är det mindre troligt att torterade och dömda personer av högre socialt ursprung har kunnat skriva om det inträffade i brev m.m. De flesta torterare var under äldre tid i en sådan samhällsställning att de inte kan antas ha efterlämnat några skriftliga vittnesmål om sin yrkesgärning.

Exempel på felkällor går att mångfaldiga men det kan räcka så här. Det både mest oroväckande och mest förbisedda är att de källmässiga osäkerheterna kumuleras. Likt siffer- och bokstavskombinationers exponentiella ökning av antalet möjliga kombinationer då en extra siffra eller bokstav adderas så ökas osäkerheten för varje källmässig och forskarmässig osäkerhet som framkommer. Forskare brukar försöka skapa en arkimedisk punkt av säkerhet från vilken hela undersökningen utgår. Här har jag valt att gå den andra vägen. Istället för att ringa in säkerheten har jag försökt beskriva osäkerheten.

Ovan har jag försökt visa på hur stora osäkerhetsfaktorerna är eftersom denna avhandling hanterar ett ämne där källäget är mycket problematiskt. Endast med en sådan principiellt genomförd källdiskussion anser jag mig kunna genomföra denna studie. I avhandlingen har jag tagit fasta på kunskapens provisoriska karaktär och den stora osäkerhet som råder kring källäget. Återstår nu att redovisa den teoretiska och metodiska inspiration som väglett mig i arbetet.

⁷³ Ett förnekande av det inträffade traumat anses idag vara en komponent i bilden av vad som händer efter ett genomgången trauma, vilket brukar betecknas som PTSD (posttraumatisk stressyndrom), om detta se Judith Lewis Herman, *Trauma och tillfrisknande*, (1992) sv. övers (u.o 1998) och Klas Svenaeus, ”Att våga bryta tystnaden” i *Tortyr och tystnad, tillit och tal*, Dokumentation av projektet för krigs och tortyrskadade, (Göteborg 1997).

⁷⁴ Av två anledningar: För det första är invånarantalet proportionerligt sett större i samhällets lägre skikt än i de övre och för det andra är de lägre sociala skikten mer representerade i samband med brottmål än de övre skikten.

Teoretisk inspiration

Det är den konkreta människan i den levande historien som skall förstås, men för att kunna fasthålla det konkreta måste olika teoribildningar – som ”förklarar” respektive ”förstår” – relateras dialektiskt.⁷⁵

Peter Kemp & Bengt Kristensson

Den här avhandlingen vilar inte på *en* teoretisk grund. Den har inspirerats av flera olika skolbildningar som har fungerat på olika sätt i undersökningen. Dels har teoretiska utsagor styrt själva undersökandet, dels har teorierna tjänat som hjälp vid tolkningen av resultat. Nedan skall jag försöka beskriva det teoretiska fält i vilket jag låtit mig inspireras. Michel Foucaults, Norbert Elias och Paul Ricoeurs författarskap har erbjudit mig både redskap och perspektiv. Här skall jag först kommentera den kritiska utgångspunkt som ligger till grund för arbetet. Därefter berör jag Foucaults, men också Elias syn på rättsväsendets förändring. Avslutningsvis diskuterar jag Foucaults maktanalys liksom diskursbegreppet.

Att avhandlingen är hermeneutiskt inspirerad tror jag har framgått ovan.⁷⁶ I den hermeneutiska ambitionen att genom ett dialektiskt förhållningssätt nå en så djup förståelse av källorna som möjligt har jag låtit mig ledas av något som man kan kalla en misstänksamhetens hermeneutik.⁷⁷ Hermeneutiken tar fasta på läsarens betydelse för texten i en speciell betydelse. Läsaren är den som finns i det dialektiska fält som uppstår mellan helheten och delarna. Ofta används begreppet ”den hermeneutiska cirkeln” och det som åsyftas är just detta dialektiska förhållande. Det kan närmast beskrivas som en paradox. En helhet (till exempel en text) måste förstås utifrån dess delar (ord, satser, meningar) samtidigt som delarna bestäms av helheten. I begreppet ”den hermeneutiska cirkeln” ligger även en annan men likartad problematik. Läsaren och/eller forskaren är barn av sin tid. Hans eller hennes göranden kan bara bli begripliga utifrån samtiden. Det som läses ifrågasätter läsaren samtidigt som läsaren ifrågasätter det lästa. Misstänksamhetens hermeneutik fokuserar på de problem som uppkommer i denna process; vad blir som en konsekvens av denna paradox dolt och förvanskat? Paul Ricoeur använder begreppet ”kritisk

⁷⁵ Peter Kemp och Bengt Kristensson, ”Från hermeneutik till etik”, förordet till Paul Ricoeur, *Från text till handling*, (Stockholm 1992), s15.

⁷⁶ Hermeneutikens strävan att förstå kan lätt bli problematiskt. Det finns som jag ser det två ytterlighetssätt att förhålla sig till det förflutna. Antingen kan det exotiseras genom att det främmande betonas eller så kan det på en generaliserad nivå blir allt för bekant, ostuderbart på grund av dess likhet och närhet. Problemet har diskuterats av Lars Magnusson i förordet till den svenska utgåvan av Jean-Claude Schmitts bok *Den heliga vinthunden, Sankt Guinefort, belgon och hund*, (Malmö 1985, s12). Där pekas också vikten av att samtidigt kunna göra sig främmande, ”avkläda sig sin fördomsfulla och anakronistiska vardagskunskap” som en väg förbi dessa ytterlighetsståndpunkter.

⁷⁷ En kortfattad presentation av hermeneutiken finns i Hans Åkerberg, *Den hermeneutiska cirkeln*, (Malmö 1982). Åkerberg trycker på hermeneutikens holistiska ansats. Ralf Helenius ger i uppsatsen ”Hermeneutiken inför 2000-talet” (i Charles Westin (red), *Hermeneutikens vär, Om ton, text och tolkning – en vänbok till Per-Johan Ödman*, (Göteborg 1998), en komprimerad karakteristik av hermeneutikens tre grenar; fenomenologi, historisk-kulturell hermeneutik och kritisk teori (s67ff).

hermeneutik” för att uttrycka sin ansats.⁷⁸ Själv tycker jag att misstänksamhetsbegreppet bättre belyser min inställning; att närma mig materialet med uppmärksamhet på det som kan tänkas döljas i dialektiken mellan språk och handling, mellan min tid och det förflutna.

Carlo Ginzburg använder vad man kan kalla ett ”ledtrådparadigm”.⁷⁹ Även den infallsvinkeln kan sägas innefatta ett mått av misstänksamhet – vad finns dolt i det vi ser? Han använder även begreppet ”teckentydande paradigm” vilket pekar hän mot rötterna till hans arbeten, semiotiken. Semiotiken har hänförs till andra traditioner än den hermeneutiska men jag har förhållit mig eklektiskt inkorporerande till den. Här har den fått tjäna som ledstjärna för läsningen av rättsprotokollen. De har betraktats som texter och i läsningen av dem har jag försökt att nyttja ledtrådstanken, vilken väl hänger ihop med min kunskapssyn. På ett än vagare plan, dock ej mindre betydelsefullt, har också den fenomenologiska ansatsen varit viktig för förståelsen av rättsprotokollen. Det fenomenologiskt tolkande förhållningssättet till texterna har jag inte genomfört enligt skolans eget regelsystem. En gren på samma träd är etnometodologin som kan sägas ställa den enkla men samtidigt viktiga frågan – under vilka omständigheter uppfattas något som verkligt?⁸⁰ Etnometodologin har därmed inspirerat mig till att än mer noga läsa mina källor och där leta efter betydelser och mönster. Den ansatsen handlar också om att försöka förstå hur verkligheten upplevs.⁸¹

En central text i Foucaults författarskap är *Övervakning och straff* från 1974. I den boken tar han upp rättsväsendets rationalitet till behandling genom att inleda med två skildringar. Den första är ett återberättande av den strafftortyr som utmättes för den franske kungamördaren Damiens 1757.⁸² Han skulle knipras med heta tänger, brännas med eld och svavel, få smält bly i såren innan han slutligen skulle slitas itu av fyra hästar. Den andra utgörs av ett reglemente för ett parisiskt ungdomsfängelse sjuttiofem år senare. Ungdomarna straffades med tidsregler, ofrihet och disciplin. Artskilda men inte väsensskilda är dessa två poler inom rättsväsendet. *Övervakning och straff* handlar ytterst om makten över liv och kropp; om tortyren, om straffen och om disciplineringen. En grundtanke hos Foucault är att maktens for-

⁷⁸ Så till exempel i ”Hermeneutik och ideologikritik” i Peter Kemp och Bengt Kristensson (utg), *Från text till handling*, (Stockholm 1992).

⁷⁹ Carlo Ginzburg, *Ledtrådar, essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*, (Luleå 1989).

⁸⁰ Jan-Axel Swartling kallar detta för ”realitetsarbete” i *Ideologi och realitetsarbete – om analys av makt och dominans på etnometodologisk grund*, (Stockholm 1998). Han gör också en intressant koppling till det s.k ”Thomas-teoremet” vilket säger ”att om vi uppfattar något som verkligt, så är det verkligt till sina konsekvenser.”(s6).

⁸¹ I *Att förstå vardagen* har Jan Trost och Irene Levin (Lund 1996) applicerat metoden på en vardag i vår samtid.

⁸² Foucault skiljer inte på tortyr i straffrättslig mening och processrättslig vilket jag anser är viktigt för att förstå tortyrens funktion och väsen. Damiens var dömd till en plågsam avrättning. Det plågsamma som däri förekom var inte processrättslig tortyr utan straffrättslig. Tortyrens komplexitet ligger i dess processrättsliga tillämpning. Endast där bryter den liksom ett prisma en mängd olika föreställningar. För övrigt är det inte helt riktigt att beteckna Damiens som ”kungamördare”. E Anners skriver om Damiens att han ”valhant attackerat Ludvig XV med en slö kniv.” Damiens dömdes till en rad av straff, han skulle knipras med glödande tänger, man skulle hålla kokande olja och smält bly i såren och hans ben och armar skulle slitas loss med hjälp av hästar. Hästarna lyckades dock inte slita itu Damiens trots att de hetsades så att en av dem föll omkull. Anners återger Voltaires intressanta kommentar om anledningen till att omgivningen upprördes över avrättningen – ”av medlidande med hästarna.” Erik Anners, *Brottet, straffet och polisen i den europeiska rättsutvecklingen*, (Stockholm 1997, s22).

mer ändrades i samband med moderniseringen, en förändring från publika kroppsstraff till privata bestraffningar med sikte på människans inre.⁸³

Den äldre formen för maktutövning byggde på offentlighet medan den moderna bygger på osynlighet. Det klassiska samhället utövade makten publikt till exempel genom utstuderat brutala kroppsstraff. Genom synlig närvaro erhöll den kontroll över människor. Den disciplinära makten i den moderna staten bygger på andra principer men till funktionen är den närmast identisk med sin föregångare. Enligt Foucault finns det en materiell och samhällelig grund för straffrättens utformning och den grunden har ändrats över tid.⁸⁴ Den mänskliga kroppen är det medium i vilket rättsystemens olika mekanismer möts.⁸⁵ Tortyr handlar om kroppen. Foucault för ett intressant men delvis svårbegripligt resonemang om den politiska kroppen.⁸⁶ Maktsystemet betraktas som en politisk kropp som är möjlig analysera. Detta metaforiska bruk av kroppen svarar hos Foucault mot en önskan att utreda hur den mänskliga individens kropp omsluts av den politiska. Straff och tortyr under den klassiska tiden ”drabbar” den fysiska (mänskliga) kroppen på ett sätt som är relaterat till den ”politiska kroppens historia”.

Tortyr ses av Foucault som en del av ett straff. Han skiljer inte i sina texter nämnvärt mellan tortyr som processrättsligt och straffrättsligt instrument. Tortyrens plats är enligt Foucault således naturlig i den typ av rättssystem som jag undersöker i denna avhandling. Men Foucault vill göra oss uppmärksamma på att det sker på ett sätt som vi kanske inte väntar oss. Den primära funktionen är inte att frambringa den osminkade sanningen utan något annat som avspeglas i den form tortyren får.⁸⁷ Den fungerar som en del i ett större rättsligt och samhälleligt skådespel som skapas kring regleringen av det mänskliga livet. Tortyren fungerar också som återskapare av balans eller kanske hellre som hämnare. Som del av ett straff så återskapar den heder som skadats vid ett begånget brott. Allt fler kategorier av brott uppfattas som majestätsbrott och som sådana åsamkar de majestädet skada.⁸⁸ Poängen med tortyren är enligt Foucault att den markerar härskarens närvaro ända in i undersåtens kropp - tydligt och öppet för beskådande för alla.⁸⁹

Foucault vänder sig emot att man har talat om en humanisering av samhället under upplysningen, att den ses som en period av humanistiska framsteg. Inom ett flertal fält fokuserades på människan och hennes betingelser. Nya insikter i medmänniskors skilda levnadslotter medförde enligt en gängse uppfattning bland annat till att straffsystemen reformeras runt om i Europa. I denna utvecklingstrend har tortyrens avskaffande liksom de råa kroppsstraffens försvinnande setts som en cen-

⁸³ Foucault, 1987 s19, 24-33.

⁸⁴ Foucault, 1987, s33f.

⁸⁵ Foucault, 1987, s51.

⁸⁶ Foucault, 1987, s37ff.

⁸⁷ Kanske kan man tillåta sig att påstå att Foucaults argumentering och slutsatser inte alltid är helt begripliga och utan motsägelser. Å ena sidan förnekar Foucault att det primära syftet med tortyr är att uppdaga sanningen (s51) för att på andra sidan hävda ”Att tortyren är å djupt rotad i rättskipningen beror på att den tjänar till att uppenbara sanningen och utöva makt” (s68). Möjligen är det tillägget om att tortyren utövar makt som kan kasta ljus över tankebanan.

⁸⁸ Foucault, 1987, s59f, 66.

⁸⁹ Foucault, 1987, s62, 69.

tral linje. Han förnekar visserligen inte att straffrätt och processrätt förändras men han menar att orsakerna finns att söka i önskan om effektivisering snarare än humanisering.

Samhällets kontrollfunktioner är enligt Foucault inte humanare efter upplysningen, bara förändrade och mindre tydliga. Den tydliga maktutövning som kom till uttryck under äldre tid avlöses av en subtil maktteknik vars mål syns vara än större kontroll av människorna och deras kroppar. Regleringen av kropparna skall inte längre komma utifrån samhället utan inifrån individen. Foucault kallar det för att själen är kroppens fångelse.⁹⁰

I Foucaults författarskap är maktanalysen central. För denna avhandling är fokuseringen på de två maktformerna mikromakt och dess spegel makromakt betydelsefull, den förra med inriktning på kroppen och den senare på samhället (samhällskroppen).⁹¹ Den av Foucault beskrivna disciplineringsprocessen betraktar jag som andra sidan av det mynt som Norbert Elias kallar ”civilisationsprocessen”. I böckerna *Sedernas historia* och *Från svärdet till plikten – samhällets förvandlingar* beskriver han denna process.⁹² Denna teori har inspirerat andra forskare men har också ådragit sig kritik.⁹³ Den har kommit att diskuteras i samband med studier av våldsbrottslighet under tidigmodern tid. Det var också min ingång, att ta fasta på Elias fokus, på förvandlingen ”av mellanmänskligt yttre tvång till individuellt inre tvång”.⁹⁴ Så blev dock inte fallet. Ända vill jag något ytligt beröra Elias betydelse för denna studie. Civilisationsprocessen har problematiseras utifrån våldsbrottslighetens förändring. Jag tänkte mig att gå vidare på den linjen. Tortyr framstod för mig som den yttersta formen av våld. Efter några års arbete med tortyrtematiken stod det klart för mig att så alls inte var fallet. Tortyr innehåller förvisso våld men är till sin karaktär något väsensskilt. Det våld som avtecknas i studier av våldsbrottslighet är inte sällan impulsivt men alltid illegalt. Våldet i tortyren är däremot aldrig impulsivt och alltid legalt under denna period. Detta medför att det hade varit oriktigt att diskutera civilisationsprocessen utifrån tortyren på samma vis som gjorts med våldsbrottsligheten.⁹⁵ Tortyren belyser visserligen civilisationsprocessen men på ett helt

⁹⁰ Foucault 1987, s40.

⁹¹ Michel Foucault, *Sexualitetens historia. 1 Viljan att veta*, (Södertälje 1980), s174ff. Clas Ekenstam har i *Kroppens idéhistoria*, (Hedemora 1993) behandlat Foucault och frågan om makten över våra kroppar. Tyvärr fokuserar avhandlingen inte på de sidor av problematiken som är mitt primära intresse. Ekenstam har försökt beskriva den förändrade synen på kroppen utifrån synsätt på sex, etikett och spädbarnsvård. Den tidsperiod som avhandlingen omfattar (1750-1950) medger inte omedelbart direkta kopplingar. Foucault berörs genomgående i avhandlingen men behandlas också i ett särskilt kapitel (kap 10).

⁹² Hans Andersson har i *Androm till varnagel* (Stockholm 1998) undersökt ”det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv”. I den forskningsöversikt som han där ger diskuteras olika möjliga teoretiska infallsvinklar till undersökningar av folklig kultur och civilisering. Han berör där både ackulturationsteoretikern Robert Muchembled och civilisationsteoretikern Norbert Elias. Han menar att bådas riktningarnas förklaringar till historiska förändring fokuserar på en process som social sett går uppifrån och ned (s18). Mot dessa förklaringsmodeller samt den Jarrick-Söderbergska varianten riktas dock kritik.

⁹³ Se till exempel Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren*, (Stockholm 1986), s16ff.

⁹⁴ Norbert Elias, *Civilisationsteori, del 1, Sedernas historia*, (Stockholm 1989), s65.

⁹⁵ Således delar jag inte Johan Söderbergs uppfattning att studier av tortyr inte kan relateras till en diskussion om civiliseringsprocessen. (Johan Söderberg, ”En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540-1660”, *Historisk tidskrift* 1990/2, s252). Tvärt om anser jag att bruk eller ickebruk av tortyr är ett tydligare uttryck för det som kommit att kallas civilisationsprocessen. I grund och botten är det förstas en fråga om människosyn. När är

annat sätt. Det impulsiva inslaget ersätts med ett beräknande och därmed väcker tortyren psykologiska frågor snarare än kriminologiska. Vad betyder det i civilisatoriskt hänseende att personer agerar enligt tortyrens principer? Att man bestämmer en tid vid vilken svår kroppsskada skall åsamkas en misstänkt, meddelar den berörde, inväntar tidpunkten, genomför pinan och avlägger rapport.⁹⁶

I den maktanalys som Foucault genomför är begreppet ”diskurs” av stor vikt. En klassisk definition av begreppet är ”talordning”, ett sätt på vilket man talar om något.⁹⁷ Den här avhandlingen undersöker diskursen kring tortyr. Roddy Nilsson har på liknande sätt undersökt diskursen kring fängelsesystemet under 1800-talet. Han vidgar diskursbegreppet på ett förtjänstfullt sätt genom att använda begreppet ”diskursvärld” och jag ansluter mig till hans förhållningssätt i detta avseende.⁹⁸ Diskursbegreppet används även inom hermeneutiken. I en kommentar till Paul Ricoeur har Ola Holmgren skrivit följande:

Hermeneutikens objekt blir alltså tvåfaldigt: å ena sidan diskursen som verk, dess komplexitet ur vilken man kan utläsa komposition, genretillhörighet och stil, å andra sidan den värld som detta verk refererar till.⁹⁹

Den diskursvärld som denna avhandling försöker förstå föreligger både i de texter (främst rättsprotokoll, lagar och juridisk litteratur) som skrevs i samtiden och i kvarlevor från tortyrbruket (rättsprotokoll, tortyrkammare och tortyrinstrument). Även Ricoeur använder diskursbegreppet. Han betraktar diskursen som en händelse.¹⁰⁰ Han skriver: ”Vi kan säga att all diskurs effektueras som en händelse, men att all diskurs förstås som mening.”¹⁰¹ Denna fokusering på händelser som betydelsebärande och diskursuttryckande har för mig varit viktigt. Jag behandlar mitt

människan mest genuin? Söderberg tycks utgå från en uppfattning om att människan visar sitt rätt jag i den våldsutövning som avtecknas i rättsmaterialet. Själv är jag av den motsatta ståndpunkten. Det är icke det impulsiva våldet som uttrycker människan (och samhällets) karaktär. Det gör däremot beslut som fattats i lugn och ro, med tid för eftertanke. Att rättsutövare har övervägt bruket av tortyr och ibland även vänt sig till andra rättsinstanser för att höra dess syn på saken innan beslutade åtgärder sätts i verket anser jag vara mer upplysande vad gäller människosyn, integritet, rättsuppfattning osv än det impulsiva våldet. Däremot vill jag inte mena att studier av impulsivt våld inte skulle vara betydande utan bara att den extrema situation som skapas i samband med tortyr är en ännu bättre mätare på det som vagt betecknats som civilisering.

⁹⁶ I *Den banala ondskan, Eichmann i Jerusalem*, (1963), sv. övers (Göteborg 1996) har Hanna Arendt beskrivit ondskan i skepnad av en fantasilös byråkrat vilket aktualiserar frågan om det onda skall betraktas som ett uttryck för vårt samhällssystem eller som ett misslyckande för det. Denna problematik har även diskuterats av Zygmunt Bauman i *Auschwitz och det moderna samhället*, (1989), sv övers (Göteborg 1991). Anthony Storr fokuserar i *Den omänskliga människan, Vad driver oss till att plåga och döda, till förföljelse, tortyr och folk mord?* ((1972/1991), sv. övers(u.o 1992)) på människans roll.

⁹⁷ Diskursbegreppet har använts inom en mängd forskningsfält. En inträngande undersökning av själva begreppet finns i *En glimt av en sanning, Foucault och diskursbegreppet som kulturvetenskapligt verktyg* av Christer Nordlund, (opublicerad uppsats, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, 1998). Nordlund analyserar fyra avhandlingars användande av diskursbegreppet. Tilläggas kan att en avhandling med titeln *Det sociala livets drama och dess manus* (Umeå 1999), nyligen presenterats av Siv Fahlgren. Undertiteln *Diskursanalys, kön och sociala avvikelser* visar på den diskursanalytiska inriktningen. Avhandlingen är ett mycket intressant exempel på potentialen i diskursbegreppet.

⁹⁸ Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, (Lund 1999), s35.

⁹⁹ Ola Holmgren, Språkfilosofi och texthermeneutik hos Paul Ricoeur, i Horace Engdahl mfl, *Hermeneutik, en antologi*, (Stockholm 1977), s133.

¹⁰⁰ Paul Ricoeur, ”Distansering som hermeneutisk funktion”, i Horace Engdahl mfl, *Hermeneutik, en antologi*, (Stockholm 1977), s137

¹⁰¹ Paul Ricoeur, ”Metafor och hermeneutik”, i Horace Engdahl mfl, *Hermeneutik, en antologi*, (Stockholm 1977), s154.

material i en uppfattning om denna dess dubbla funktion. Jag har med denna ovan redovisade, minst sagt spretande teoretiska inspiration, låtit mig föras till ett studium av en svunnen tid.

Vi började den här inledningen med minnesanteckningen i Stockholms stads tänkeböcker om en betalning till Bengt klensmed för hans räkning på bland annat ett par tumskruvar. Denna minnesanteckning blev upptakten till en analys av tortyrbegreppet i den historiska forskningen. Uppfattningen om att tortyrfall är undantag i rättsutvecklingen är utgångspunkten för syftet att problematisera den stora berättelsen om den urgamla svenska friheten och rättsäkerheten. För att kunna åstadkomma en sådan problematisering krävs en klar, tydlig och samtida definition av tortyr. Ovan har även källor och problem förbundna med dem presenterats liksom den kunskapssyn och den teoretiska inspiration som ligger till grund för denna studie diskuterats. Nu följer de tre undersökningarna av tortyren, först en undersökning om tortyrdiskursen, sedan en analys av tortyren på en normativ nivå och avhandlingen avslutas med en undersökning av praxis.

2 Diskurs och norm

Den diskursiva nivån – diskursen om tortyr i Europas äldre historia

Tortyren har en lång historia och den innefattar en föränderlig diskurs. Detta avsnitt syftar till att belysa den äldre diskursen men också till att lyfta fram några specifika problemområden i diskursen, mot vilka de svenska förhållandena kan diskuteras. Tortyr tycks ha förekommit i flera av de äldsta högkulturerna. I de sumeriska stadsstaterna liksom i Egypten var tortyren känd.¹⁰² I litteraturen är det Egypten som tillskrivs den tvivelaktiga äran av att vara det land som i sin historia hyser det äldsta tortyrfallet. Tortyr har brukats inom olika kulturfärer.¹⁰³ Här kan vi nöja oss med att konstatera att det första regelverket uppträder under antiken. Både greker och romare använde tortyren som rättsinstrument.

Tortyren har en historia, man frestas lägga till att den tyvärr ännu inte bara är historia. Tortyr är för många människor en daglig realitet. Enligt Amnesty International förekom tortyr systematiskt i ungefär 80 länder under 1980-talet, av dem ligger åtta i Europa.¹⁰⁴ Tortyr har också varit en realitet för människor i det förflutna. Som en kontrast till den svenska diskursen om tortyr skall jag här teckna några drag i tortyrens långa historia och i samband med det problematisera diskursen kring tortyr. Dels kommer jag att belysa tortyren under antiken och då peka ut intressanta aspekter av problemet, dels kommer jag att beröra tortyren under medeltiden och då främst inkquisitionen eftersom den för många utgör sinnebilden för den miljö i vilken tortyr brukades. Avslutningsvis belyser jag tortyrens ställning i europeisk rätt vid början av den tidigmodern epoken.

¹⁰² Brian Innes menar i *The history of torture*, (New York 1998, s13) att de äldsta omnämningarna av tortyr är att de brukats av egyptier och assyrier. Ramses II skall ha använt tortyr i militära sammanhang i samband med konflikten med hettiterna (kring 1300fkr). Se även Malise Rutven, *Torture, The Grand Conspiracy*, (London 1978, s23). Henry C Lea avfärdar den källa på vilken påståendet bygger (*Superstition and force, essays on the wayer of law-the wayer of battle-the ordeal-torture*, (1870), reprint, (New York 1968), s323f).

¹⁰³ Geoffrey Abbot ger i *Rack, rope and red-hot pincers, a history of torture and its instrument*, (Glasgow 1993) exempel på tortyrmeter från länder i Europa men även från bland annat Japan, Amerika inklusive indiansamhällena, Kina, Assyrien, Turkiet, Egypten, Indien, Filipinerna, Australien, Mauritius, Jamaica mfl. Abbots skildring lider dock av två svagheter. Dels så skiljer han inte alltid på straff och tortyr, dels så diskuterar han inte många av ländernas koloniala relation till europeiska stater i vilka tortyr brukades. George Riley Scott nämner tortyr i Kina, Japan och Indien (*A history of torture*, London 1995). Även den framställningen lider dock av liknande tillkortakommanden som Abbots. Tortyr förekom även i den muslimska världen, till exempel kan nämnas att offentligt utförd tortyr förekom i Bagdad i början av 900-talet (*The Cambridge history of islam*, P M Holt, Ann K S Lambton & Bernard Lewis (eds) vol 1A, Cambridge 1970, s133). Se även Mohammed Arkoun, ”The Death Penalty and Torture in Islamic Thought”, (i Franz Böckle & Jacques Pohier (eds), *The Death Penalty and Torture*, New York 1979) och Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (Oxford 1973, s252ff) för en belysning av tortyrens ställning i den muslimska traditionen. Det har antytts att tortyr åtminstone i norra Europa hänger ihop med kristendom (Sverre Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturlason's Heimskringla*, (Berkeley 1991), s169, diskussion av frågan förs i not 43 s293). I varje fall har det nogsnamt noterats att tortyr verkar ha varit okänt bland de germanska folken. Vid en närmare granskning verkar dock denna frihet från tortyr bara gälla fria män; slavar kunde utsättas för kroppslig prövning (H C Lea, *Superstition and Force*, 1870 (repr 1968), s343ff). Grågås omnämnde av tortyrfall diskuteras av Lea. Lea menar att tortyren i den isländska rätten hade inhemska rötter och var inte orsakad av influens från den romerska rätten. Reglerna på Island för tortyr skiljde sig avsevärt från de kontinental. På kontinenten var exempelvis gravida kvinnor undantagna från tortyr medan man på Island använde tortyr på gravida ogifta kvinnor för att få fram uppgifter om vem fadern var(s435f).

¹⁰⁴ Enligt Amnesty International förekom tortyr i början av 1980-talet i Albanien, Italien, Jugoslavien, Polen, Rumänien, Bulgarien, Sovjetunionen, Spanien, Turkiet, Grekland och Tjeckoslovakien (*Tortyren på åttiotalet*, Amnesty international (utg), (Stockholm 1984, s 213-230).

Tortyrdiskursen under antiken

I samband med ett krigsföretag 415 fkr då den atenska flottan förberedde sig att segla iväg mot Sicilien upptäcktes att några statyer av Hermes hade skändats. Detta var handlingar av stor symbolisk innebörd och under utredningen av skändningen startades en diskussion om vilka man egentligen fick tortera.¹⁰⁵ Medborgare i stadsstaten visade sig kunna hävda som sitt kanske främsta privilegium att slippa bli utsatta för tortyr i händelse av brottsutredning. Den rätten grundade sig på ett dekret av en annars för oss okänd Skamandrios.¹⁰⁶ Var det alltså socialt bestämt mot vilka man fick bruka tortyr under antiken? Denna skiss över tortyrens historia under antiken behandlar förutom den sociala aspekten olika begrepp och förhållanden som står i relation till tortyren. Dessa tortyrhistoriska skisser är en fond mot vilken denna avhandlings huvudundersökningar bör betraktas.¹⁰⁷

En uppslagsrik studie av antiken har genomförts av Page duBois, som i boken *Torture and Truth* arbetar med dekonstruktivistisk metod.¹⁰⁸ duBois menar att den drivande kraften i samhällsförändringen är de sociala förskjutningar som hotade aristokratins ställning i den egeiska världen. Aristokratin var hotad ur minst tre aspekter; de fattiga ställde krav på medborgarskap och rättigheter som hängde ihop med det; inom aristokratin pågick en maktkamp som innebar att några kom att falla ifrån, och samtidigt var hela samhällsbygget i grunden hotat av tyrannväldet. Detta är utgångspunkten för hennes studie, som är en analys av det antika sanningsbegrepp hon finner kopplat till bruket av tortyr. Nedan skall jag referera några drag i hennes framställning.

Basanos – tortyr och prøvosten

Det grekiska ordet för tortyr är *basanos*.¹⁰⁹ Begreppet tortyr får ännu en dimension om man går tillbaka till ordets ursprung, en ”prövosten”, med vilken man prövade guldets renhet.¹¹⁰ Ordet *basanos* uppträdde först inom lyriken. Enligt duBois var det poeten Theognis som lanserade metaforen.¹¹¹ Snart togs hans bildspråk upp av andra, exempelvis Pindaros och Sofokles.¹¹² Hos dessa poeter syftar metaforen på en test av inre kvalitéer, ett sätt att skilja agnarna från vetet, aristokraten från slaven.¹¹³ Den nya *polis* skulle styras endast av lojala och på något sätt måste man

¹⁰⁵ Malise Ruthven, *Torture, The Grand Conspiracy*, (London 1978), s 26ff, Edward Peters, *Torture*, (Oxford 1986, s13.

¹⁰⁶ Ruthven 1978, s27. Page duBois, *Torture and Truth*, (London & New York 1991), s42.

¹⁰⁷ Nedan skall jag försöka redogöra för diskursen under antiken kring tortyren men jag vill redan nu föreskicka en sak. Diskursen var ständigt i förändring så för att tydliggöra mönstret och enskildheters betydelse tvingas jag att polarisera den något. Jag vill också påpeka att den grekiska rätten inte som den romerska utgjorde ett enhetligt system. Bruken varierade under århundradenas lopp men tortyren var en integrerad del av den grekiska och den romerska rättsapparaten.

¹⁰⁸ Page duBois, *Torture and Truth*, (London & New York 1991).

¹⁰⁹ duBois 1991, s7.

¹¹⁰ Bergarten var lydit vilket som namnet antyder sedan urminnes tider har hämtats från Lydien. Lydit används än i dag för att bestämma renheten i olika guldföremål. Drar man guldföremål av olika renhet på en bit lydit skapas olikfärgade fält allt efter guldets renhet (duBois 1991, s9).

¹¹¹ duBois 1991 s13ff.

¹¹² duBois, 1991, s14-24.

¹¹³ Den aristokratiska självbilden ifrågasattes i samband med samhällsförändringen. Se Walter Donlan, *The aristocratic ideal in ancient Greece, attitudes of superiority from Homer to the end of the fifth century B.C.*, (Lawrence 1980).

kunna veta vilka som i sitt hjärta var lojala. Basanos var framför allt bilden för hur man skulle kunna testa denna lojalitet – ett sätt att testa en människas inre, det fördolda, liksom man testat guld på lydit.¹¹⁴

I Sofokles författarskap förändrades betydelsen av basanosmetaforen från test till tortyr.¹¹⁵ Bilden av en metod att pröva den inre halten hos människan hade med tiden fått ett nytt inslag; nämligen fysiskt våld.¹¹⁶ Den kom att handla om kamp mellan två krafter gestaltad i en fysisk kraftmätning. Dessutom fick den karaktären av att vara ett rättsligt instrument. Enligt aristokratisk uppfattning ansågs det som en dygd att i tysthet uthärda smärtans kval. Bruket av tortyr hänger också ihop med sanningsbegreppet och dess förändring.¹¹⁷

Tortyrens grund i olika sanningsbegrepp

Under antiken fanns två olika sanningsbegrepp.¹¹⁸ Ett sanningsbegrepp byggde på definition som närmast kan liknas vid moderna korrespondersteorier. Det betyder att det som är sant är det som på något sätt överensstämmer med det som i någon bemärkelse har inträffat i ”verkligheten”. Sanningen är enligt detta synsätt inte bara temporär utan även subjektiv. Någon har sett ett händelseförlopp på ett sätt – någon har sett det på ett annat sätt men båda representerar i någon mening sanningen om det inträffade. Detta sanningsbegrepp uppfattar alltså att det sanna är något som kan observeras i offentlighet, sanningen är något som alla kan se och som det kan etableras en konsensus om i samtal människor emellan.

Mot detta sanningsbegrepp stod ett motsatt synsätt. Sanningen uppfattades också som en essens, en gång för alla given till människan och sedan mer eller mindre väl förvaltd. Platons berömda maievtik utgår från en sådan syn på sanningen. Enligt Page duBois är kärnan i Platons maievtik begreppet erinran. Det grekiska ordet för sanning hos Platon betyder egentligen ”det man inte glömt”. Sanningen uppfattas som en kvalité hos människan, dold i hennes väsen. Man kunde nå den genom vägledande samtal med en erfaren person, men den kunde också extraheras genom smärta. Platonismen är till sin karaktär dualistisk. Dels uppfattas världen dualistiskt i den meningen att det vi kan se med ögonen bara är en yta som på ett ofullständigt sätt representerar en långt betydelsefullare och autentisk verklighet. Samtidigt går dualismen igen i synen på människan; relationen mellan kropp och själ motsvarar relationen mellan det vi ser och det vi egentligen är. Det betyder att kroppen sågs som själens fängelse. Kroppen hade ett lägre värde än själen och den tyngde dessutom själen så att den hade svårt att höja sig till de höjder där man kunde inse den en gång för alla givna sanningen. Sanningen var enligt detta sätt att se alltid dold och förborgad för människan, därför måste den

¹¹⁴ duBois 1991, s11ff och passim.

¹¹⁵ duBois 1991, s21, 27.

¹¹⁶ duBois 1991, s35.

¹¹⁷ Aristofanes ger många exempel på den tekniska sidan av den grekiska tortyren (duBois 1991, s29f). Han beskrev olika tekniker att skapa smärta. I hans texter framstår tortyren som en självklar del i en undersökning. Om aristokratiens ideal, se duBois 1991 26f. Se även Walter Donlan, *The aristocratic ideal in ancient Greece, attitudes of superiority from Homer to the end of the fifth century B.C.* (Lawrence 1980), s23f för en bredare teckning av adliga ideal.

¹¹⁸ Jag refererar här till tre centrala kapitel i Page duBois, *Torture and Truth*, London & New York 1991 (s75-126).

erövrar med våld. Om man så vill kan man alltså tala om ett demokratiskt sanningsbegrepp där sanningen ansågs etablerad genom mellanmännsliga processer kontra ett aristokratiskt sanningsbegrepp där sanningen ansågs vara objektiv och nedlagd hos människan sedan födseln.

Relationen mellan gudsdöm, envig och tortyr

Under antiken förändrades rätten, vilket medförde att det förekom olika typer av rättsförfarande som medel att lösa tvister. Gudsdömmar av varierande former förekom.¹¹⁹ Envig var ett gudsdömsförfarande som i sin förändring står i relation med tortyren. Nedan skall jag belysa denna problematik. Övergången från en rätt grundad på släktens, byns eller hushållets sedvänja till en allmän och av samhället erkänd rätt är en viktig del i den rättsliga utvecklingen under antiken.¹²⁰ Gudsdömsförfarande var ett äldre rättsligt bruk som senare avlöstes av andra. Under perioden 800 - 500 fkr försvann bruket att lösa tvister genom en till gudsdöm ritualiserad envig.¹²¹

Att göra upp en tvist genom att ritualiserat tortera varandras slavar torde vara en senare utvecklad form för envig. Det kunde ske när det uppstod en rättslig tvist mellan två fria män. De kunde då begära att få tortera den andres slavar för att få fram vittnesmål. Den som brukade tortyr var ersättningsskyldig för den skada man eventuellt åsamkade sin motparts slav.¹²²

Rättsutvecklingen rörande tortyren har samband med medborgarskapets förändring. Det allt exklusivare medborgarskapet medförde skydd för var och ens fysiska person och det fick naturligtvis betydelse för formerna av en envig. Här finns också en stark koppling till synen på slaven som inte bara ett ombud för slavägaren utan som en del av hans egen kropp.¹²³ Slavens kropp var viktig, den var inte bara en ägodel utan kunde anses representera ägaren själv. Det tycks som om grekerna uppfattade det som en närmast fysisk korrespondens mellan slavens kropp och ägarens kropp. När man alltså begärde att få tortera en fri persons slav så var det att uppfatta som en begäran att få tortera den frie mannen.¹²⁴

¹¹⁹ Gudsdöm, ordalier, var ett förfarande där man låter guden eller gudarna avgöra vad som är rätt eller fel, sant eller falskt i en fråga. Till exempel kunde det röra sig om att någon anklagades för stöld. Då kunde den personen ställas inför valet att fria sig genom gudsdöm eller erkänna sin skuld. Gudsdömsförfarandet kunde vara mycket smärtsamt men behövde inte vara det.

¹²⁰ Den grekiska rättens förändring har belysts av Louis Gernet, *The anthropology of ancient Greece*, (Baltimore 1968) och av Richard Garner, *Law & society in classical Athens*, (London 1987).

¹²¹ Edward Peters, *Torture*, (Oxford 1986), s12.

¹²² Om slaven blev svårt skadad kunde det medföra att han blev fri efter tortyren. Det kan tyckas vara en human princip men kanske inte för slaven. Ägaren avhände sig genom frigivandet också ansvaret för den skadade slaven vars försörjningsmöjligheter eventuellt var små på grund av tortyrskadorna.

¹²³ För en bred belysning av slaveriets ställning under antiken se *Slavery in classical antiquity, views and controversies*, Moses I Finley (ed) (London 1964), densamme *Ancient slavery and modern ideology*, (Cambridge 1979) och Milton Meltzer, *Slavery, a world history*, (New York 1993). De kvinnliga slavarnas ställning har uppmärksamats av Jane F Gardner i *Women in roman law & society*, (Bloomington 1986). Centrala källtexter har publicerats av Thomas Wiedemann i *Greek and Roman slavery*, (London 1981).

¹²⁴ Det finns många exempel på att två mot varandra stående parter har begärt att få tortera den andres slavar, men det finns färre källor som beskriver att så verkligen skett. (Malise Ruthven, *Torture, The Grand Conspiracy*, (London 1978), s25). Att slavtortyr förekom är ställt utom allt tvivel men de fätaliga beskrivningarna har verkat förbryllande för de som försökt reda ut frågor om tortyren under antiken. Enligt Page duBois (*Torture and Truth*, (London & New

En viktig aspekt av den slavtortyr som blev följden av en antagen utmaning var att den utfördes offentligt. Detta skedde även om inte tortyren var en del av en gudsdomsprocess utan som en vanlig rättstvist. Tortyren skedde i anslutning till domstolen men inte under själva förhandlingen. Tortyren utfördes av de i målet inblandade. Ofta gick parterna till väga så att man anställde en person för att utföra tortyren. Att tortera var ett arbete och eftersom man hade en elitistisk syn på arbete som sådant undvek de fria männen gärna det.¹²⁵ Det centrala var dock att tortyren utfördes under insyn av allmänheten. I pläderingarna under rättegången återgavs vad som sagts under tortyren. Tortyren kunde också vara en del i ett taktiskt rävspel i rätten.¹²⁶ En målsägare kunde tidigt i processen begära att få tortera svarandens slavar. Om denne vägrade att lämna ut sina slavar kunde målsägaren använda detta som ett indicium på att svaranden inte hade rent mjöl i påsen. Svaranden kunde å andra sidan kontra med att begära samma sak. Då gällde det för de inblandade att ta ställning – skulle man våga sig in på en gudsdom med ett oåterkalleligt domslut?

En slavs vittnesmål var giltigt bara om det avlagts under tortyr.¹²⁷ Slaven sågs som en del av ägaren och ägde inte tillträde till alla offentliga lokaler. Slavens vittnesmål, hans ord och påståenden hade inget värde i de fria människans rum. Detta

York 1991, s24n16) hävdar Romualdus Turasiewicz i *De servis testibus in Atheniensium iudiciis saec. V et IV a. Chr. N. Per tormenta cruciatis* (Krakow 1963) att det till och med saknas bevis för att tortyr verkligen användas annat än som hot. Av Aristoteles behandling av tortyren framgår att tortyr brukades: "even free men have often before now lied against themselves under torture to escape the suffering of the moment;" (*The Complete works of Aristotele, vol 2*, Jonathan Barnes (ed) (Princeton 1985) s2289, (Rhetoric to Alexander 16; 1432a13-33 enligt Bekkersystemet. Se även Andocides *On the mysteries*, (i The Loeb classical library, Minor attic orators I, London MCMXLI s357) där tortyr av slavar diskuteras som en självklarhet.). En trolig förklaring till bristen på autentiska rättsfall där tortyr brukats har att göra med rättssystemets olika procedurregler. Det finns för övrigt inte särskilt många antika rättsprotokoll bevarade i vilka det skulle framgå att tortyr brukats. Som framgått ovan finns tortyren dock omnämnd i en mängd källor och med en sådan självklarhet att det förefaller orimligt att hävda att tortyr inte använts. Se till exempel Page duBois' kommentar till Herodotos anmärkningar i skildringen av perserkrigen (*Torture and Truth*, London & New York 1991, s25). I Douglas M MacDowells' *Athenian homicide law in the age of the orators*, (Manchester 1963, s103) ges exempel som antyder självklarheten i bruk av tortyr. Vidare kan man anföra en passage ur en rättsprocess som anförs av Lysias där det framkommer att parterna i ett mål betraktar det som i sak oproblematiskt att låta tortera en kvinnlig slavinna (återgivet i utdrag i Thomas Wiedemann, *Greek and roman slavery*, (London 1981), s167f). Man har framfört som förklaring att tortyren betraktades som en gudsdom, en sorts envig mellan slavägarna. När man valde det sättet att föra bevisning på så kom processen att föras utanför rätten; ställdes frågan till gudarna behövdes ingen övrig bevisning (J W Headlam, "On The *proklésis eis basanov* in Attic Law", i: *The Classical Review*, februari 1893, vol 7, Oxford 1893. Se också den efterföljande debatten med C V Thompson i *The Classical Review* (8) 1894s136ff). Man gick till verket och torterade slavarerna och resultatet av tortyren antogs vara guds dom i målet. Anledningen till att källorna saknas får således sin förklaring i att denna alternativa process inte fördes på ett sådant sätt att den lämnade skriftliga spår efter sig.

¹²⁵ Om den elitistiska synen på manuellt arbete, se Josiah Ober, *Mass and elite in democratic Athens, rhetoric, ideology, and the power of the people*, (Princeton 1990), s272ff. Ellen Meiksins Wood redogör för debatten kring detta i *Peasant-citizen and slave, the foundations of Athenian democracy*, (London & New York 1989) s137ff. Robert Flacelière menar i *Dagligt liv i antikens Grekland* (1959), sv.övers (Stockholm 1986) att det inte främst var själva arbete man såg ner på utan det beroende som en lönearbetare stod i. Idealet var att snarast den autonomi som en självägande och självförsörjande lantbrukare kunde uppnå (s126ff).

¹²⁶ Malise Ruthven, *Torture, The Grand Conspiracy*, (London 1978), s25.

¹²⁷ Page duBois, *Torture and Truth*, (New York 1991), s35ff. Moses I Finley, *Ancient slavery and modern ideology*, (Cambridge 1979), s94. Malise Ruthven tar upp den antika diskussionen i frågan om sanningen alltid kommer i dagen med tortyr.(s39ff) Huruvida romarna också ansåg att en slav måste torteras för att kunna vittna är oklart. (se Alan Watson, "Roman slave law and romanist ideology", i *Phoenix, the journal of the classical association of Canada*, 37 (1983) s53-65.) Slaven ansågs inte ha möjlighet att stå emot smärta, det var egenskap som enbart adeln ägde. (duBois 1991, s27).

är bakgrunden till tanken att det bara är under tortyr som slaven talar sanning. När en tvist skulle slitas mellan fria parter och ingen bevisning stod att uppbringa, blev man tvungen att söka bevisning utanför de egna rummen. Den ofries utsagor måste då på något sätt kvalificeras så att de blev jämbördiga med en fri mans ord.¹²⁸ Inför en domstolsförhandling måste slaven torteras också för att markera att detta vittnesmål var ett bevis hämtat från de fria människors värld.¹²⁹ Det var här tortyren kom in. Genom att undergå tortyr förändrades slavens utsagor i kvalitativ bemärkelse. Man ansåg att en slav inte kunde ljuga under tortyr men det kunde däremot en fri man.¹³⁰ Slaven kunde man alltså tvinga till sanningen genom att utsätta honom eller henne för smärta.¹³¹ Den fria mannen kunde tvingas på andra sätt till sanningen. I den egeiska världen liksom i den germanska världen var heder och ära viktiga begrepp. Den grundläggande tekniken att få fria att tala sanning var därför att sätta deras heder och ära på spel genom att tvinga dem att tala under ed. Att tala under ed innebar att stora risker, mened kunde leda till förlust av medborgarskapet. Det var därför av stor betydelse för bruket av tortyr då det angav de olika sätt på vilka en människa kunde tvingas i rättsliga sammanhang.

Tortyrens sociala dimension

Det grekiska samhället var ett samhälle i förändring.¹³² Framväxten av den grekiska stadsstaten var avgörande för rättsutvecklingen. Samhällets tilltagande komplexitet krävde att nya sociala instrument utvecklades.¹³³ De konkreta lagar som skapades, liksom utarbetandet av ett abstrakt lagbegrepp, kan ses som ett svar på denna process.¹³⁴ Det är i denna förändringsprocess som tortyrinstrumentets framväxt skall ses. Grundregeln var att man bara fick tortera ofria. Regeln kom att förändras med tiden men den grundläggande principen var att bara slavar fick torteras.¹³⁵ Denna principens tolkning, tillämpning och förändring har mycket att berätta om antiken och om tortyren. Rätten att slippa tortyr var ett privilegium som var knutet till medborgarskapet.

Tortyr kunde också brukas mot krigsfångar och främlingar.¹³⁶ Metoikerna var en grupp som intog en mellanställning. De var fria personer med medborgarskap –

¹²⁸ Edward Peters, *Torture*, (Oxford 1986), s13.

¹²⁹ duBois 1991, s38 n5.

¹³⁰ duBois 1991, s63-68.

¹³¹ Att det av slaven avgivna vittnesmålet eller erkännandet under tortyr uppfattades som ovillkorligen sant kan också ha sin grund i att det uppfattades som en gudsdöm och som sådan oantastlig. Se J W Headlam, "On The *proklēsis eis basanon* in Attic Law", i *The Classical Review*, februari (7) 1893.

¹³² Walter Donlan, *The aristocratic ideal in ancient Greece, attitudes of superiority from Homer to the end of the fifth century B.C.*, (Lawrence 1980) s37ff.

¹³³ Edward Peters, *Torture*, (Oxford 1985), s11ff, Louis Gernet, *The Anthropology of Ancient Greece*, (1968) eng. övers (Baltimore 1981), se speciellt kapitel 7, "Law and prelaw in ancient Greece". Richard Garner, *Law & Society in classical Athens*, (Beckenham 1987), s136ff.

¹³⁴ Erik Anners, *Den europeiska rättens historia 1*, (Lund 1990) s29ff.

¹³⁵ Diskussion kring detta och referenser ges i C Carey, "A Note On Torture In Athenian Homocide Cases", i *Historia, Zeitschrift für alte Geschichte*, Band XXXVII/2, (Wiesbaden 1988); Ruthven 1978, s28. Regelverket redovisas med hänvisningar i A R W Harrison, *The Law of Athens*, (1971) s147ff.

¹³⁶ Malise Ruthven menar att tortyrens ursprung är kriget och dess första offer krigsfångarna (Ruthven 1978, s41). Edward Peters (Peters 1986, s17f) hänvisar till Thykidides som relaterar tortyr av krigsfångar. Enligt Page duBois (duBois 1991 s33) var bruket av tortyr en del i slaveriinstitutionen (se även duBois 1991 s27 om Thykidides).

fast i en annan stad. Därför var de också främlingar och som sådana kunde de bli utsatta för tortyr.¹³⁷ Dock tycks man inte ha brukat tortyr mot metoikerna även om man rättsligt sett kunde göra det.¹³⁸ Deras mellanställning var problematisk då den i sig inte garanterade skydd mot tortyr. Därför är det viktigt att notera att just metoikerna kanske var den första grupp som berördes när praxis ändrades.¹³⁹

Medborgarskapsprivilegiet var inte heller det oproblemiskt eftersom en människas status kunde ändras över en natt. Medborgarskap var mycket värdefullt men samtidigt flyktigt. Kriminalitet, dåliga affärer eller dålig krigslycka kunde medföra att man blev av med sitt medborgarskap. Det var ett hot som hängde över den atenske medborgaren, att bli utesluten, att ostrakiseras var en katastrof.¹⁴⁰

En viktig fråga gällde vem som bestämde huruvida man fick tortera en slav eller ej. Principen var att ägaren bestämde.¹⁴¹ I vissa fall kunde staten begära tortyr av en slav mot slavägarens vilja.¹⁴² Då gällde det allvarliga brott som kunde hota staten men det kunde också ske i samband med mål som rörde brott i hemmet. Incest är ett exempel på brott där tortyr av slav kunde komma ifråga utan slavägarens medgivande. Anledningen var att man antog att denna typ av brott var svåra att begå utan att husfolket kände till dem.

Slavar kunde alltså torteras relativt oreglerat samtidigt som medborgare hade ett principiellt skydd mot tortyr. Detta privilegium hade en gränsfunktion samtidigt som det var en social markör. Att slippa tortyr stod för långt mer än att slippa fysisk smärta i en rättsak. Tidigare har jag berört de äldsta samhällenas rättsbruk av envig. Då rådde inget privilegium från fysisk smärta i detta avseende. I samband med framväxten av stadsstaterna och den därmed sammanhängande rättsliga förändringsprocessen uppkom medborgarskapstanken. Den som var medborgare i staden (*polis*) åtnjöt rättigheter som de utomstående inte fick del av.

Medborgarskapet var till en början en klar och tydlig geografisk gräns. Då den med tiden blev svår att upprätthålla förändrades medborgarskapet till en social gräns. Vilka var egentligen medborgare – var gick egentligen stadens gräns? Utmarkernas befolkning strävade efter att få medborgarskap. Vi vet att atenarna höll hårt på medborgarskapets exklusivitet. Polis, medborgarstaden som begrepp, var inte en stad i modern mening, den var något annat. Det konstituerande var inte

¹³⁷ Peters 1986, s14.

¹³⁸ Robert Flacelière, *Dagligt liv i antikens Grekland*, (1959), sv.övers (Stockholm 1986), s50.

¹³⁹ Om tortyr av fria icke medborgare, se Eugene W Bushala "Torture of non-citizens in homicide investigations" i *Greek, Roman and Byzantine studies*, 9 (1968) nr 10 och densamme "The Pallake of Philoneus" i *American journal of philology* vol 90 (1969).

¹⁴⁰ Ostrakisering kallades den process genom vilken en medborgare genom omröstning kunde fråntas sitt medborgarskap.

¹⁴¹ Thomas Wiedemann, *Greek and roman slavery*, (London 1981), s9 med vidare hänvisning.

¹⁴² Peters 1986, s15. En slav kunde dock inte tvingas att vittna mot sin ägare. Denna regel var möjlig att kringgå om slavens vittnesmål behövdes. Då ordnade man med en försäljning så att slaven inte stod i ägoförhållande till den anklagade. (se Cassius, citerad i Thomas Wiedemann, *Greek and roman slavery*, (London 1981), s168f; W W Buckland, *The roman law of slavery, the condition of the slave in private law from Augustus to Justinian*, (Cambridge 1908), s87ff). Ett intressant exempel på synen på slavars vittneskapacitet ges av Antiphon (*First Tetralogy*, i The Loeb classical library, Minor attic orators I, (London MCMXLI) s 70f). Där framförs att en specifik slavs vittnesmål i dödsstunden var giltigt även om den inte hade avgivits under tortyr, eftersom slaven i detta fall hade gett sitt liv för sin ägare. I princip så var han i den stunden en fri man och därmed vittnesgill (se K J Maidments kommentar i noten betecknad 'na').

den urbana miljön med dess byggnader och ämbeten utan det var just medborgarna. Man talade inte om Aten utan om vi atenare osv.¹⁴³

Även medborgarskapet kom under antiken att förändras. Tydligast syns utvecklingen i det romerska samhället. Romarna vidgade medborgarskapet till att gälla allt fler människor.¹⁴⁴ Till en början upprätthöll man dess innebörd och så sent som några decennier efter vår tideräknings början kunde Paulus sätta skräck myndigheterna i Filippi bara genom att öppna sin mun och säga – jag är romersk medborgare.¹⁴⁵ Rättsprocessen avstannade då. Regelverket innebar att man inte fick gå vidare i den rättsliga processen förrän påståendet var ordentligt utrett.

Dock pågick det en erosion av medborgarskapets innebörd. Då medborgarskapet kom att innesluta allt fler människor minskade dess funktion som social gränsmarkör. Erosionen var en dubbel process; formellt blev allt fler medborgare och som sådana skyddade från tortyr men i praktiken inte bara naggades privilegiet i kanten utan dess innebörd förändrades dramatiskt. Fria medborgare började utsättas för tortyr i en ökande omfattning och in på slutet av 100-talet ekr. var det en rättslig rutin att tortera folk upp till decurions rang.¹⁴⁶ Det som skedde var att privilegiet att slippa tortyr fick en ny och snävare exklusivitet.

Aktörer – torterare och torterad

I diskussionen kring vad som verkligen skall läggas i begreppet tortyr finns en strävan att undvika det allmännare bruket av ordet tortyr.¹⁴⁷ Man menar att tortyr skall reserveras för sådant tvång som tillfogar en människa smärta med vissa intentioner. En viktig del i begreppet är att smärtan orsakas av en offentlig ämbetsman; en polis, en militär, en åklagare eller någon till vilken det offentliga har delegerat uppgiften. Under antiken var det privatpersoner som utförde själva tortyren på uppdrag av andra privatpersoner. Det blir då berättigat att fråga sig om detta var tortyr. Jag anser att man, när det gäller tortyren av ofria i det grekiska samhället, skall väga in två saker. Dels att tortyren var en del av den offentliga rättsutövningen, dels att den utfördes offentligt. Kanske bör man också ta i beaktande slavens position. Slaven var i förhållande till slavägarna i en liknande position som medborgaren till staten i det moderna samhället. Medborgaren är

¹⁴³ Om medborgarskapsbegreppet se till exempel Ellen Meiksins Wood, *Peasant-citizen and slave, the foundations of athenian democracy*, (London & New York 1989), s61, 107ff och Josiah Ober, *Mass and elite in democratic Athens, rhetoric, ideology, and the power of the people*, (Princeton 1990), passim. Om medborgarskapets exklusivitet se Victor Davis Hanson, *The other greeks, the family farm and the agrarian roots of western civilization*, (New York 1995), s360ff. M R Right menar i *Cosmology in antiquity* (London & New York 1995) att denna exklusivitet hänger ihop med den kosmopolitism som också kännetecknade den grekiska självbilden (s56ff, 73ff).

¹⁴⁴ Medborgarskapets förändring berörs i Peter Garnsey, *Social status and legal privilege in the roman empire*, (Oxford 1970), s265ff.

¹⁴⁵ Om detta se Apostlagärningarna kap 16 och en liknande incident i kap 22. Se även Peter Garnsey, *Social status and legal privilege in the roman empire*, (Oxford 1970), s261.

¹⁴⁶ G E M de Ste. Croix, *The Class struggle in the Ancient Greek World, from the Archaic Age to the Arab Conquests*, (London 1981), s454, 459f. Peter Garnsey, *Social status and legal privilege in the roman empire*, (Oxford 1970), s104, 141-147, 242f. Se också Thomas Wiedemanns kommentar till Cassius (i *Greek and roman slavery*, (London 1981), s168).

¹⁴⁷ I betydelsen en allmänt plägsam upplevelse.

visserligen inte ägd av staten men kan tvingas med våld om så behövs att genomgå det som staten inom lagen kan begära.

Varför använda tortyr?

Aristoteles tillhör dem som ifrågasatte vittnesmål under tortyr. Han skriver i ”Om retoriken” om olika sätt att övertyga i en rättstvist. En av de fem metoder han lyfter fram är tortyr.¹⁴⁸ Till sanningshalten i sådant som sagts under tortyr ställer han sig dock mycket tveksam. Han underkänner inte bruket som sådant men han instruerar i sin undervisning om olika sätt att förhålla sig till vittnesmål avgivna under tortyr. Om vittnesmålet stödjer ens sak bör man framhålla att vittnesmål avgivna under tortyr har en högre sanningshalt. Om vittnesmålet däremot går en emot bör man enligt Aristoteles argumentera att både fria män och slavar har ljugit under tortyr för att så fort som möjligt få slut på pinan. Aristoteles avger ingen principdeklaration om han är för eller emot tortyr. Det framgår dock två saker. Han räknar med tortyr som ett rättsmedel men samtidigt framför han en grundläggande kritik mot uppfattningen att bruk av tortyr skulle garantera att sanningen kom i dagen.

För att sammanfatta kan man då säga att tortyr av slavar fungerade både som en undersökningsmetod och som en rit. Man kan fråga sig hur man såg på vittnesmål avlagda efter tortyr. I diskussionen om tortyren finner man å ena sidan de som anser att slavens vittnesmål efter tortyr i det närmaste var ofelbart, vittnesmålet kvalificerades och blev per definition sant. Som exempel kan nämnas Demostenes.¹⁴⁹ Å andra sidan fanns det de som reflekterade över slavens position och drog slutsatsen att slavens vittnesmål var präglad av två förhållanden; förmågan att utstå smärta och insikterna i vad som händer efter tortyren beroende på arten av vittnesmål.

Man kan då ställa sig följande fråga: om man hade analyserat tortyrens funktion och blivit medveten om att det på inget sätt kan förutsättas att slaven talar sanning bara för att man utsätter slaven för tortyr – varför i hela världen fortsatte man då att tortera slavar?¹⁵⁰ Generellt sett finns tre svar på frågan varför man torterade. För det första användes tortyrinstrumentet som en undersökningsmetod. Sedan är det en annan sak att den i sig kan vara mer eller mindre duglig som sådan och att man kan ha moraliska synpunkter på densamma. Ändå vet vi att människor i olika tider, och inte minst under antiken, har uppfattat tortyren som ett sätt att bringa sanningen i dager. För det andra så användes tortyr som ett maktens medel att hålla folk på mattan i andra sammanhang än just det som angavs vara orsaken till det specifika tortyrtillfället.¹⁵¹ Vetskapen om att maktens män besatt möjligheten

¹⁴⁸ Jonathan Barnes (ed), *The Complete works of Aristotele*, vol 2, (Princeton 1985) s2190ff, 2283, 2289f (Rhetoric book 1:15; Rhetoric to Alexander 7, 16; 1375a24, 1376b32-1377a7, 1428a17-26, 1432a13-33 enligt Bekkerssystemet).

¹⁴⁹ För vidare hänvisningar till Demostenes mfl se J W Headlam, ”On The *proklésis eis basanov* in Attic Law”, i *The Classical Review*, februari (7) 1893 och C V Thompson i *The Classical Review* (8) 1894s136ff.

¹⁵⁰ Att bruk av tortyr inte garanterade att sanningen uppdagades noterades redan av Seneca. Andra kritiker var Ulpianus, Cicero samt kyrkofäderna Tertullianus och Augustinus. (George Riley Scott, *A history of torture*, (1940), reprint (London 1995) s134.

¹⁵¹ Malise Ruthven, *Torture, The Grand Conspiracy*, 1978, s 41.

att på det allra grymmaste sätt tillfoga människor smärta måste anses ha varit en viktig del av repressionen i de flesta historiska samhällen. Man kan nog även räkna med åtminstone en tredje funktion av tortyrinstrumentet; det fyllde en funktion som social markör. I de flesta historiska liksom nutida samhällsbyggen har människor haft behov av att dra gränser mellan den egna gruppen och ”de andra”. Privilegiet att slippa tortyr kan ha representerat den viktiga gränsen.¹⁵² Den antika tortyrdiskursen väcker således frågor om tortyrens sociala komponent liksom de sanningsbegrepp som tortyrbruket utgår från.

Tortyrdiskursen under medeltiden och i samband med inkquisitionen

En länk mellan antiken och medeltiden är de kristna martyrerne. Under antiken brukades tortyr som vi sett inte bara mot slavar utan i tilltagande grad även mot fria medborgare. En grupp som utsattes för tortyr var bekännarna till den under senantiken allt starkare kristendomen. Inom det romerska riket användes tortyr för att få de kristna att avsvärja sig sin tro. Under den romerska statens kamp mot kristendomen skapades många martyrer med helgonstatus och i deras levnadsberättelser är tortyren central.¹⁵³ Källan till många av martyriberättelserna är *Eusebios kyrkohistoria*.¹⁵⁴ I den åttonde boken skildras den diokletianska förföljelsen ingående. I 10§ citeras Fileas brev om förföljelsen i Alexandria, brevet ger en ganska klar bild över tortyren och hur de själva förstod sitt lidande:

Vilka ord skulle vara nog för att skildra deras mod och styrka vid all möjlig tortyr? Det stod fritt för alla att misshandla dem. Man slog dem med käppar, spön, gissel, remmar och rep. [...] Några blev med bakbundna händer fästa vid en påle och alla lemmar sträcktes med vindspel. Sedan skrapade bödlarna på befallning sönder dem över hela kroppen [...] Detta fick de uthärda inte bara medan ståthållaren förhörde dem utan nästan hela dagen igenom utan uppehåll. [...] Några dog under tortyren och genom sin uthållighet kom de motståndarna på skam. Andra blev inspärrade halvdöda i fängelset och dukade under för smärtorna efter några dagar. Andra hämtade sig efter en tids vård i fängelset och blev vid bättre mod.¹⁵⁵

Den hänsynslöshet som präglade den romerska statens kamp mot kristendomen tyckts gå igen i den kristna kyrkans kamp mot irrlära, vantro och häxtro under medeltiden.

En historisk miljö som präglat dagens bild av tortyr är den medeltida inkquisitionen och dess kamp mot oliktänkande och oliktroende. Paradoxalt nog har inkquisitionen haft en stor betydelse även i de protestantiska länderna, främst då

¹⁵² Tortyr i äldre samhällen har tillskrivits en helt annan funktion, nämligen att göra alla lika inför makten iden meningen att tortyren är en markör och den som är torterad (som straff?) blir ånyo del av samhället. Hänvisning i Nacunan Saez; ”Torture: A Discourse on Practice”, i F E Mascia-Lees & P Sharpe (eds), *Tatto, Torture, Mutilation and Andornment, The Denaturalization of Body in Culture and Text*, (New York 1992) s 137.

¹⁵³ Redan under kejsar Nero förekom förföljelser och martyrier vilkas intensitet stegrades under kejsarna Marcus Aurelius och Diokletianus (Hjalmar Holmquist, *Kyrkohistoria I, Gamla tiden och medeltiden*, (Stockholm 1922), s38ff, 61f, 125ff).

¹⁵⁴ Se till exempel berättelserna om Simon, biskop av Jerusalem (bok III:32), Polykarpus biskop av Smyrna (bok IV:15), martyrierna i Lugdunum och Vienna (bok V:1). Senaste upplaga och översättning (Skellefteå 1995). För övrigt användes tortyr för att få fast Polykarpus så att även han kunde förhöras under tortyr. (Thomas Wiedemann, *Emperors & gladiators*, (London & New York 1995), s80)

¹⁵⁵ Eusebios, *Kyrkohistoria*, (Skellefteå 1995), s278ff.

som myt om hur ”de andra” är. Sannolikt av konfessionella skäl har till exempel läromedel innehållit polemiska skildringar av inkquisitionens tortyrkammare. Den bild som tonar fram i moderna översikter har nyanserat bilden åtskilligt.¹⁵⁶ I detta avsnitt om tortyr i samband med inkquisitionen vill jag främst lyfta fram tortyrbrukets relation till gudsdomarna samt anlägga ett regleringsperspektiv på inkquisitionens lagstiftning.

Under antiken, liksom under äldre medeltid, avgjordes rättstvister ibland genom gudsdomar, ordalier, som rent tekniskt kunde bestå av olika arrangemang och prövningar. Vattenprov, eld- och järnprov var vanliga liksom envig och andra uthållighetsövningar. En sådan var att de tvistande skulle stå med uppsträckta armar inför ett krucifix under det att mässor lästes. Den som orkade längst ansågs ha av Gud utvisats vara den som hade rätt i saken.¹⁵⁷ Inte minst detta specifika gudsdomsförfarande pekar på den konflikt som uppstod i och med att befolkningen antog kristen tro. Gudsdomarna var ett förkristet bruk och det kom att påpekas att bruket bröt mot den kristna grundregeln att man inte skall fresta Gud. Kritiken mot ordalierna ledde till att de förbjöds av den romerska kyrkan på det fjärde laterankonciliet år 1215.¹⁵⁸

Relationen mellan gudsdomar och tortyr är dubbel. För det första kan bruket av tortyr ses som en första konsekvens av en ändrad inställning till Gud, faktiskt en sorts inskränkning av Guds potential. Under hednisk tid ansågs Gud ha möjlighet att avgöra rättsaker genom ordalier, men efter kyrkans förbud mot dessa blev människan hänvisad till andra grunder för domslut. Så länge man brukade gudsdomar kunde man på det sättet lösa mål där ingen övrig bevisning förelåg. Utan gudsdomarna var man hänvisad till människans möjligheter. Tortyren kan ses som en konsekvens av att människan är begränsad på ett sätt som en gud inte är och därför blev man hänvisad att ta till tvingande smärta för att utreda sådant som inget öga sett eller vill vittna om. För det andra kan man undra över vilken skillnad det var mellan tortyr och ordalier för den misstänkte. Vari låg skillnaden mellan gudsdomsförfarandets val mellan att erkänna skuld eller att bära glödande järn i sina händer och tortyrförfarandets val att erkänna skuld eller att bödeln förde det glödande järnet mot den misstänktes i kropp i akt och mening att ge honom en sådan smärta att han talade sanning?

¹⁵⁶ Gustav Henningsen har i artikeln ”Kan häxor flyga?” (*Signum* 2/99) gett en översikt över nyare forskning om inkquisitionen. Han kallar inkquisitionen för ”den häxanklagades försvarare” och pekar på inkquisitionen som den institutionen som försökte lugna ner häxysterin och som ställde sig skeptisk till anklagelser om häxeri. Henningsen pekar på att av de 12000 som drogs inför inkquisitionen i de katolska medelhavsländerna kom 36 att brännas. ”I resten av de 12000 processerna dömde inkquisitionen de anklagade till mildare straff eller frikände dem.” (s32). Nedanstående skildring av inkquisitionen bygger i huvudsak på John Tedeschi, *Inkquisitionen och häxorna*, s83-108 i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen, *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987).

¹⁵⁷ Malise Ruthven har i *Torture, the grand conspiracy* (London 1978 s45ff) skildrat detta. Hon har också pekat på sambandet mellan ordalier och tortyr. Detta har även uppmärksamats av Henry Charles Lea i *Superstition and force, essays on the wager of law-the wager of battle-the ordeal-torture*, (1870) reprint (New York 1968).

¹⁵⁸ Erik Anners, *Den europeiska rättens historia 1*, (1974) femte tryckningen (Lund 1990), s 145.

De olika inkquisitionerna

När det gäller inkquisitionen måste man skilja på lokala kyrkliga aktioner, regionala inkquisitioner och den romerska inkquisitionen. Vid högmedeltidens början fanns i Europa tre typer av domstolar; världsliga, kyrkliga och inkvisitionsdomstolar.¹⁵⁹ Något exakt årtal för inkquisitionens grundande är inte möjligt att ge. Klart är dock att den var verksam redan under högmedeltiden.¹⁶⁰ Inkquisitionen skapades i samband med den kyrkliga kampen för renlärighet.¹⁶¹ Det stod en kamp mellan teologiskt olikartade system men kyrkan förde också en kamp mot magi, vidskepelse och annan ickeauktorerad tro och trosutövning.¹⁶² Institutionen växte fram i mötet mellan grupper som tog sig rätten att skapa egna tanke-system och kyrkans tilltagande maktanspråk och renlärighetssträvande. Den kathariska utmaningen mot den romerska kyrkan var bara en av de stormar som kyrkan hade att rida ut och långt innan dess hade biskopar beivrat vad man uppfattade som vantro i de lokala församlingarna.¹⁶³ Man bör kanske tillägga att det till viss del är oegentligt att behandla inkquisitionen som om det var ett enhetligt fenomen, det för dock för långt att här gå in på detaljer.¹⁶⁴

Även på regional nivå skedde kampen mot hedendom och heresi i form av inkquisition. Den för eftervärlden mest kända var kanske den spanska inkquisitionen som dock hade föregåtts av lokala inkquisitioner, exempelvis i Italien.¹⁶⁵ Dessa inkquisitioner bygger på de bullor under 1200-talet som kom att initiera det sk inkvisitoriska förfarandet.¹⁶⁶ Kyrkan hotades av starka rörelser och man ville intensifiera kampen mot dessa samtidigt som man önskade fastare former för det arbetet.¹⁶⁷ Mot slutet av 1400-talet var läget annorlunda och kyrkan kunde återgå till kampen mot hedendomen. Den famösa *Häxhammaren* publicerades år 1486 och år

¹⁵⁹ Se Bengt Ankarloos och Gustav Henningsens inledning till Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987) s14.

¹⁶⁰ Jean Testas & Guy Testas, *Inkquisitionen*, (1966), sv.övers, (u.o 1998), s4ff.

¹⁶¹ James B Given, *Inquisition and medieval society, power, discipline & resistance in Languedoc*, (New York 1997), s13ff.

¹⁶² Inträngande skildrat av Norman Cohn, *The pursuit of the millennium, revolutionary millenarians and mystical anarchists of the middle ages*, (1957), ny uppl (London 1993).

¹⁶³ Inkquisitionen är alltså inget enhetligt begrepp. Det är snarast att se som en metod som den romerska kyrkan tog till i olika sammanhang. Man kanske kan likna inkquisitionerna vid det svenska utredningssystemet. När ett problem uppstår i det svenska samhället så tillsätts en utredning. På ett liknande sätt satte lokala biskopar till en inkquisition (ordet betyder utredning, undersökning) när ett trosproblem uppstod. Ett ärende för inkquisitionen kunde bestå i såväl häxeri, trolldom och vidskepelse som astronomiska och teologiska spekulationer. Skillnaden är att de inkvisitorer som utsågs hade domsrätt och inte bara förslagsrätt. Deras ställning kan kanske bäst liknas vid den oberoende domarens, likt den Kenneth Starr hade under uppdraget att utreda den amerikanske presidenten Bill Clintons förhållanden med vitahuspraktikanten Monica Lewinsky.

¹⁶⁴ Om detta se John Tedeschi, *Inkquisitionen och häxorna*, s85f, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987).

¹⁶⁵ Jean Testas & Guy Testas, *Inkquisitionen*, (1966), sv.övers (u.o 1998), s17-31ff. Om spanska inkquisitionen se Henry Kamen, *The spanish inquisition, an historical revision*. (London 1997); William Monter, *Frontiers of heresy, the spanish inquisition from the Basque lands to Sicily*, (Cambridge 1990); Stephen Haliczer, *Inquisition and society in the kingdom of Valencia, 1478-1834*, (Berkeley 1990), Rafael Sabatini, *Torquemada and the spanish inquisition, a history*, (London u.å). George Riley Scott hävdar i *A history of torture* att den första inkquisitionen hölls i Toulouse 1233 och bruket av inkquisitioner spreds snabbt (s65). Oklarheterna kring inkquisitionen är delvis ett resultat av den starka mytologisering som kännetecknat bilden inkquisitionen vilket i många fall skapat begreppsförvirring. Här dock inte platsen att i allt utreda inkquisitionens gårdanden och organisatoriska struktur.

¹⁶⁶ Erik Anners, *Den europeiska rättens historia del 1*, (1974), femte tryckningen (Stockholm 1990) s144ff.

¹⁶⁷ Karl Heussi, *Kompendium der kirchengeschichte*, (1907), 7e uppl (Tübingen 1930) §59.

1542 bullan *Licet ab initio*.¹⁶⁸ Den promulgerades som ett led i en strävan att centralisera hanteringen av trosfrågorna. Den organisatoriska form som denna nya inkquisition fick kallas Sanctum Officium, vilket blev hela den romerska kyrkans renlärlighetsorgan för trosfrågor.

Inkquisitionens regler och metoder

Inkquisitionens procedurregler var mycket stränga och det kanske mest anmärkningsvärda var att de också präglade den praktiska utövningen.¹⁶⁹ Inkquisitionen var en strikt hierarkisk organisation där medarbetare hade tydligt avgränsade befogenheter. Med stor nit tycks man ha sett till att regelverket genomfördes i praktiken. Detta är sannolikt också grunden till att få dödsdomar fälldes och genomfördes. Som exempel kan nämnas att av 5000 anklagade som ställdes inför den italienska inkquisitionstribunalen i Aquileia-Concordia (i Friuli) mellan åren 1551 och 1647 avrättades enbart fem personer.¹⁷⁰ Forskning rörande inkquisitionen i Portugal tyder på att mellan åren 1536 och 1821 avrättades endast ca tio personer.¹⁷¹ Förstagångsförbrytare behandlades mildt och ingen ”förstagångshäxa” avrättades om hon visade ånger.¹⁷² Inkquisitionen kunde dock gå mycket hårt fram. År 1319 fängslades ett par, Jean de Vienne och hans hustru Huguette. De tillhörde den reformistiska rörelsen valdenserna och var som sådana ett ärende för inkquisitionen. De hölls inspärrade i nästan två år i syfte att komma fram till en ändrad inställning, båda brändes sedermera levande.¹⁷³ Att tortyr liksom stränga straff tillämpades av inkquisitionen är ställt utom allt tvivel. Det nya i synen på inkquisitionen är att man funnit att dess regelsystem motverkade godtycke och att

¹⁶⁸ Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen, Inledning till, Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg) *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987) s14. John Tedeschi, Inkquisitionen och häxorna, s86, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987).

¹⁶⁹ Exempel på detta finns i John Tedeschi, ”The dispersed archives of the roman inquisition”, s16, i Gustav Henningsen & John Tedeschi, *The inquisition in early modern Europe*, (Dekalb 1986), och i *The Witch-hunt in Early Modern Europe* av Brian P. Levack, (Harlow 1988), s77. Exempel på beslut och genomförande samt omdöme om den spanska inkquisitionen (cf fr H C Lea) finns i Gustav Henningsen, *Häxornas advokat, historiens största häxprocess*, (Stockholm 1987), s148-152. En helt annan rättstillämpning tycks ha varit fallet i delar av det tyska området. HC Erik Midelfort ger ex på detta i *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562-1684*, (Stanford 1972), s97ff. Det tycks ligga i linje med Tedeschis och andra synpunkter på inkquisitionen att de tyska processer som Midelfort redovisar inte genomförts av någon inkquisition utan exempelvis av lokala klosterabbotar. Midelfort anser för övrigt att inkquisitionen använde tortyr ofta (s19).

¹⁷⁰ John Tedeschi, ”Inkquisitionen och häxorna”, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987) s105.

¹⁷¹ Om inkquisitionen i Portugal se Francisco Bethencourt, Portugal: en försiktig inkquisition, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen, *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987). Liknande uppgifter om återhållsamheten i inkquisitionens arbete finns i E William Monter & John Tedeschi, ”Toward a statistical profile on the italian inquisitions, sixteenth to eighteenth centuries”, s142 i Gustav Henningsen & John Tedeschi, *The inquisition in Early modern Europe*, (Dekalb 1986). Som jämförelse kan nämnas att svenska domstolar utdömde och verkställde 1624 dödsdomar mellan åren 1749 och 1829 (Knut Olivecrona, *Om dödsstraffet*, (Uppsala 1866) s94). Mellan åren 1819-1828 avrättades 100 personer i Sverige att jämföra med åren 1820-1829 då det i Belgien endast avrättades 44 personer. (Olivecrona 1866 s94, 131).

¹⁷² Förfarandet finns väl återgett i John Tedeschi, ”Inkquisitionen och häxorna”, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987) passim.

¹⁷³ James B Given, *Inquisition and medieval society, power, discipline & resistance in Languedoc*, (New York 1997), s61.

inkquisitionen friade i en långt större andel fall än man tidigare trott.¹⁷⁴ Tortyr hade brukats i världsliga domstolar innan inkquisitionen införde tortyren i sitt arbete. Inkquisitionens föreskrifter rörande användningen av tortyr medförde en reglering av en tidigare oreglerad användning. Bilden av inkquisitionen som den institution som införde tortyr i europeisk rätt korrigeras genom ett anläggande av detta regleringsperspektiv.

Inkquisitionens regelverk och dess strikta tillämpning är anmärkningsvärd, här kommer några axplock av reglerna: Åtalade hade rätt till försvarsadvokat. Bekännelser avlagda utanför domstolen var ogiltiga.¹⁷⁵ Domar kunde överklagas i högre instans. Anklagades rykte skulle skyddas genom diskretion från inkquisitionens sida. Vittnen skulle korsförhöras innan ingripande mot en anklagad fick ske. Anklagade bereddes tillfälle att inledningsvis förteckna alla personer som kunde tänkas hysa personligt agg mot henne eller honom. Den anklagade fick också en avskrift av anklagelserna som kunde studeras innan processen. Den anklagade fick också kalla vittnen till sitt försvar. Om vittnena inte hade råd att resa till förhandlingen stod inkquisitionen för utgifterna. En person som bevistat en häxsabbat tilläts inte namnge personer som känts igen på sabbaten. De i de världsligt hanterade trolldomsprocesserna så eftersökta djävulsmärkena på anklagades kroppar tilläts inte fungera som del i bevisning.¹⁷⁶

Lagstiftningsarbete kan ses utifrån två olika perspektiv. Läser man om tortyr finner man uppgifter av typen; Året det och det var avgörande, då utgavs nämligen den och den lagen vilket blev inledningen till ett vidsträckt bruk av tortyr. Andra beskriver processen på ett annat sätt. Det vidsträckta bruket av tortyr (enligt romersk rätt missbruket av tortyr), ledde fram till lagstiftning på området vilket syftade till att verka reglerande på tortyranvändningen.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Om man ställer antalet avrättade för häxeri och trolldom i relation till befolkningens mängd visar det sig att länder där inkquisitionen inte verkade avrättade en större andel av befolkningen än i de länder där inkquisitionen var verksam. ”I de katolska medelhavsländerna drogs ca 12000 häxor inför inkquisitionen, men bara 36 brändes, hur otroligt det än må låta: 27 i Spanien, 8 i Italien och 1 i Portugal. I resten av de 12000 processerna dömde inkquisitionen de anklagade till mildare straff eller frikände dem.” Orsaken till detta var enligt Henningsen att domarna var välutbildade och avfärdade häxtron som rena fantasierna. (Gustav Henningsen, ”Kan häxor flyga?” I *Signum* nr2 1999, s31f) För en beskrivning av den italienska inkquisitionens regleringar av bruk av tortyr, se John Tedeschi, ”Inkquisitionen och häxorna”, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987) s95ff.

¹⁷⁵ John Tedeschi, ”Inkquisitionen och häxorna”, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987) passim.

¹⁷⁶ Man kan inte blunda för att inkquisitionen arbetade med metoder som för oss är högst brutala och ovärdiga. Inkquisitionen kan på inget vis äreräddas men grunden för bilden av en besinningslös förföljelse av medeltidens befolkning måste nyanseras. Man kan säga att inrättandet av inkquisitionen medförde att de vildvuxna processer av religiös art som fördes vid andra instanser fick en humanare form, inte minst när det gäller bruket av tortyr. En sammanfattande bild av inkquisitionen och tortyren kan naturligtvis inte bortse från att man idag kan säga att hela dess aktivitet byggde på en ringaktning för den enskildes rätt att tänka fritt. Ett sådant resonemang är visserligen betydelsefullt och ställer centrala frågor till den historiska förändringsprocessen men förefaller likväl som ett högst anakronistiskt betraktelsesätt.

¹⁷⁷ Så till exempel Edward Peters, *Torture*, (Oxford 1986), s69ff. Saken är dock inte entydig. Genom bullan ”Ad Extirpandam” år 1252 infördes tortyr som ett element i inkvisitionsprocessen. Med denna bulla så vidgades å ena sidan bruket av tortyr genom att metoden blev tillämplig inom ett nytt fält samtidigt som bruket av tortyr i samband med liknande brottsrannsakingar vid världsliga och kyrkliga domstolar kan antas ha avtagit när inkquisitionen tog över dessa mål. Argumenteringen i bullan visar att bruket av tortyr var förekommande i just dessa domstolar och där kanske framför allt när det gällde stöldmål (John Tedeschi, ”Inkquisitionen och häxorna”, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987) s94f).

Tortyrens ställning vid början av den tidigmoderna epoken

Ovan har jag försökt belysa tortyrens ställning under medeltiden genom att beskriva dess ställning i samband med inkquisitionen. Under den tidigmoderna epoken växte statsmakten fram på ett sätt som skiljde sig från förhållandena under medeltiden. Den huvudsakliga aktören när det gällde brottsutredande och beivrande hade därmed en starkare ställning och större resurser till sitt förfogande än tidigare.

En vanlig föreställning om tortyr är att det var något som utövades i mörka kamrar långt under jord, kamrar fyllda med hemiska redskap och maskerade män. Den bilden av tortyr stämmer mycket litet överens med vad som faktiskt skedde. Den vanligaste metoden att var att den misstänkte blev bakbunden och upphängd i händerna, vilket kallades strappado.¹⁷⁸ Ibland hissades offret högt upp för att sedan släppas i fritt fall med ett avslutande tvärstopp. Ibland hängdes vikter vid fötterna för att öka smärtan. En lindrigare form var att enbart binda ihop händerna mycket hårt. Värre var när man klämde sönder benen mellan järn som sakta skruvades hårt ihop. Tumskruvorna byggde på denna princip. Att bli förhindrad från att sova var vanligt. I svåra fall användes exempelvis eld och glödheta järn och så vidare. Vanligast anses dock ha varit upphängning (vilket kallades strappado), bindande, eller förhindrande att sova.¹⁷⁹

En skiss över användandet av tortyr i Europa kan ta sin utgångspunkt i den låga avlöning som bödlar och andra fick för att utföra tortyr. En fransk bödel fick fyra gånger så mycket betalt för att skära ut en tunga under 1500-talet som för att tortera en anklagad. Detta indikerar åtminstone att tortyr inte var någon arbetsuppgift som på något sätt var exceptionell.¹⁸⁰ Frågan är hur tortyrens ställning var i Europa i början på den tidigmoderna epoken. Tortyren fungerade som en sorts modern statsterrorism i England.¹⁸¹ Där, liksom på andra platser, bröt bruket av tortyr mot det regelverk som den romerska och kanoniska rätten stod för.¹⁸² Under 1600-talet användes tortyren flitigt, men främst vid majestätsbrott. Mindre ofta användes tortyr vid mord och stöld.¹⁸³ Tortyren i England har dokumenterats av John H Langbein, vilken också har upprättat en lista över kända fall av tortyr. Den upptar 85 fall där namn, ort, datum, anklagelse och tortyrmetod framgår.¹⁸⁴ Likaså har forskningen presenterat en lista på hittills genomgångna dokument där tortyr nämns. Det rör sig om allt från kungliga brev och rådsdokument till

¹⁷⁸ Edward Peters, (*Torture*, (Oxford 1986), s68), Brian Innes, (*The history of torture*, (New York 1998) s54ff) liksom Geoffrey Abbott (*Rack, rope and red-hot pinchers, a history of torture and its instruments*, (London 1993) framhåller i hög utsträckning den traditionella bilden, båda verken kan sägas vara av mer populärvetenskaplig karaktär var kommersiella villkor antagligen är förklaringen till dess mustiga skildring av tortyrpraktiken. Se även Jonny Ambrius *Att dömas till döden, tortyr, kroppsstraff och avrättningar genom historien*, (Vällingby 1996).

¹⁷⁹ För en fyllig redogörelse för tortyrmetoder, se ovan nämnda verk av Brian Innes, Geoffrey Abbot och George Riley Scott.

¹⁸⁰ H C Lea, *Superstition and force* (1870) reprint, (New York 1968), s425.

¹⁸¹ E Hanson, "Torture and Truth in Renaissance England", i *Representations*, Spring, 1991, number 34, s53.

¹⁸² H C Lea, *Superstition and force* (1870) reprint, (New York 1968), s442.

¹⁸³ Leonard Arthur Parry, *The history of torture in England*, 1934, (reprint 1975), s54.

¹⁸⁴ Listan finns publicerad i John H Langbein, *Torture and the law of proof, Europe and England in the ancien regime*, (Chicago 1976), s91-122.

dokument av mer privat karaktär.¹⁸⁵ England hade en dubbel inställning i tortyrfrågan.¹⁸⁶ Handböcker och den officiella uppfattningen gör gällande att man inte brukat tortyr men de som studerat saken har funnit torterade personer, tortyrkamrar och förordningar om tortyr som tyder på att en revision av denna uppfattning är på sin plats. Bruket av tortyr i Skottland hade lagligt stöd medan rättskipningen på Irland var mer restriktiv.¹⁸⁷

Av central betydelse för rättsutvecklingen i Europa var den tyska rätt som kodifierades under 1500-talet, Karl V:s *Constitutio criminalis Carolina* från 1532 och den franska *Ordonnance Royale* 1539 brukar tas upp som förebildliga i dessa sammanhang.¹⁸⁸ De kan som framgått ovan betraktas ur både ett regleringsperspektiv och ett implementeringsperspektiv. Å ena sidan modererades en vildvuxen rättspraktik, å andra sidan fungerade denna lagstiftning inte bara legaliserande utan även inspirerande för områden som tidigare hade en rättspraxis som avvek från den tyska.¹⁸⁹ När det gäller Tyskland förespeglas det vanligen att bruket av tortyr var noggrant reglerat. Med utgångspunkt i *Carolina* pekas det på hur det krävdes viss bevisning samt godkännande av högre rätt för att nyttja tortyr. Det kan dock inte uteslutas att det förekom en varierad rättsutövning i ett så splittrat område som det tyska.

Hur frekvent bruket av tortyr faktiskt var i Europa under den tidigmoderna epoken är svårt att säga.¹⁹⁰ Av litteraturen framgår att tortyr tycks ha brukats allmänt. Två länder är särskilt intressanta eftersom de enligt inhemsk rättstradition inte brukade tortyr då metoden ansågs oförenligt med landets rättssystem: Sverige och England.¹⁹¹ Men i realiteten användes tortyr under århundradena igenom även i dessa länder. Rättskipningen i Nederländerna brukade tortyr på misstänkta kriminella som inte ville bekänna. Detta kunde man göra efter att ha inhämtat tillstånd från högre ort.¹⁹² I Italien brukades tortyr i mål mot prostituerade, spelare

¹⁸⁵ Listan finns publicerad i James Heath, *Torture and English law, An Administrative and Legal History from the Plantagenets to the Stuarts*, (London 1982), s201-239.

¹⁸⁶ Om England, se även George Riley Scott, *A history of torture*, (1940), reprint (London 1995), s2, 86ff, 134.

¹⁸⁷ Leonard Arthur Parry, *The history of torture in England*, (1934), reprint, (New Jersey 1975) s63-75.

¹⁸⁸ Erik Anners, *Brottet, straffet och polisen i den europeiska rättsutvecklingen*, (Stockholm 1997), s20. Tortyr försökte man i Frankrike reglera redan i 1215års och 1498års *Ordonnance Royale*, se A Esmein, *A History of Continental Criminal Procedure, with special reference to France*, 1913 (reprint 1968), s113, 147f. Också *Ordonnance Royale* av 1670 är uttryck för den strävan att reglera bruket enligt Esmein, (s234). Om *Carolina* se Esmein s306ff, 317ff. Claude Gauvard berör tortyren i Frankrike i artikeln "Fear of Crime in Late Medieval France" i Barbara A Hanawalt & David Wallace (eds), *Medieval Crime and Social Control*, (Minneapolis 1999). Han visar hur känslig rättsutövningen var för masshysteri. När rykten gick om till exempel kidnappningar av barn så användes tortyr för att försöka utreda fallen (s19).

¹⁸⁹ Richard van Dülmen, *Theatre of Horror, Crime and Punishment in Early Modern Germany*, (Oxford 1990), s18.

¹⁹⁰ Att bruket av tortyr i samband med häxprocesserna var frekvent är helt klart. En översikt över forskningen efter Ginzburgs och Trevor-Ropers nyansatser finns i J C V Johansen, "Tavshed er guld..." i *Historisk Tidsskrift* (Danmark) bind 81.

¹⁹¹ Om rättsutvecklingen i England, se James H Landman, "The Doom of Resoun – Accomodating Lay interpretation in Late Medieval England", i Barbara A Hanawalt & David Wallace (eds), *Medieval Crime an Social Control*, (Minneapolis 1999). George Riley Scott noterar i *A history of torture* (London 1995, s134) att man i England menade att tortyr var främmande för dess rättssystem och att den alls inte skulle tolereras, trots att den användes under 400 år!

¹⁹² Herman Diederiks, "Patterns of Criminality and Law Enforcement During the Ancien Regime: The Dutch Case", (s163), i *Criminal Justice History*, 1980, vol 1. 1798 lagstiftades det mot tortyr.

och hallickar.¹⁹³ Utvecklingen i Ryssland tycks ha följt ett europeiskt mönster med bruk av tortyr.¹⁹⁴

I Spanien hade tortyren aldrig försvunnit helt sedan antiken och den bedrevs där vidare, inte minst under den spanska inkquisitionen men även under tidigmodern tid.¹⁹⁵ Visserligen hade den gotiska invandringen satt sina spår även i detta avseende. Under medeltiden reglerades bruket av dels muslimska lagar, dels kvarvarande praktik och rätt från antiken. Bruket reglerades bland annat utifrån ett särskiljande av olika grupper i samhället genom skiljaktliga privilegier.¹⁹⁶ Tortyren i Spanien var enligt dessa regler bestämd utifrån den samhällsgrupp man tillhörde. Under 1500-talet kodifierades arvet från antiken, folkvandringstiden och den muslimska perioden i Nueva Recopilación.¹⁹⁷ Det var en lagstiftning där tortyren utgjorde en integrerad del.¹⁹⁸ Lagstiftningen syftade på hämnd snarare än avskräckning eller förändring av den enskilde. Dess enda förtjänst var att den vägdes upp av ett friskt bruk av kungliga amnestier och benådanden.

Tortyr är alltså att betrakta som en integrerad del av rättsutövningen i Europa under senmedeltiden och vid början av den tidigmoderna epoken. Man kan anta tortyren delvis brukades av tradition men också som en konsekvens av den legala bevisteorin, vilken främjade bruket av tortyr.¹⁹⁹ Tortyrens ställning förefaller starkast i Tyskland, både i lagen och tillämpningen.²⁰⁰ Den tyska inställningen var

¹⁹³ Trevor Dean, "Criminal justice in mid fifteenth-century Bologna", (s21) i Trevor Dean & Kate J P Lowe (eds), *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, (Cambridge 1994).

¹⁹⁴ Möjligen med det särdraget att en av dess regenter troligen är den enda som själv deltagit i bödelssysslorna. I samband med räfststen efter streltserupproret deltog Peter den store själv energiskt i avrättandet av upproriska; "senare deltog [han] i tortyren av den upproriske sonen Aleksej." (E Anners, *Brottet, straffet och polisen i den europeiska rättsutvecklingen*, (Stockholm 1997), s112). Dessutom fortsatte man som bekant med tortyr även efter att den egentligen avskaffats under 1700-talet. Cyril Bryner har i "The Issue of Capital Punishment in the Reign of Elizabeth Petrovna" diskuterat upplysningsideernas betydelse för reformeringen av rysk rätt, (i *The Russian Review*, vol 49, 1990, s389-416). Enligt Anners förbjöds inte tortyren formellt förrän 1801. Innan dess hade den brukats "flitigt". (Erik Anners, *Brottet, straffet och polisen i den europeiska rättsutvecklingen*, (Stockholm 1997), s115.)

¹⁹⁵ Den spanska inkquisitionen under tidigmodern tid byggde sitt arbete till viss del på att efterlikna den medeltida inkquisitionen. Rättsutövningen i det återerövrade och enade Spanien stod under tidigmodern tid i en annan relation till statsmakten. En beskrivning av tortyren i den spanska inkquisitionen finns i Henry Kamen, *The spanish inquisition*, (London 1997), s187-191. Den spanska inkquisitionens antisemitiska inriktning har uppmärksammats av Ben Zion Netanyahu i *Toward the inquisition, essays on jewish and converso history in late medieval Spain*, (New York 1997). Netanyahu farmhäver i sin genomgång av tänkbara orsaker till bildandet av den spanska inkquisitionen år 1480 att det judiska problemet var grundläggande (s181-200).

¹⁹⁶ A Esmein, *A History of Continental Criminal Procedure, with special reference to France*, (1913), reprint (Bostorn 1968), s295-301.

¹⁹⁷ Vilken också kom att vara gällande fram till 1805 (Ruth Pike, "Penal Practicies in Early Modern Spain", i *Criminal Justice History*, 1984, vol 5 s45f). Tortyrens förbjöds i Spanien 1808 med "El Estatuto"(Charlotte Villiers, *The spanish legal tradition, an introduction to the spanish law and legal system*. (Aldershot 1999) s6.)

¹⁹⁸ Ruth Pike, *Penal Servitude in Early Modern Spain*, (Madison 1983), s60f.

¹⁹⁹ Den legala bevisteorin krävde att ett erkännande förelåg för att en fällande dom skulle kunna komma till stånd. Även om indicier och teknisk bevisning kunde i den legala bevisteorins matematiska terminologi betecknas som "halvt" bevis så var det erkännandet som var avgörande. Om den legala bevisteorin se Göran Inger, *Svensk rätts historia*, (1980) ny uppl (Stockholm 1986), s56f, 117f; Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna, från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, (Stockholm 1996) s22 samt Stig Jägerskiöld, "Hovrätten under den karolinska tiden och till 1734 års lag (1654-1734)", s 291-297 i Sture Petré, Stig Jägerskiöld & Tord O:son Nordberg, *Svea hovrätt, studier till 350-årsminnet*, (Stockholm 1964).

²⁰⁰ I Tyskland var tortyren en enligt Lars Björne "ett nära nog ordinärt inslag i straffprocessen för att tvinga fram en bekännelse." (Lars Björne, *Patrioter och institutionalister, den nordiska rättsvetenskapens historia 1, tiden före 1815*, (Stockholm 1995) s341.

betydelsefull för utvecklingen i Danmark men också för svenskt vidkommande.²⁰¹ Vilken ställning tortyren hade i Sverige hoppas jag att resten av denna avhandling kan besked om. De fem olika teman som denna skiss över tortyrens historia har behandlat är av vikt för förståelsen av tortyren. Från den antika tortyrdiskursen fick vi med oss frågor om sanningsbegrepp och tortyrens sociala dimension. Från den medeltida och inkvisitoriska tortyrhistorien tog vi med oss frågor om relationen mellan gudsdom och tortyr liksom den lagtolkande problematik som jag ovan karakteriserat med begreppen implementering kontra reglering. Från den senmedeltida och tidigmoderna diskursen tar vi med frågan om tortyrbrukets betydelse för den nationella självförståelsen.

Sverige – ett land med en svårfångad diskurs om tortyr

Tortyrens nyttjande och ställning på kontinenten kan tjäna som en fond för förståelsen av tortyrens historia i Sverige. Den svenska medeltidens första dam, heliga Birgitta, återger i en av sina uppenbarelsen en scen som förefaller återge förberedelser inför bruk av tortyr. Birgitta såg några bygga en galge, några tvinna rep och några smida tänger. Enligt henne hade tortyrredskapen en andlig innebörd vilket avspeglas i hennes skildring av förberedelser för tortyr.

Repen är till för att binda den häst som skall släpa hans själ. Tängerna är till för att stympa hans näsa, ögon, öron och läppar, och galgen till för att hänga honom i.²⁰²

Av uppenbarelsen går det inte att avgöra om tortyren var avsedd som straff-, undersöknings-, eller korrektionsmetod. Vad som återges är förberedelser för att med glödande tänger först stympa en människa, sedan släpa henne efter en häst för att avslutningsvis hänga henne i en galge. Det senare tyder på att tortyren i detta fall var en del i ett straff, men galgar kunde också användas som hot. Birgittas far var lagman i Uppland och sannolikt var Birgitta lika kunnig inom det rättsliga området som inom andra. Det är därför speciellt intressant att hon här återger tortyrmeter. Om hon sett detta på kontinenten eller i Skandinavien vet vi inte, lika lite vet vi om det skett i verkligheten eller om hon mött detta i drömmar eller litteratur.²⁰³ Det viktiga här är att hon inte alls kommenterar förfarandet, man undrar varför.²⁰⁴ Hur såg man på tortyr?

²⁰¹ Poul Johs. Jørgensen, *Dansk retshistorie*, (1969) 6e utg (København, 1974), s137f.

²⁰² *Den heliga Birgittas Himmelska uppenbarelsen*, andra bandet, sv.övers, 2a uppl (Malmö 1958) s81 (bok IV:34). Den person som skulle utsättas för dessa redskap har antagits vara Birgittas svåger, marsken Gustav Tunasson (Richard Steffen, *Den heliga Birgittas uppenbarelsen, i urval och översättning, med inledning anmärkningar och förklaringar*, (Stockholm 1909), s57f).

²⁰³ Birgittas uppenbarelsen innehåller flera mycket detaljerade skildringar av pinande i olika former. Oavsett om hon återger sådant hon sett (fysiskt eller visionärt) eller drömt så har visionerna en grund i hennes föreställningsvärld och de begrepp vilka konstituerar den. Birgittas visioner kan därför användas som källa inte till en fullständig beskrivning av en tortyrpraktik men till de begrepp vilka är länkade till tortyr; redskap, pina, skräck och annat. Mustiga skildringar av detta finns det flera av och i centrum står förstas skildringar av Jesu korsfästelse (se till exempel I:5, I:10, I:24, I:56, IV:51, I:70, IV:115, VII:16).

²⁰⁴ Man kan tänka sig att hon hade en hel del att säga om bruk av tortyr i världsliga sammanhang. Under senmedeltiden skedde en sakralisering av smärtupplevelsen, främst i samband med helgonbeskrivningar (se till exempel Petrus de Dacia, *Om den saliga jungfrun Kristina av Stommeln*, sv övers, ny uppl (Stockholm 1965)). Detta kan ha medfört att fysiskt plågande i religiöst syfte (som i detta fall) inte uppfattades som klandervärd.

I det här avsnittet undersöks senmedeltidens och början av den tidigmoderna epokens diskurs om tortyr i Sverige. I centrum står jurister och rättslärdas verk, men i undersökningen finns också andra aktörer samt några enskilda tortyrfall. Man bör ha i minne att en undersökning tidens diskurs kring tortyrbegreppet med nödvändighet blir socialt präglad. Det vi kan få veta något om är elitens diskurs och inte de breda folklagrens. Det bör påpekas att denna undersökning även ur andra aspekter har begränsad giltighet. Den undersöker inte alla bevarade texter, den undersöker inte heller alla bevarade rättsligt inriktade verk men den behandlar några för den svenska rättshistorien centrala texter. I centrum står frågor om synen på tortyr. Dessvärre kan ibland bara en tystnad konstateras, men också tystnaden är värd att notera. Undersökningen behandlar även andra typer av källor i syfte att fånga in en samtida diskurs kring begreppet tortyr.

Senmedeltidens syn på tortyr – några fallanalyser

Ett sätt att fånga diskursen kring tortyr är att undersöka hur tortyr omnämns. Från år 1442 finns i Vadstenadiariet en berättelse om kättaren Hemming, han omnämns som ”en enkel bonde”.²⁰⁵ Diariet återberättar hur denne Hemming tvingades att återgå till den rätta tron. Han fick inställa sig hos biskopen i Linköping, han fälldes för kätteri och han fängslades. Om fängelsevistelsen berättas: ”Där fastade han och återtog alla sina trossatser, tog avstånd från sin villfarelse och underkastade sig botgöring.”²⁰⁶ Att sitta fängslad kunde på denna tid vara plågsamt nog och bara det leda till att kätterier återtog. Det intressant här är dock den latinska termen för fastandet, ”ieiuniis”, termen för tvingande svält. Hemming hade alltså inte valt att själv fasta för att komma fram till sanningen utan han tvingades svälta till dess han avsvor sig sina villoläror.²⁰⁷ Diariet lämnar ingen upplysning om detta förfarande ansågs beröm- eller klandervärd. Däremot kan man tänka sig att exemplet antyder en acceptans för denna form av tortyr. Hemming hade dykt upp i klosterporten i Vadstena och där meddelat bröderna sina trossatser. Dessa uppfattades av diariets krönikör som stridande mot tron, den kanoniska rätten och mot Frälsarregeln.²⁰⁸ Det var tydligen ordensbröderna som såg till att Hemming kom inför rätta och Vadstenadiariet uttrycker med andra ord deras syn på saken. Det kan alltså inte utslutas att diariets tystnad uttrycker ett gillande av kättarförfarandet. Möjligen kan vi dra den slutsatsen att det i kyrkliga kretsar i alla fall inte uppfattades som upprörande att med tortyr tvinga fram bekännelser i trosfrågor.

Att synen på smärta har varierat har framförts av Ester Cohen, (”Towards a History of European Physical Sensibility: Pain in the Later Middle Age”, *Science in Context*, 8:1995). Hon menar att smärtan kom att betraktas på ett positivt sätt, som ett sätt att nå kunskap (sanning). Se även Roselyne Rey, *The History of Pain*, (1993) eng.övers (London 1995) och David B Morris, *The Culture of Pain*, (Berkley 1991) .

²⁰⁵ Claes Gejrot (utg), *Vadstenadiariet, latinsk text med översättning och kommentar*, (Stockholm 1996) s233f, (Kungl Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar del 19)

²⁰⁶ Claes Gejrot (utg), *Vadstenadiariet, latinsk text med översättning och kommentar*, (Stockholm 1996) s235.

²⁰⁷ Se O Wieselgren, ”Botolf från Östby, en inkvisitionsprocess från Sveriges medeltid”, *Svensk tidskrift* 1950, s117. Hemming återtog sina uttalanden ”nedbruten av svält”.

²⁰⁸ Frälsarregeln var Birgittinorderns regel. Birgittinordern var en s.k dubbelorder. Den hade alltså på samma plats både munkar och nunnor.

Om vi går några decennier längre fram i Vadstenadiariet finner vi ett helt annat scenario i vilket tortyr kom att brukas. Krönikören berättar att kring tiden för distingsmarknaden i Uppsala uppstod ett rykte om att den fördrivne kung Karl var på väg tillbaka. Av någon anledning valde krönikören att berätta för eftervärlden hur detta rykte uppkommit. Hans version var att ärkebiskopen i Uppsala, Jöns Bengtsson, fängslat en köpman vid namn Peter Nilsson Hättolös. Denne hade ärkebiskopen anklagat för att smugla brev åt den fördrivne kung Karl.

Och fastän han fängslats, satts i bojar och hållits kvar och pryglats på olika sätt förnekade han bestämt att han skulle utfört den handling han anklagats för, och han försäkrade att han ingenstans hade medfört något sådant brev.²⁰⁹

Detta fall var upptakten till en intensifierad period av maktkamp mellan olika intressen. Å ena sidan hade vi för tillfället den danske unionskungen Christian och ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstierna och å andra sidan Karl Knutsson. Dessa båda benämns som kungar i diariet vilket pekar på krönikörens dilemma, han visste ännu inte vem som skulle segra i maktkampen och därför föreföll det honom vara klokt att titulera båda kombattanterna på det sättet. Krönikören är dock tydligare denna gång i beskrivningen av vad som skett. Han valde att inte dölja tortyren utan snarare framhålla den. Vi har alltså här en indikation på att krönikören uppfattade det som anmärkningsvärt att tortyr brukats i detta fall.

Tortyr som något förnedrande och ickesvenskt

Fortsättningen på denna maktkamp avsatte spår i flera annaler och vid en jämförelse mellan dem finner man att bruket av tortyr uppmärksammades och gavs en speciell innebörd. I samband med händelseutvecklingen den närmaste tiden efter förhören av Peter Nilsson Hättolös drogs flera betydelsefulla personer in i härvan; doktorn i juridik Nils Rytting, tillika riksföreståndaren Karl Knutssons före detta kansler, Sten Bengtsson, Örjan Karlsson (riddare), Bertil Gramsow (borgare i Stockholm), Sander Leksson (borgare i Stockholm), Nils Pedersson (rådman och borgmästare i samma stad) och en frälseman vid namn Sten Persson. Att dessa fängslades framgår av de stockholmska annalerna.²¹⁰ Denna gång var det inte ärkebiskopen som agerade utan kung Kristian. I den propaganda som fördes därefter var bruket av tortyr, och anklagelser om densamma, centrala.²¹¹ Vadstenadiariet tigger om vad som skedde efter det att ryktena kommit igång, Sturekrönikan däremot skildrar händelserna utförligt och med emfas. I denna passage klandras kung

²⁰⁹ Claes Gejrot (utg), *Vadstenadiariet, latinsk text med översättning och kommentar*, (Stockholm 1996) s307ff.

²¹⁰ *Annales Holmienses 1457-1563* i Claudius Annerstedt (utg), *Scriptores rerum Svecicarum mediæ ævi*, (Uppsala 1871 & 1876), Tom III:1 s28.

²¹¹ Här ämnar jag alltså inte utreda vad som inträffat utan vilken roll anklagelser om tortyr spelade. Händelserna har utretts och kommenterats av bland andra: Carl Gustav Styffe, *Bidrag till Skandinaviens historia, ur utländska arkiver samlade och utgivna*, del 3 (Stockholm 1870), LXXV, CXLIV-CXLVII; Karin Hagnell, *Sturekrönikan 1452-1496, studier över en rimkrönikas tillkomst och sanningsvärde*, (Lund 1941) s191; C C Sjödén, *Stockholms borgerskap under sturetiden, med särskild hänsyn till dess politiska ställning, en studie i Stockholms stads historia*, (Stockholm 1950), s48ff; Nils Ahnlund, *Jämtlands och Härjedalens historia, första delen intill 1537*, (Stockholm 1948), s318ff; Hans Gillingstam, *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden, släkthistoriska studier*, (Stockholm 1952), s396ff.

Christian först för att olagligt ha beslutat om en skatt som sedan genomdrivits med stort godtycke.²¹²

[---]then tiidh thetta skedde i thy
 kom i stokholm eeth sörgelighit gny
 och kom eeth wnderlighit rykte
 erchebyscopenom tiil stora frykte
 huru konungh karl hade i sina akth
 thz samma aar komme tiil sweriges mz stora makth
 holkith honum ey kom tha tiil synne
 huaske mz meer äller mynne
 tha leeth konungh cristiern gripa äpter byscops tall
 saa mangs han hadhe mistänkte i wall
 doctor rytingh konungh canceläre war
 ther sina trooheeth mz ärom baar
 her niels pädhersson gramso och flere
 och manga andra meera
 her örjan karlsson then sköna man
 för thy erchebyscopin räddes för han
 the letho them alla pyna
 och sadhe thz the drogo alle eena lyna
 marsken som war aff danmark
 pynthe them thy war thera pyna saa stark
 her ture tureson och magnus green
 hulpo tiil och ingen war seen
 för eena hudh the them wth tande
 och gjorde them storan wande

the hängde swar panzar widh thera föther
 thz twang theres hierta röther
 her claus rwmmer var hans nampn
 som thetta radh wth gaff saa faa han skam
 the wille ey släppa them mz mynne
 the sculde wtsäya k karls synne
 the hängde them alla i een ringh
 och wände theras lidhamooth om kringh
 the monde ey wäl laatha thaa
 nar them saa illa i handh monde gaa
 saa illa monde the mz them fara
 och ingalundh mz pyna spara
 och tha pynan war them stoor
 siik inthe witha war om han swor
 the kunde inthe meera aff them wynna
 ther mz the kunde inthe mz them fynna
 the sökte wndher golff äpther breff oc saa i theres
 [bänkia
 saa storligha monde the them mistänkia
 ther nästh kom thz i andra motta
 och hadhe när mist alth thz otthe
 nw gud som all ting seer
 han weeth huru äller hwi tätta skeer [...]

²¹² Citerat från G E Klemming (utg), *Nya krönikans fortsättningar eller sture-krönikorna, förtgången av unions-striderna under Karls Knutsson och sturarne 1452-1520*, (Stockholm 1867-1868), s24 f, raderna 681-726.

Denna krönikör låter oss förstå att den pina som dessa män utsattes för var orätt. De som pinats karakteriseras i positiva termer och ”doctor ryting” ansågs ha utstått pinan med äran i behåll. Sturekrönikans skildring baserades till stora delar på ett brev av Karl Knutsson och tortyren placerades in i propagandan mot Danmark.²¹³ Den danske riksmarsken pekades ut som den som utfört tortyren och tortyren framställdes därmed som något ickesvenskt. Än mer nationalpropagandistisk är pamfletten ”Danske kong Christierns handel”.²¹⁴ Den syftar till att visa hur falsk kung Kristian varit som regent. Hans handlingar betecknas som ”skändliga och oärliga”. Den ena ogärningen efter den andra lyfts fram liksom händelserna 1463:

[...]sombliga loth han pina ath the bliffue död ther wtäff, och sombliga ath the miste theris helbrygde, somblige bleffuo och lenge i iärnen ath the bliffuo stimpare mot gudx ära och rätt och hans Kongungxliga ede etc.²¹⁵

Vad vi kan se i det efterlämnade materialet från maktkampen 1463 är alltså att tortyren kom att bli en del i propagandan. Det ansågs orätt att använda tortyr och bruket tillskrevs dem som man sökte svärta ned. Ett annat likartat propagandabladd framhäver på samma vis hur han somliga lät ”pina, bakbinda, upphänga och i häktelse hålla en lång tid mot Guds ära och mot sin konungs rätt”.²¹⁶ På grund av sitt handlande var Kristian aldrig heller Sveriges ”rätta” kung. Även Olaus Petri har kommenterat händelserna. Först berättar han att männen blev ”jämmerligen pinade”, vissa till döds och andra så att de blev ”ofärdiga” för att sedan lämna ett omdöme om det inträffade: ”för denna gärnings skull förökades oviljan ännu mer och mer i landet.”²¹⁷ Det var alltså hans uppfattning att bruket av tortyr väckte så kraftig anstöt att oviljan mot unionskungen tilltog. Det framkommer alltså att tortyr betraktades som något klandervärdt och att anklagelser om tortyr användes för att svärta ned motståndare. Här kan vi ana en konstruktion av en propagandistisk bild av ickesvenskar, man kan tala om en demonisering av fienden samtidigt som det underförstås att svensken är bättre, han torterar inte. I vart fall inte på det sätt som här hade skett. Det var inte tortyrbruket i sig som var fel utan det sätt på vilket det använts. De som hade råkat illa ut ansågs vara både oskyldiga och ädla. Denna tråd skall vi nu undersöka vidare utifrån andra anklagelser om tortyr.

Egentligen var det en gammal tråd man spann vidare på. Spänningarna mellan tyskar och svenskar var stora i Stockholm och de kom till uttryck i slutet av 1300-talet i en händelse som går under namnet kättingemorden.²¹⁸ Spänningen spädde

²¹³ Karin Hagnell, *Sturekrönikan 1452-1496, studier över en rimkrönikas tillkomst och sanningsvärde*, (Lund 1941), s122. Se också Erik Lönnroth, ”Sturekrönikan 1452-1487”, i *Scandia* 1933. Karl Knutssons brev finns publicerat i Johan Hadorphio, *Then andra delen, til rym-krönikorne börande innehåller åtskillige konglige och furstlige förljkeningar, föreningar, försäkeringar, dagtingan, förbund, förskrivningar, lejdebrev etc och mera sådant som den svenska historien angår*, (1676), s230ff.

²¹⁴ Publicerad i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, femte delen, (Stockholm 1818).

²¹⁵ ”Danske kong Christierns handel”, i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, femte delen, (Stockholm 1818) s12f.

²¹⁶ Carl Gustav Styffe, *Bidrag till Skandinaviens historia, ur utländska arkiver samlade och utgivna*, del 3 (Stockholm 1870), s168.

²¹⁷ Olaus Petri, ”En svensk krönika”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, (Uppsala 1917), s200.

²¹⁸ Kättingemorden har framför allt belysts av Nils Ahnlund, ”Svenskt och tyskt i Stockholms äldre historia”, *Historisk tidskrift* 1929; Kjell Kumlin, ”Kättingemorden”, *S:t Eriks årsbok 1947* och av Curt Weibull, ”Kättingemorden”, *Scandia* 1964. Två versioner av den ena källan till kättingemorden finns publicerade i Ahnlund. Frågan om en

på av den pågående maktkampen mellan mecklenburgarna och drottning Margareta.²¹⁹ Motsättningarna ledde till att ett antal svenskar fick sätta livet till. Snart togs händelsen upp i den nationalistiska propagandan.²²⁰ I en *Omständelig berättelse huru de svenske af tyskarne blevo i Stockholm förrådne och brände, år 1389* lyfts de tyska illgärningarna fram.²²¹ Berättelsen poängterar hur tyskarna ”utan lag eller rätt” inte bara torterade svenskarna (med sågar gjorda av ekbräder) utan slutligen brände dem inne i ett gammalt hus på Kjöppingeholmen.²²² Här är det viktigt att notera att det som var fel med tortyren var att den använts på oriktiga grunder, det vill säga utan lag och rätt. Denna framställning av händelser har sedan återberättats gång på gång och tortyren har på så sätt än mer inlemmats i en nationalistisk uppfattning om utlänningar och tortyr.²²³

En intressant variant på samma tema är beskrivningar av nordbor som ädla och högstående vilkas renhet smutsas genom framför allt tysk protestantisk påverkan. Det i Rom år 1555 utgivna verket om de nordiska folkens historia av Olaus Magnus Gothus tar upp detta, han skriver i kapitlet ”Om smedernas konstskicklighet”:

I många av nordens riken och provinser plägar man visserligen sätta högt värde på alla slags metallarbetare[...]dock finner man i hälsingarnas [...]landskap till den grad skickliga och samvetsgranna konstnärer på smidshantverkets område, att de knappt hava sina likar i hela Norden[...]Sådana järnredskap däremot som används vid tortyr av anklagade eller misstänkta personer, såsom handklovar, taggiga fotbojor osv tillverkas sällan eller aldrig därstädes, utan införes i riket av tyska köpmän, som hoppas därav skörda vinning, jämte åtskilliga andra varor av mindre tilltalande beskaffenhet. Bland dylika pinoredskap är och det, som av gammalt benämnes jungfru; det anbringas på fingrarna, vilka klämmer så hårt, att en olidlig smärta omedelbart inställer sig. Namnet är visserligen vackert, men själva saken befinnes vid närmare bekantskap vidrigare än allt vidrigt, som en människa någonsin kan få utstå. Vad angår arten av de förbrytelser och misstankar, som giva anledning till anbringandet av en sådan jungfru, hänskjuter jag frågan därom, såframt den tarvar utredning, till deras begrundande och besvarande som hava till uppgift att tolka och granska de olika lagarna. Mig tillkommer det icke att redogöra för de orsaker, som föranleder tortyr, och det förfaringsätt, man därvid använder. Så många vedervärdigheter och anledningar till vecklagan förekommer på alla områden av mänskligt liv inom Norden, att de ingalunda höves att därutöver tillägga något rörande utländska plågomedel.²²⁴

andra oberoende källa har diskuterats, Weibull framhåller att Olof Celsius d.ä uppteckning går tillbaka på gråbrödraklostrets annaler.

²¹⁹ Om Albrekt av Mecklenburgs ställning, se Ingvar Andersson, *Källstudier till Sveriges historia 1230-1436, inbemska berättande källor jämte Libellus Magnipolensis*, (Lund 1928), s246ff.

²²⁰ Av förklarliga skäl är därför det egentliga händelseförloppet oklart. Möjligen inträffade händelsen inte heller 1389 utan 1392. Detta lämnar jag dock därhän. Det centrala är hur Kjöppingemorden gestaltas i propagandan.

²²¹ Publicerad i *Scriptores rerum Svecicarum mediæ ævi*, (Uppsala 1818), s212ff.

²²² Kjöppingeholmen benämns numera Blasieholmen.

²²³ Curt Weibull har gett åtskilliga exempel på detta (”Kjöppingemorden”, *Scandia* 1964, s7). Ett tidigare belägg för detta sätt att se på ickesvenskar är det omnämnande i Vadstenadiariet som berättar om de plågor som saracenerna utsatte birgittinbrodern Anders Olofsson för (Claes Gejrot (utg), *Vadstenadiariet, latinsk text med översättning och kommentar*, (Stockholm 1996) s71f). Om det han utsattes för bör karakteriseras som tortyr är inte så lätt att avgöra från denna källa, inte heller kan man utesluta att återberättandet av händelserna främst syftade till att måla en bild av hur stråpatsrik men ändå lyckosam broder Anders’ resa varit. Den syftade nämligen till att få igång Birgittas kanonisationsprocess. Fångenskapen hos saracenerna varade i två år enligt diariet; ”Och han utsattes ständigt för de värsta vedermodor – hunger, törst och grym prygel – och såldes tre gånger och fick utstå många lidanden.” Diariet tycks vilja framställa det som så att vedermodorna inte avskräckte honom utan han reste senare igen till Rom för att få Birgitta kanoniserad, det är så att säga poängen i sammanhanget.

²²⁴ Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, andra delen (sjätte-elfte boken), (Uppsala 1912), s9f.

Att Olaus Magnus verk har prägel av konflikterna i tiden är uppenbart. Verket är skrivit i en spänningsfylld brytningstid vilket inte minst framgår av den passage som följer den ovan citerade. Den handlar om

[---]furstar av det Lutherska partiet, vilka så ivrigt gynna och understödja tillverkarna av en del grymma, hittills okända pinoredskap, att det tydligen smärtar dem, att de ej förr lärt känna slika rysliga och ohyggliga medel att plåga sin nästa. Huru dessa redskap äro beskaffade, det bävar tanken att föreställa sig och än mer att skildra. Ty de äro så hemska, att grymmare ej torde kunna uppvisas, vore de än uttänkta av avgrundens invånare.

Vi bjuds här en del intressanta upplysningar. Vi får omdömen om smedernas skicklighet. Vi får en initierad beskrivning av tumskruvar, jungfrur. Vi får veta att tortyrredskap inte tillverkas i Sverige utan importeras av tyska köpmän och vi får veta att lutherska furstar är grymmare än avgrundens furste. Här förs vi direkt in i en väldig polemik, inländskt ställs mot utländskt, protestantiskt ställs mot katolskt. Det centrala för oss är att tortyren står i centrum. De nordiska folken är ädla i den bemärkelsen att de inte tillverkar tortyrredskap. Deras lutherska furstar däremot är grymma och tar hjälp av likasinnade tyskar i sin iver att lära sig tortyrens nya förfarenhet.

Det oriktiga tortyrbruket lyftes även fram i samband med Erik XIV:s avsättning. I det brev som hertig Johan sände till ”innevånarne i Vestmanland och Vesterås stift om orsakerna till uppresningen mot konung Erik och om densammas fortgång” räknas ett antal anklagelsepunkter upp, en av dem handlade om tortyr:

Till det ellofte låter kon. Erich och enn part räckia, pina oc brenne med brennevin och hethe bäckin, the ther moste för svår sveda oc verch bekänne thet aldrig var eller blifver; en part låter hann binde händer oc fötter oc om natte tid kastes i strömmen. Uti fängelse äre och nogre upphängde oc sedan befalt saken förblomera och föregiva, at the hafve sig selve uphängdt; oc snarest sagdt sådan ogudactig oc ochristelig handel hafver man aldrig uti Sverigis riche vårt käre fädernesland hört schet vare, som kon. Erich nu på sine tienere och undersåtar bruche låther.²²⁵

Sammanhanget var alltså det att en hel räckia av anklagelser riktas mot Erik, var och en av dem så allvarliga att de rättfärdigade det pågående försöket att avsätta honom. Här framhävs att de just tvingats bekänna det som aldrig inträffat, det vill säga att de tvingats att ljuga genom bruket av tortyr. Det bruk av tortyr som förekom i Höga nämnden skedde i enlighet med den instruktion som finns bevarad från år 1563.²²⁶ Den stadgar att personer som stämplat mot kungen och blivit dömda där-

²²⁵ Emil Hildebrand (utg), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidberafvet 1521-1718*, andra delen 1561-1592, II, (Stockholm 1899) s196.(Om denna text se *Historisk tidskrift* årg VIII (1888) s267ff.

²²⁶ Denna instruktion finns publicerad i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, tjugosjunde delen (Stockholm 1845). Man kan notera att denna mycket omfattande instruktion för ståthållaren (kungens riktade denna instruktion till den befälhavare som skulle sköta stora delar av regerandet då kungen skulle ut i krig) redan i inledningen stadgar om hur tortyr skulle brukas. Domboken (*Historiska handlingar*, trettonde delen (Stockholm 1892) utgiven av Carl Silfverstolpe) nämner inte bruket av tortyr, i vart fall inte det egna. I juni 1562 rannsakades däremot fogden Torkil Bagge för att han hade fängslat en präst i syfte att tvinga honom att erkänna att han begått hor med en ”bonde hustru” som Bagge satt i stock och block för att erkänna samma brott(s39). Den av nämnden utövade tortyren bekräftas bäst från andra

för skall torteras. Denna tortyr skulle alltså ske efter domen, antagligen till döden, och syftet var att få fram information av värde. Den skulle sedan vidarebefordras till kungen. Själva beskrivningarna av plågandet måste vara ämnade att väcka anstöt liksom det faktum att de misstänkta fått erkänna sånt som aldrig skett. Bruket av tortyr stämplas som både ogudaktigt och okristligt och som något som aldrig tidigare skett i Sverige. Brevet avslutas med att Erik nu måste avsättas, allt enligt hertig Johans uppfattning.

Tortyrens grund i regentens personlighet

Några månader senare var Erik avsatt och det hela skulle rättfärdigas på nytt. Därför framställdes ett officiellt dokument; *Redogörelse för orsakerna, hvarföre Erik XIV och hans avkomma av konung Johan, hertig Karls, rikets råd och förnämsta ständer dömts förlustig Sveriges krona samt Erik sjelf till ett evigt fängelse*.²²⁷ Denna senare anklagelseakt är mer utförlig än den tidigare och förtecknar Eriks försyndelser i tjugofyra punkter. Den upptar såväl Eriks påstådda ”onda natur” som hans orättfärdiga handlande mot bröderna och landet. Dessa två ämnen upptar de två första anklagelsepunkterna. I den tredje tas inrättandet av den kungliga nämnd upp i vilkens verksamhet tortyr ingick. I fem av de återstående tjugoen anklagelsepunkterna lyfts det fram att han använt tortyr. I den trettonde punkten står att läsa:

[...] och ville sedan med heta tenger, glödh pannor, reckebenker och andra plågor skrämt velbemalte her Oluff til at bekenne på sine egne förvanter och andre høge personer, thet som aldrig var eller blifver.²²⁸

Den oriktigt använda tortyren var alltså en central del i anklagelserna mot Erik.²²⁹ Hans beroende av sin sekreterare Jöran Persson, samt hans svek mot sina syskon och adeln är möjligen ämnen som behandlas frekventare.²³⁰ Anklagelseakten kritiserar dock inte bruket av tortyr på någon speciell grund. Den sägs inte vara stridande mot lagen, förnuftet eller traditionen. Eriks handlande ansågs främst bero på att han haft ”en ond och tyrannisk natur, benägen till monga laster och odygder, hvarföre han ock rätligen ingen gudfruchtighet hafver latit gå sigh til hiertat”.²³¹ Ankla-

källor. Se till exempel Carl Silverstolpes redogörelse för målet mot Jost Alefelt (”Om Jöran Persson och Konungens nämnd. Bidrag till Sveriges inre historia under Erik XIV:s tid”, *Historisk tidskrift* 1881 s361).

²²⁷ Emil Hildebrand (utg), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som böra till statsförfattningens historia under tidbevarvet 1521-1718*, andra delen 1561-1592, II, (Stockholm 1899) s317ff. Om avsättningsaktens olika editioner se Gustav Klemming, *Ur en antecknares samlingar*, (Uppsala 1880-1882) s55ff.

²²⁸ ”Redogörelse för orsakerna, hvarföre Erik XIV och hans avkomma av konung Johan, hertig Karls, rikets råd och förnämsta ständer dömts förlustig Sveriges krona samt Erik sjelf till ett evigt fängelse”, Emil Hildebrand (utg), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som böra till statsförfattningens historia under tidbevarvet 1521-1718*, andra delen 1561-1592, II, (Stockholm 1899) s326.

²²⁹ Tongångarna är likartade i aktstycket ”Nogen berättelse om koning Erichs the 14:de besvärighet udi regementtid”, *Historisk tidskrift* 1888, s267ff. Ingvar Andersson har uppmärksammat tortyrbruket under Erik XIV och menade att det hade sin grund i den tidens fursteideal, främst exponerat av Machiavelli (”Erik XIV och Machiavelli”, *Scandia* 1931).

²³⁰ Jöran Persson ansågs skyldig till en mängd brott och hans levnadsöde är särdeles intressant. Anders Fryxell har skildrat tortyren av honom i sin *Berättelser ur svenska historien*, (tredje delen femte uppl (Stockholm u.å) s296f).

²³¹ ”Redogörelse för orsakerna, hvarföre Erik XIV och hans avkomma av konung Johan, hertig Karls, rikets råd och förnämsta ständer dömts förlustig Sveriges krona samt Erik sjelf till ett evigt fängelse”, Emil Hildebrand (utg),

gelseaktens skapare och utgivare var som nämnts ovan förutom kung Johan även rådet och rikets förnämsta ständer, det är alltså deras uppfattning om tortyr som här kommer till uttryck. I detta senare aktstycke finner man dock inget om att tortyr skulle vara osvenskt. Detta förhållande kan tolkas i lite olika riktningar. Kanske saknas den tidigare argumenteringen på grund av att detta är ett officiellt dokument, författat när striden väl var över. I linje med anklagelseakten är det år 1569 avgivna biskopsbetänkandet i vilket de medgav att Erik kunde avrättas om han försökte fritas. De skriver ”att efter det kong Erik är utav menige Sveriges rikets ständer, för sitt otillbörliga och okristeliga regemente skuld, tillförne dömd och avsatt från Sveriges rikets regering”.²³² Man menade alltså att det var ständerna som dömt Erik, vilket betyder att den roll tortyren gavs i anklagelseakten också omfattades av långt fler än Johan III.

Anklagelseakten mot Erik XIV är inte ensam i sitt slag. År 1617 trycktes en skrift med titeln *Hertigh Carls slaktarebenck*.²³³ Det är en mycket polemisk skrift vars huvudsyfte är att svärta ned Karl IX. Författarfrågan är delvis omstridd men tillkomstkretsen är fastlagd. Den har tillkommit i Polen i samarbete mellan en landsflyktig svensk och en svensk jesuit, verksam vid Sigismunds kansli.²³⁴ Den går så långt att den förslår olika gravskrifter till Karls minne, en lyder:

Här ligger den tyrannen hertig Karl, vilken utgav många ordningar och lagar, dem han strängt av androm ville hafva, och sjelv det ringaste aldrig höll eller efterkom.²³⁵

Att Karl inte höll sig till Sveriges lag är ett viktigt tema i anklagelseskriften men huvudärendet är att visa på Karls grymhet.²³⁶ Detta tema anslås redan i underrubriken.

Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som böra till statsförfattningens historia under tidbevarfvet 1521-1718, andra delen 1561-1592, II, (Stockholm 1899) s319.

²³² Publicerat i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, fjerde delen, (Stockholm 1817).

²³³ Skriften finns tryckt i serien ”De hundra böckerna” som vol II, (Stockholm 1915). Den ursprungliga upplagan trycktes i Krakau 1617 (Borastus, Gregorius Laurentii, *Hertigh Carls, Slaktarebenck, dat är En sanferdigt wiss berättelse, om de ynckelige fängzlande, pinande och mördande, som den ogudachtige [...]*).

²³⁴ Författarfrågan har behandlats av Tor Berg i efterordet till ovan nämnda utgåva av Slaktarebänken. Dokumenten till grund för skriften har tillhört det före detta riksrådet Jöran Knutsson Posse till Hellekis. Ur dessa dokument har den svenske jesuiten, doktor Gregorius Borastus, hämtat de upplysningar han tagit med vid författandet av skriften. Delvis visade sig skriften även innehålla felaktigheter av det slag att dess upphovs man Sigismund fann för gott att dra in upplagan. Exakt när verket författats är inte klarlagt men går att ringa in någorlunda. Slaktarebänken kommenterar händelser i Sverige fram till år 1611, vilket alltså är det år vid vilket den tidigast kan ha författats. Jöran Posse avled 1616 och då han ansetts aktivt deltagit i framställandet bör alltså skriften ha författats innan hans bortgång. På den utgåva som här använts finns ett MCMXV (1615) angivet på försättsbladet men vilken vikt det skall tillmätas är oklart. Klart är i alla fall att skriften författats någon gång mellan år 1611 och 1616.

²³⁵ *Hertigh Carls slaktarebenck*, s102.

²³⁶ Företalets inledning talar om skillnaden mellan ”en laglig konung och en skälig tyrann”. Det förra epitetet syftar på Sigismund och den senare på Karl. En medtryckt smädesvisa tar upp samma tematik:

”The äre usle worden,
Wahnwyrdet och föracht,
Kommen i trälars orden
Om theres frijheet bracht
Husset och Hasset bleffwen
Dräpt, Steglat, hängt och mordt.
Föriagat och fördreffwen,
Till Roffs och sköfling gefwen,
Så sligt belff aldrig hört.

Huar är de Män så lärde,
Förståndig klok och wijss,
Som wore ähra wärde,
Och tigh till mycken prijs,
Them haffwer tu latith draghe,
I Rätten falskelig,
Beliuga och beklaga,
Allddeles oskyldigt taga
Afdaga, ochristeligh.” (vers 3-4 av 25)

Skriften sägs där vara en ”sannfärdig viss berättelse om de ynkliga fångslände, pinande och mördande, som de ogudaktige fursten hertig Carl”. Karl var inte bara ogudaktig utan en tyrann som regerade med ”våld och orätt”.²³⁷ Han framställs som mästare i sitt slag, och det uppges att han mellan år 1587 och 1611 avlivat 61977 personer. I denna smådeskrift spelar sättet att använda tortyr en central roll. Skriften är i huvudsak kronologiskt ordnad och alla Karls vederstyggliga handlingar återges i tur och ordning. När Karl krigade gjorde han det orätt och oskickligt enligt författarna, vilket ledde till stor manspillan. När Karl inte krigade så begick han illgärningar bland annat i form av tortyr mot sina undersåtar.

Anno 1606 hölt Hertig Carl sig med sitt Krigss fäl stilla, Torde icke strax komma til Slagz med de Päler. Menhan försummade sig likuäl icke hemma i Sverige, vten som tilförende, med Mord, och Tyrannij at framhärda.²³⁸

Skriften är sannolikt avsiktligt vagt skriven men minst ett dussintal fall av tortyr återberättas, möjligen långt fler.²³⁹ Den brutalitet och grymhet som står i dess centrum avslöjar regentens verkliga karaktär: ”Utav detta, såväl som av allt annat, kan man se hertig Karls stora falskhet och bedrägeri.”²⁴⁰ Den pina Karl utsatte undersåtar för var inte bara jämmerlig utan även tyrannisk.²⁴¹ På Karl lastas att han tvingade misstänkta som Daniel Hansson att ”bekänna det han aldrig visste: och måste sedan gå i galgen.”²⁴² Man upprörde sig över att man för ”ringe orsaker” tvingade misstänkta att komma med osanning. Författarna angav dessutom grunden för Karls agerande:

Ty gemenligen war dedh Hertigens Natur och bruk, alt in till hans dödz stund, att han alltid någre i Torn och hecktelser vthij förråd hade, så att när dän Blodgruge lusten kom honom på, han då kunde låtha Pina hengia, halshugga, och Stegla när honom syntes.²⁴³

Den ruskiga praktik som Karl höll sig med var alltså enligt hans belackare en konsekvens av hans nyckfulla och grymma natur. Man hade alltså inget annat att vänta sig så länge han tilläts regera. Av naturliga skäl framställdes inte tortyren här efter

Mot slutet av visan poängteras det att Karl hade studerat Machiavelli, ”tyranners lärefar” och att den praktik som Karl ägnat sig åt gick utöver Sveriges lag (vers 19).

²³⁷ *Hertig Carls slaktarebenck*, företalet.

²³⁸ *Hertig Carls slaktarebenck*, s71f.

²³⁹ Oklarheten består främst i tolkningen av två ord, upphängde och galge. Att galge betyder att man avrättats genom hängning är uppenbart men begreppet ”upphängd” kan betyda både avrättning genom hängning och upphängning som tortyrmotod. Räkna man med att tortyr förekommit bara i de fall där begrepp som ”pinad”, ”marterad” och ”sträckt” används samt där det anges att förfarandet skedde på grund av misstankar uppgår de uppräknade fallen till dryga dussin. (En anonym malmborgare från Stockholm, kungens tjänare Nils Eriksson, Arvid Eriksson Stålar, Hans Hansson till Monikalla, David Danielsson, tre hovmän, Thor Bonde, prosten Jöns Jussoila (Insoyla), fänriken Erik Hansson, två uppländska ryttare, knekthövitsmannen Isak Eriksson samt studenterna Laurentius Borlangius och Per Eriksson Petrosa).

²⁴⁰ *Hertig Carls slaktarebenck*, s61. Ett annat exempel: ”Här se nu svenske män, vad de för en föreståndare haft[...]” (s37).

²⁴¹ Se exempelvis *Hertig Carls slaktarebenck*, s64.

²⁴² *Hertig Carls slaktarebenck*, s59.

²⁴³ *Hertig Carls slaktarebenck*, s35.

dikotomin svenskt–ickesvenskt. I vart fall inte på det sätt som man kunde vänta sig. Här har vi snarast en omvänd situation, dock enligt samma grundlogik. Karl anklagas för det sätt han brukat tortyr och för att inte följa svensk rätt. Han var alltså ingen egentlig kung för svenskarna. Om Sigismund sägs inget mer än att han är den rätta innehavaren av den svenska tronen.²⁴⁴ Sigismund hade en svår balansgång att gå, han måste framstå som den rättmätige regenten, den mest svenske av de två samtidigt som han var kung av Polen. Kanske kände han själv att skriften *Hertig Carls slaktarebenck* gick för långt. Han lät några år efter tryckningen dra in hela uppsagan, i Sverige finns endast ett komplett exemplar bevarat.²⁴⁵

Kommentarer till tortyr i lag och rätt

I samband med lagtextanalysen undersökte vi även Olaus Petris så kallade domarregler. Anledningen till att domarreglerna behandlades i samband med lagarna är att de med tiden fick en ställning som liknade lagtexternas.²⁴⁶ Olaus Petri har helt klart utfört en betydelsefull gärning då han inte bara kommenterat rätten utan även på det sättet bidragit till dess förvaltning. I domarreglerna finns som framkommit ovan både indicier på ett användande av tortyr och ett reglerande av den. I Olaus Petris övriga rättsligt inriktade skrifter märks hans kommentar till stadslagen. Syftet med den kommentaren liksom med domarreglerna var att framhålla lagen som ett skydd mot övervåld från överheten.²⁴⁷ Olaus Petri tolkar inledningen till konungabalken:

Såsom konungen bör göra sin trygga ed, det är, att när han har gjort sin ed, varda hans undersåtar säkra och trygga åt honom, att han icke skall göra dem övervåld och orätt, utan skaffa honom varje lag och rätt.²⁴⁸

Först i kommentaren till rådstugubalken kommer något om tortyr. Olaus Petri kommenterar bruket av ed som ett sätt att säkra sanningen; ”förr än denna lagen voro”, skriver han:

plägade de bruka ett hett järn, att han skulle lägga sin hand där uppå, och var sedan fri, i kejsarelagen står pinning med jungfrur eller annat, men icke att man skall gå ed, med mindre de känna honom för en sådan man där icke vill svärja falskt. Och är bättre att en oskyldig varder pinad än att en skulle svärja falsk ed.²⁴⁹

Här finns flera intresseväckande upplysningar. Utifrån sin beläsenhet i den romerska rätten finner han det naturligt att kommentera skillnaden i bruket av ed och

²⁴⁴ ”lagkröntte rätte konung”, *Hertig Carls slaktarebenck*, företalet.

²⁴⁵ Tor Berg, i efterordet till faksimilutgåvan *Hertig Carls slaktarebenck*.

²⁴⁶ Lars Björne, *Patrioter och institutionalister, den nordiska rättsvetenskapens historia, del 1 tiden före år 1815*. (Stockholm 1995), s21.

²⁴⁷ Knut B Westmans inledning till Olaus Petris stadslagskommentar, i *Olaus Petris samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), sXII och Lars Björne, *Patrioter och institutionalister, den nordiska rättsvetenskapens historia, del 1 tiden före år 1815*. (Stockholm 1995), s21. Att Olaus Petri kommentar till stadslagen har varit betydelsefull framgår inte minst av att bland de 65 handskrifter av stadslagen (från 1500- och 1600-talet) så innehåller 24 stycken även denna Olaus Petris lagkommentar. (”Vår äldsta lagkommentar”, Carl G E Björling (utg), Inledningen s1f, *Lunds universitets årskrift*, (32) 1896, 1 avd.)

²⁴⁸ Olaus Petri, ”Kommentar till stadslagen”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s317.

²⁴⁹ Olaus Petri, ”Kommentar till stadslagen”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s336.

det gamla nordiska bruket av gudsdomar skymtar också förbi.²⁵⁰ Vidare menar Olaus Petri att det enligt ”kejsarelagen” kunde brukas tortyr och detta fann han mindre problematiskt än att tvinga en tvivelaktig person att gå ed.²⁵¹ Det framgår tydligt att han uppfattar det som ett allvarigare brott att svärja falskt än att tortera en oskyldigt misstänkt. Man bör också lägga märke till hans hänvisning till utländsk rätt. När han kommenterar horsbrottet framhåller han att man förr skar näsa och öron av horkonan, ”Såsom ännu sker i Ryssland.”²⁵² Det underliggande antagandet tycks vara att den svenska rätten har utvecklats till ett högre plan.²⁵³

Olaus Petri har också författat en lagkommentar med titeln *En liten ingång i lagboken* och den första juridiska ordboken på svenska, *Glossarium Juris*.²⁵⁴ Den går också under titeln *En liten uttydning på några gamla ord, som finnas i lagböckerna och äro icke i daglig brukning*. Den senare titeln säger egentligen mer än den förra om karaktären på verket då det inte syftar till att i glossariets form ge en heltäckande bild av den svenska rätten. Glossariet säger ingenting om tortyr och dess tystnad är naturligtvis svårtolkad. Å ena sidan är det uppenbart att han inte finner det nödvändigt att kommenteras landslagen förbud mot att pina oförvunna.²⁵⁵ Å andra sidan är det omöjligt att säga vad den uteblivna kommentaren betyder. Går vi över till *En liten ingång i lagboken* finner vi att Olaus Petri återgivit ett citat från Scipio. Det lyder: ”Det är bättre att släppa en uppenbar ogärningsman onäpst än att pina och plåga enom för oviss och tvivelaktig sak.”²⁵⁶

Glossariet har till stor del legat till grund för de domarregler som Olaus Petri senare publicerade. Domarreglerna trycktes inte förrän 1616 och under senare delen av 1500-talet gjordes en mängd avskrifter vilka skiljer sig något från varandra. Det kan inte heller uteslutas att även Olaus Petri författade olika versioner. I de domarregler som publicerades tillsammans med 1734 års lag fanns denna passage med, däremot inte i den äldsta versionen.²⁵⁷ Det finns utöver Olaus Petris domar-

²⁵⁰ Det är uppenbart att Olaus Petri var kunnig inom den del av den romerska rätten som kallas jus civile, däremot tycks han inte ha läst juridik under sina universitetsstudier. (Jan Eric Almquist, ”Domarregler från den yngre landslagens tid”, *Lunds universitets årskrift*, N F avd 1 bd 32 nr 25 s8n2. Om gudsdomar se kapitlet Tortyrens äldre historia.

²⁵¹ Med kejsarelagen menar han den justinianska rätten. Olaus Petri förespråkade denna romerska rätt gent emot den kanoniska. Den kanoniska rätten är en sammanställning av alla de beslut som fattats av kyrkomöten, påvar och andra kyrkliga institutioner och som en gång i tiden var tänkta att gälla för all framtid. Denna rätt ansåg reformatorn Olaus Petri vara problematisk eftersom den främst uttryckte den romersk-katolska kyrkans rättsuppfattning. Den romerska rätten var att föredra enligt Olaus Petri då den var statsrättslig istället för kyrklig. (Jan Eric Almquist, ”Tvenne förut otryckta juridisk skrifter av Olaus Petri”, i *Lychnos* 1937).

²⁵² Olaus Petri, ”Kommentar till stadslagen”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s323.

²⁵³ Se även kommentarerna till hedniska bruk (s330) och seden att appellera till konungen med pengar (s334f). För en lättillgänglig presentation av Olaus Petris juridiska gärning se Göran Inger ”Olaus Petri i rättshistoriens ljus” i Carl F Hallencreutz och Sven-Ola Lindeberg (utg), *Olaus Petri – den mångsidige svenske reformatorn, nio föredrag om Olaus Petri*, (Uppsala 1994).

²⁵⁴ Båda publicerade och kommenterade i *Lychnos* 1937 av Jan Eric Almquist.

²⁵⁵ *Magnus Erikssons landslag*, Edsöresbalken §XXXVII.

²⁵⁶ Jan Eric Almquist, ”Tvenne förut otryckta juridiska skrifter av Olaus Petri”, *Lychnos* 1937 s139.

²⁵⁷ Enligt Jan Eric Almquist så finns detta tillägg i den första tryckta edition som kom 1616 som bihang till den av Eric Schrodero översatta och utgivna: ”...Rättegångs Oordning, hwarutinnan förhandlas och tilkenna giffs, huru then ledbe sathan igenom dommarenar ...vnderstundom stichtar ...myken oreda, ...” (Stockholm 1616). Tillägget finns även i en handskrift från 1551 (Jan Eric Almquist, Domarregler från den yngre landslagens tid, *Lunds universitets årskrift*, N F avd 1 bd 32 nr 25 s5). Domarreglerna antas ha författats under senare delen av 1530-talet och detta inskott (som egentligen är en översatt passage från Scipio; jfr Jan Eric Almquist, ”Tvenne förut otryckta juridiska skrifter av Olaus Petri”, *Lychnos*

regler även andra liknande regelsamlingar.²⁵⁸ En sådan från tiden kring år 1600 visar sig intressant nog skilja sig från Olaus Petris domarregler. I den passage där handläggning av svåra mål behandlas, det ställe där Scipiocitatet senare kom att infogas, står följande att läsa ”då är det rättvisare och bättre [att] fria en skyldig än att fälla en oskyldig.”²⁵⁹ När högmålsaker kommer på tal så hänvisar den anonyme författaren till ”vad tillförne är påmint om värjande och fällande.”²⁶⁰ Det kan möjligen antas att författaren syftar på Olaus Petris domarregler.

Vi kan alltså slå fast att det citat från Scipio som så tydligt avvisar bruket av tortyr införts i ett sent skede av domarreglernas tillkomst. Att Olaus Petri själv känt till citatet och även använt det framgår inte bara av det faktum att det finns med i *En liten ingång i lagboken* vilken tillkom före domarreglerna.²⁶¹ Citatet finns också återgivet i Olaus Petris *En svensk krönika* från ungefär samma tid.²⁶² Varför det inte fanns med i den ursprungliga versionen och varför det senare kom att införas kan vi bara spekulera om.²⁶³

I Olaus Petris historiska författarskap finns sådana händelser återberättade som skulle kunna tänkas föranleda kommentarer om tortyr. Dels återger Olaus Petri den tortyr som föregick kättingemorden i slutet av 1300-talet och dels återger han behandlingen av rikskanslern Nicolaus Ryting och köpmannen Peter Nilsson Hättolös.²⁶⁴ I dessa fall förekom tortyr men om den skriver Olaus Petri inget. En förklaring kan vara att åtminstone behandlingen av Ryting och Hättolös kan betraktas som högmålsärenden i vilka tortyr kunde brukas enligt Olaus Petri.

Johan Skytte, en av tidens rättslärde, skrev en kommentar till stadsrätten.²⁶⁵ Dessvärre är inte heller den lagkommentaren komplett. Han kommenterade inte de för denna undersökning så centrala balkarna som edsöresbalken, högmålabalken,

1937 s139) finns alltså inte belagt i domarreglerna förrän efter ett drygt decennium. I den år 1917 utgivna fjärde delen av *Olaus Petris samlade skrifter* finns domarreglerna publicerade och den handskrift som låg till grund för den utgåvan saknade inskottet. Däremot finns inskottet med i den utgåva som följde 1734 års lag. (*Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen 1734, facsimile*, (Stockholm 1984). §31)

²⁵⁸ En sådan samling har publicerats av Jan Eric Almquist, Domarregler från den yngre landslagens tid, *Lunds universitets årskrift*, N F avd 1 bd 32 nr 25. Han bestämmer dess tillkomst till tiden kring sekelskiftet 1600(s11). Dessa är dock inte de enda samlingarna, se Gerhard Schmidt, *Die Richterregeln des Olaus Petri, Ihre Bedeutung im allgemeinen und für die Entwicklung des schwedischen Strafprozessrechts vom 14. Bis 16. Jahrhundert*, (Göttingen 1966) s38.

²⁵⁹ Jan Eric Almquist, Domarregler från den yngre landslagens tid, *Lunds universitets årskrift*, N F avd 1 bd 32 nr 25, s49.

²⁶⁰ Jan Eric Almquist, Domarregler från den yngre landslagens tid, *Lunds universitets årskrift*, N F avd 1 bd 32 nr 25, s52.

²⁶¹ Jan Eric Almquist, Tvenne förut otryckta juridiska skrifter av Olaus Petri, *Lychnos* 1937 s134.

²⁶² Publicerad i *Olaus Petri samlade skrifter*, (Uppsala 1917). Om de olika editionernas tillkomst se Gunnar T Westin, *Historieskrivaren Olaus Petri, svenska krönikans källor och krönikeförfattarens metod*, (Lund 1946).

²⁶³ Den §31 i vilket citatet nu finns är inte heller den huvudsakliga paragraf inom vilken tortyr behandlas. §38 däremot tar upp tortyren och dess olika versioner skiljer sig bara marginellt åt.

²⁶⁴ Om de senare fallet se framställningen ovan. ”En svensk krönika”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, (Uppsala 1917) s135, s202f. Händelserna kring 1463/64 har inte rönt samma uppmärksamhet men har behandlats av Carl Gustav Styffe (*Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver*, del 3, (Stockholm 1870) sCXLIIf), Karin Hagnell (*Sturekrönikan 1452-1496*, (Lund 1941) s191), Nils Ahnlund (*Jämtlands och Härjedalens historia, första delen, intill 1537*, (Stockholm 1948) s318ff), C C Sjöden (*Stockholms borgerskap under sturetiden med särskild hänsyn till dess politiska ställning, en studie i Stockholms stads historia*, (Stockholm 1950) s48f) och Hans Gillingstam (*Åtten Oxenstierna och Vasa under medeltiden, släkt-historiska studier*, (Stockholm 1952) s396ff). Om Olaus Petri historiska författarskap se Gunnar T Westin, *Historieskrivaren Olaus Petri, Svenska krönikans källor och krönikeförfattarens metod*, (Lund 1946).

²⁶⁵ Johan Skytte var bland annat president i Göta hovrätt.

dråpamålsbalken, såråmålsbalken och tjuvåbalken. I kommentaren till rådstugubalken finns några upplysningar om tortyrens ställning. I kommentaren till balkens första flock behandlar han uttrycket ”saklösan binder och bastar”.²⁶⁶ Detta uttryck kopplar han ihop med uttalanden i högmålsbalken, konungåbalken, dråpamålsbalken och edsöresbalken.²⁶⁷ Han sammanställer uttrycksvarianterna ”saklösan”, ”olagligen förvunnen” och ”hemligen”. Han tycks alltså mena att lagen är emot visst bindande, bastande och pinande. Det kan inte uteslutas att det som ej faller under ovan nämnda epitet betraktades som legal och legitim tortyr. Skytte är den enda lagkommentatorn som diskuterar hemlig tortyr. Med distinktionen hemlig – öppen avtecknar sig en både ny och gammal kontext. Den är ny i den meningen att den här för första gången tas upp. Den är gammal i den meningen att den ser just det dolda som det oriktiga. Redan landskapslagarna har denna distinktion och de anser att handlingar gjorda i det fördolda är mer klandervärda än öppet utförda handlingar. Skytte angav dessutom ett överordnat skål mot tortyr att var och en hade rätt till skydd för sin person och sitt gods.

Detta kunde dock tolkas helt olika och den verkliga råttsutövningen styrdes kanske av andra faktorer än den juridiska doktrinen. Låt mig ge ännu några exempel. År 1572 satt Johan III vid makten i ett utfattigt Sverige. Rykten gjorde gällande att Erik XIV hade nedgråvt stora guld- och penningskatter då han insåg att han skulle förlora makten. Problemet för Johan var att han inte kunde få Erik att berättå var dessa var nedgråvda. Drottning Katarina skriver till sin syster om saken:

Innan vi tilltrådde regeringen i det utarmade riket, har denne elake man [Erik], vilken vi nu hålla fången, bragt det i yttersta nöd. Då han såg vad som skulle hända honom, nedgråvde han sina skatter i jorden, förlitande sig på, att han ännu en gång skulle komma i besittning av dem. Hittills har man ej fått reda på dessa skatter. Om vi låte martera honom, skulle han väl säga, varest de finnas, men Gud bevar oss från att så handla med honom.²⁶⁸

Att tortera en avsatt kung bar uppenbarligen den polskfödda drottningen emot. Vad hon kanske inte visste var att maken brukat tortyr i saken redan 1569. Då gav hennes man, Johan III, order till fogden på Åbo slott Lars Mickilson att bruka tortyr mot Botvik Tattare, en person som tänktes ha kunskap om dessa skatter:

och var han eljest icke vill giva sådant tillkänna med gode, då må du hava honom före, att han skall pinligt bliva förhörd[...]²⁶⁹

Dessvärre har vi inga andra spår av Johan III:s handlande i just denna sak. Vad vi kan sluta oss till är att Johan i vart fall inte skyggade för att använda tortyr mot en lågre stående person som de facto inte var anklagad för något brott. Vilken inställ-

²⁶⁶ Jan Eric Almquist (utg), *Johan Skyttes Kommentar till den svenska stadsråtten 1608*, Del I omfattande sex balkar av den allmänna stadsåagen, (Stockholm 1962), s96. (utgiven i serien Skrifter utgivna av råttsgenetiska institutet vid Stockholms universitet, 4).

²⁶⁷ Högmålsbalken §12 (eg 11), Konungåbalken §26, Dråpamålsbalken §19, Edsörebalken §20.

²⁶⁸ Katarina Jagellonica till Sofia av Braunschweig, Stegeborg 5 okt 1572. Citerat efter Alfred Gustav Ahlqvist, *Karin Månsdotter, en monografi*, (Stockholm 1874), s126f.

²⁶⁹ Riksregistratoret, 4 april 1569, *Konung Gustav den förstes registratur*, (Stockholm 1861-1916).

ning Katarina hade till detta vet vi inte men vi vet att hon ansåg det omöjligt att bruka tortyr på en avsatt kung. Hennes svärfader Gustav Vasa hade haft en annan syn på tortyr. Det finns källor bevarade till några tillfällen då Gustav Vasa befälde att tortyr skulle utföras. Efter dackefejden ville Gustav försäkra sig om att inga upprorsmän fanns kvar som kunde skapa ett nytt ”buller”. I Småland fanns en av Dackes hövitsmän, Jöns Werkmästare, kvar. Under februari 1544 skrev därför Gustav ett antal skrivelser till befallningshavare i Småland för att få Jöns infångad. Han skulle antingen sändas upp till kungen eller så skulle man ”låta slå hjärtat sönder uppå honom”. Vad som hände med Jöns förtäljer inte dokumenten men ett odateerat brev från samma år omtalar att han avlagt en ”pinlig bekännelse”.²⁷⁰ Underlaget för en bedömning av Gustav Vasas inställning till tortyr är magert. Vi kan här sluta oss till att han ansåg det rätt (eftersom han så gjorde) att bruka tortyr mot personer som liksom Jöns hotade hans maktställning. Hans inledande uppmaningar att slå sönder Jöns hjärta tycks ligga i linje med att tortyren omnämns utan kommentarer. Bruket av tortyr för att få fram Jöns bekännelse tycks inte ha varit något anmärkningsvärt.

Gustav Vasas agerande i samband med utredningen av ett mord år 1552 visar tydligare hans inställning. En svåger till kungens sekreterare hade blivit giftmördad och några personer hade häktats för dådet. Gustav misstänkte dock att saken inte var helt utredd, fler kunde tänkas ha varit inblandade. Därför skrev Gustav till de ansvariga att de skulle

[...]låta anamma till häfter och hårde häktelser, vilka de helst äre, som till sådane för-rättlige gerninger misstänkte, delaktige och lagligen tilvundne bliva kunne, emott the samme genom flitig och tillbörlig ransakan, utan uphåld eller skätzmhåll och uthan allt medeel förhjälpe för:e vår tienare till thed, som rätt och skääl vare kan och Sveriges lag medgifve, så att emott förbe:te missdädare eller missdäderskor peenligen och till thed skarpeste mhå handlett och procederet blifva och ingen vid vår strenge näpst och vråde, som ther till brutzligh och skyllig befinnes, förskonad vara, uthan till lijvedt hårdeligen straffes[...]²⁷¹

Det framgår av sammanhanget att det som här kallas ”häfter och hårde häktelser”, pinlig och skarp procedur är tortyr. Anledningen till att man skulle gå så hårt fram mot de redan fängslade var att man misstänkte att fler var delaktiga och genom tortyren förväntade man sig få fram angivelser och bekännelser. Dessa skulle sedan straffas till livet. Intressant är att Gustav menade att detta förfarande var legalt, medgivet av svensk lag. Hur skall man då tolka detta? Som vi ovan sett var regleringarna kring tortyren inte fulltäckande men jag tror inte att det är det som är förklaringen här. Den förklaring som ligger närmast till hands (om vi antar att Gustav Vasa, Erik XIV och Johan III alls brydde sig om lagarna) är att regleringarna av tortyren främst ligger i edsöresbalken. Ett edsöresbrott var ett brott mot en av

²⁷⁰ Om Jöns Wärmästare, se *Konung Gustav den förstes registratur*, del XVI, brev till Axel Eriksson den 11 februari, till Nils Persson den 11 februari, till Axel Eriksson den 23 februari, till Jöran Jönsson den 15 mars, samt ett odateerat brev, s292, samtliga år 1544.

²⁷¹ Riksregistraturet 30 juli 1552, brev till Henrik Claesson mfl, *Konung Gustav den förstes registratur*, (Stockholm 1861-1916).

kungen påbjuden förordning. Det torde dock stått kungen fritt att förhålla sig som han ville till den av kungamakten påbjudna och garanterade ordningen.

Redan under senmedeltiden var man medveten om att lagböckernas olika avskrifter inte alltid var överensstämmande. Det förelåg med tiden också ett behov av att revidera lagtexterna samt att skapa en överordnad rättegångsinstans. År 1614 inrättades Svea hovrätt och ett decennium tidigare hade två lagförslag lagts fram.²⁷² Det ena, Karl IX:s förslag, är särskilt intressant, i synnerhet de reaktioner som förslaget väckte. I utkastet föreslås nämligen att tortyr skulle få brukas. Den åttonde punkten lyder:

Efter thet ofte hendher och sig tildrager vthj monge saker, att fulkommelige skääl och bewijs icke ähre förhandhen, der med man kan bindhe hin till saken som wijtes, Derföre hafuer all lagh och rätt efterlathet andre medell att bruke till att utleetha sanning, nembligen med tortura och Pinebenken som man thet kalla plägar. Doch skall ingen pijnas eller plågas med mindhre han tillförende af Rättegångs föreståndaren och Assessoribus der till lagligen dömdher ähr. Och skall ingen till tortur och pijnlig ransakning, vthan man hafwer der till visse Coniecturas eller gissningar, wisse Circumstantis eller omständigheeter, och sufficientia indicia, thet ähr nogsamme Argumenta, argwahn och tekn, att den som saken wijtes ej frias kan för thet han beskylder wardher.²⁷³

Den nionde punkten i förslaget stadgar hur frågor skall formuleras och framställas till den som torteras. Tionde och elfte punkten anger att tortyr kan brukas tre ”resor” och att rätten sedan måste fria den som nekat under tortyren. Förslaget förefaller i detta avseende något dubbelbottnat. Å ena sidan tycks det i detalj reglera tortyren så att godtycke skulle förhindras, men å andra sidan kan det inte uteslutas att ett godtyckligt förfarande kunde komma att döljas bakom de till synes exakta beteckningarna för vad som kunde vara grund för att bruka tortyr.

I augusti 1604 lämnade rådet sitt betänkande över Karl IX:s förslag.²⁷⁴ Rådets synpunkter vad gäller tortyren var ganska kortfattade, man riktade in sig på begreppen ”conjecturae” och ”gissningar” och begärde att dessa skulle strykas.²⁷⁵ Rådet menade att ingen domare skulle döma på så lösa grunder. Om tortyr sägs inget explicit men resonemanget går ut på att bekännelser avlagda efter tortyr måste betraktas som ett allt för löst underlag för dom.

Adeln avlämnade sitt betänkande samma dag som rådet, men dess kritik var något skarpare.²⁷⁶ Även adeln berörde frågan om ”gissningar” men tog också explicit upp frågan om tortyr. Man kan inte utesluta att adeln uppfattade förslaget som ett hot mot dem själva, kanske hade de Erik XIV:s Höga nämnd i färskt minne. Adeln påpekade att ingen ”skulle dömas efter den pinlige bekenelse, vtan effter

²⁷² Det ena var ett utkast, vanligen benämnt ”Carl IXs förslag” och det andra var ett mer fullständigt förslag, vanligen kallat ”det rosenengrenska förslaget”. (se ”Lagsförslag i Carl den niondes tid”, *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864, sV.)

²⁷³ ”Lagsförslag i Carl den niondes tid”, *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864, s555f.

²⁷⁴ Enligt Tor Berg var det Nils Chesnecopherus, hovkansler och kunglig sekreterare som skrev tortyrförslaget (”Nils Chesnecopherus” *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 8 s429, Stockholm 1918-).

²⁷⁵ Betänkandet finns publicerat i ”Lagsförslag i Carl den niondes tid”, *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864, s558ff.

²⁷⁶ Betänkandet finns publicerat i ”Lagsförslag i Carl den niondes tid”, *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864, s561ff.

Sueriges lagh, witne och fullkommelig skjell.”²⁷⁷ Underförstått var bruk av tortyr inte korrekt enligt svensk lag, så som adeln uppfattade den. Lagförslaget avvisades således på denna punkt, tortyren fanns inte med i det reviderade förslag som senare framlades.²⁷⁸

Den svenska diskursen

Från medeltiden och framåt kan vi alltså fånga in delar av en diskurs om tortyr. I översikten av den äldre tortyrdiskursen noterade jag fem teman i; frågan om relationen mellan sanningsbegrepp och tortyr, tortyrens sociala dimension, relationen mellan tortyr och gudsdöm och tortyrens betydelse för den nationella självförståelse. Ett sista tema rörde frågan om betydelsen av lagar om tortyr; avspeglar de en implementeringsambition eller en regleringsambition? Glimtar av den svenska tortyrdiskursen går att se i samband med händelser i tiden och i kommentarer till lag och rätt. Här har inte på långa vägar analyserats samtliga kända tortyrfall utan bara ett fåtal. Det tydligaste bidraget gäller anklagelser om tortyrbruk i propaganda och därmed har vi fått korn på att tortyren var av betydelse för den nationella självförståelsen. Anklagelser om tortyr förekommer i den nationella diskursen under senmedeltiden men också i anklagelseskrifter mot regenter som Erik XIV och Karl IX, däremot inte mot Gustav Vasa och Johan III. Det betyder inte att tortyr inte brukades under deras regeringstid. Vad som däremot framkommer är att tortyr sågs som något deklasserande, och därför kunde den användas både i nationalistisk propaganda och propaganda riktad mot en enskild regent.

Även lagkommentatorer berörde också frågan om tortyr. I Olaus Petris juridiska författarskap accentuerades kommenterandet av tortyr över tid. Den text som anses ha utgjort förarbetet till de senare så kända domarreglerna tiger om tortyr. I en senare lagkommentar tas dock frågan upp till behandling och i de färdiga domarreglerna utgör de en central fråga. Risken med att använda tortyr är enligt Olaus Petri att personer tvingas att säga sådant som inte är sant, och därför är det bättre att släppa en skyldig än att tvinga en oskyldig att bekänna. Både Olaus Petri och Johan Skytte företrädde ett regleringsperspektiv. Skytte behandlade frågan om tortyr i den år 1608 författade kommentaren till stadsrätten. Han följde då domarreglernas linje som accepterade tortyr under vissa förutsättningar. Man kan alltså tolka Skytte som att han ansluter sig till ett reglerande av tortyren. Han förde också fram åsikten att var och en ägde en garanti till skydd för sin person och att tortyren stred mot denna rätt. För att komma närmare fenomenet tortyr lämnar vi nu tortyrdiskursen till förmån för en undersökning av den normativa nivån, – tortyrens plats i lagarna från medeltiden till början av den tidigmoderna epoken.

²⁷⁷ ”Lagsförslag i Carl den niondes tid”, *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864, s563.

²⁷⁸ Förslaget finns publicerat i ”Lagsförslag i Carl den niondes tid”, *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864, s563ff.

Den normativa nivån – tortyr i äldre svensk lag

Idag innehåller de allra flesta staters lagar förbud mot tortyr och man borde därför kunna anta att tortyr inte är i bruk. Samtidigt vet vi att verkligheten är en annan. Man kan undra om det förr funnits en liknande diskrepans mellan normerna, lagarna och den rättsliga praktiken? Vi närmar oss frågan genom att undersöka vilken ställning tortyren hade i de senmedeltida och tidigmoderna lagarna. Hur reglerades bruket av tortyr i lag under senmedeltiden och början av den tidigmoderna epoken? Men först några mer allmänt hållna resonemang om rätten och samhället.

Lagar under senmedeltiden och början av den tidigmoderna tiden

Under senmedeltiden och i början av den tidigmoderna epoken var det Magnus Erikssons båda lagverk, landslagen och stadslagen, som gällde i Sverige.²⁷⁹ Magnus Erikssons landslag kom att revideras och gick sedan under namnen Kristoffers landslag och den yngre landslagen.²⁸⁰ Magnus Erikssons båda lagar hade skapats vid mitten av 1300-talet och Kristoffers landslag vid mitten av det följande seklet. Denna lagstiftning blev bestående under lång tid, till dess att 1734 års lag togs i bruk. Vid en genomgång av landslagen och stadslagen slås man av dess ålderdomliga karaktär. Det är tydligt att de står i ett mycket starkt beroendeförhållande till de äldre landskapslagarna.²⁸¹ Landskapslagarna kom att vara betydelsefulla även långt efter det att Magnus Erikssons lagstiftning tagits i bruk.

Det är uppenbart att landskapslagarna betytt mycket för den senare lagstiftningens utformning och det kan på goda grunder antas att landskapslagarna kom att spela en viktig roll för rättsmedvetandet långt efter det att de formellt sett upphört vara gällande lag. Därför kommer jag inte bara att undersöka Magnus Erikssons lands- och stadslag utan även landskapslagarna och andra äldre lagar, som den så kallade bjärköarätten vilken var stadslagens föregångare.²⁸² Av betydelse för rättsutvecklingen är också de domarregler som sedan mitten av 1530-talet följt med lag-

²⁷⁹ I denna lagtextundersökning studeras också de skånska lagarna. Det kan tyckas lite problematiskt eftersom Skåne vid tiden för denna undersökning inte ingick i det svenska riket. Lagarna är för övrigt tryckta i två olika serier, dels i *Svenska landskapslagar* och dels i *Danmarks gamle landskapslove*. I denna undersökning analyseras lagar som gällt i det kommande svenska riket. Skånelagarna är speciellt intressanta att ha med eftersom bruket av tortyr ansetts vara vidlyftigare i den mer tyskinfluerade danska rätten än i den svenska. I samband med de syd- och västsvenska landskapens slutliga införlivande i det svenska riket fick de rätt att under en övergångstid bruka dansk rätt. Under perioden inträffade bland annat häxprocesser i dessa områden och bruket av tortyr har förklarats med att man där hade rätt att använda dansk rätt. Att ta med de skånska lagarna i denna undersökning ger således en relief till den kommande utvecklingen.

²⁸⁰ Dess stadsfästelsebrev är dock omtvistat, se inledningen till Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Sveriges landskapslagar*, första serien, Östgötalagen och Upplandslagen, (Uppsala 1933), s XI not 4.

²⁸¹ I den följande framställningen kommer jag att hänvisa till landskapslagarna enligt följande. Hänvisningarna ställs till lagtexten, till exempel Dalalagen (förkortas Dl), edsöresbalken (förkortas E) flock IX och slutligen §1. Den utgåva som använts är Åke Holmbäck & Elias Wessen (utg), *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, (Stockholm 1933-1946).

²⁸² Framställningen begränsar sig inte till den lag som gällde på orten Stockholm utan försöker beskriva rättsläget i ett större perspektiv.

stiftningen. Domarreglerna har tjänat som en sorts vägledning för hur lagen skulle tolkas och rätt skipas.²⁸³

Den äldsta rättens anda finns sannolikt bevarad i landskapslagarna även om det har debatterats i vilken mån de uttrycker en förkristen rättstradition eller främst är influerad av kanonisk rätt.²⁸⁴ Kodifieringen av den muntligt bevarade rätten uttrycker en grundläggande förändring av sociala strukturer i övergången från vikingatid till medeltid men också ett ökat utbyte med kontinenten och den där intensifierade kyrkliga maktutvecklingen. Landskapslagarna innefattar regler vars ålder speglar denna förändring; några uttrycker ett äldre system och andra ett yngre.²⁸⁵ Här kommer jag dock att behandla lagarna som enheter.

Lagens betydelse

Innan vi ger oss i kast med lagtexterna bör vi fundera över vad lagar egentligen betyder.²⁸⁶ För att klargöra problematiken kan vi analysera ett hypotetiskt problem, äldre tiders ölbrygging. Vi antar att vi finner en paragraf i gällande lag som säger att det var olagligt och straffbelagt att brygga öl. Vilka slutsatser kan vi dra av den paragrafen? Betyder den att det bryggdes öl men att bryggingen när lagen stiftades upphörde eller betyder den att öl aldrig bryggts och att man ansåg det viktigt att så heller inte skulle ske i framtiden? Saken blir än mer komplicerad om det förhåller sig så att vi inte finner någon paragraf i lagen som reglerar ölbryggingen. Betyder det att öl inte fanns eller att ölbrygging var så självklart och okontroversiellt att bruket aldrig hade blivit föremål för lagstiftning? Kanske vi finner en paragraf som förbjuder ölbrygging på humle – hur skall den då tolkas? Att öl bryggdes på humle eller inte? Tystnaden i lagen är svår att hantera. Att argumentera *e silentio* (att då inget sägs om det så måste det betyda att...) är vanskligt. Än vanskligare är det kanske att inte alls beröra saken på grund av lagtexternas vaghet – den som funderar över dryckesvanor och ölbrygging kommer ändå att försöka bilda sig en uppfattning om förhållandena.

Exemplet med ölbryggingens bruket kan tyckas långsökt men det har skäl för sig. Det samhälle som här undersöks innefattande i vardagen ett stort mått av grymhet och hårdhet. Detta framgår av lagtexterna dels i de straff som stipuleras, dels av lagarnas regleringar av olika typer av skador som avsiktligt åsamkats personer. Lagarnas terminologi (som till exempel hålsår, svartslag, blodsår) liksom manhelgdsbalkarnas och såråmsbalkarnas skadebeskrivningar härrör från ett våldsamt

²⁸³ Därför kommer jag även att undersöka hur de ser på bruket av tortyr. Framställningen sätter stopp i början av 1600-talet eftersom undersökningsperioden bara sträcker sig fram till Svea hovrätts bildande.

²⁸⁴ Se framför allt Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar, europeisk rättstradition i politisk omvandling*, (Lund 1988). Mot hennes uppfattning har Thomas Lindkvist opponerat, *Historisk tidskrift* 1989-90.

²⁸⁵ Om landskapslagarna och dess språk se Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red), *Den svenska litteraturen 1, Från forntid till frihetstid (800-1718)*, (Stockholm 1987) s52ff samt Elias Wessén, *Svenskt lagspråk*, (Lund 1968).

²⁸⁶ Det grundläggande problemet om vad som påverkar vad utreds ingående i till exempel Thomas Mathiesen, *Retten i samfunn, en innføring i rettsosjologi* (Oslo 1992). Han behandlar de tre möjligheterna, att rätten och lagarna påverkar samhället, att samhällslivet determinerar rätten och lagarnas utformning samt en tredje dialektisk möjlighet med växelverkan mellan samhälle och rätt.

samhälle.²⁸⁷ Lagarna anger böter efter hur många benbitar som ”klingar” i skålen då man tar dem ur såret.²⁸⁸ När lagen skall dra gränsen mellan tillåtet och otillåtet våld mot en hustru gör den det med formuleringar som ”Nu råkar en bonde dräpa sin hustru, och han ville tukta henne men ej dräpa henne”.²⁸⁹ Bonden ville inte döda henne, hans uppsåt var att tukta men hans handlande var så brutalt att hon avled. Ett annat lagrum relaterar händelser där män blir snöpta mot sin vilja, får ögon utstuckna, tungor utskurna och kroppsdelar avhuggna, som om det var den naturligaste sak i världen, om än olagligt.²⁹⁰ Lagarna tycks spegla en värld fylld av våld och brutalitet. De straff som följde på fällande domar på tingen kunde likaså vara mycket grymma; öron och näsor skars av, människor hängdes men de kunde också grävas ned levande.

När vi tänker på tortyr tror jag att vi tänker på något för oss mycket främmande. Vår förståelse för tortyr är präglad av att de flesta av oss lever med en distans till våld och brutalitet. Vi har det på TV, långt borta. Även om våldskriminaliteten på vissa orter lokalt är högre idag än för några decennier sedan behöver de flesta vuxna män och kvinnor inte freda sina liv i sin vardag. Vi har svårt att förstå det våldsfyllda och utelämnade liv som levdes för femhundra år sedan. Tortyr, pinnande till bekännelse, brutal behandling av misstänkta tjuvar behandlar vi med vår förförståelse som extra ordinära händelser.²⁹¹ Det går inte att i siffror visa hur mycket våldsammare samhället var då men jag vill här peka på att tortyr i dåtiden kanske inte var lika främmande för människor som den är för oss idag.

I denna undersökning av lagarna vill jag försöka läsa dem som om tortyr inte var en händelse som nödvändigtvis uppfattades som extraordinär. Utgångspunkten är att våld och brutalitet tillhörde vardagen i högre utsträckning än idag.²⁹² Därför uppfattar jag inte heller tortyr i dess simpla former som något som nödvändigtvis måste ha tilldelats ett eget lagrum. När jag analyserar lagtexterna söker jag därför efter detaljer och skärvor av information i syfte att identifiera ett existerande förhållningssätt till tortyren.

Att en lag innehåller ett förbud mot tortyr kan betyda minst två saker. För det första kan det betyda att tortyr förekommer vid lagstiftningstillfället och att lagstiftaren vill få slut på det. För det andra kan det betyda att tortyr inte förekommer (kanske pga. tidigare förbud) och att lagstiftaren vill stämna i bäcken. Lagstiftaren

²⁸⁷ Se till exempel Ä Vgl Sl fl 5, Ögl V fl XXII (svarta slaget), Ul M fl XXI (fullt sår), XXIII (blodsår), (XXV (öppet sår), MEL S fl V (fulla sår), IX (köttsår), MES S fl VII (fulla sår)

²⁸⁸ Se till exempel Ögl V fl XIX, Ul M fl XXIV§2

²⁸⁹ Ul Manhelgdsbalken, fl XIII, Ögl Edsöresbalken fl XVIII, talar om aga istället för tukta.

²⁹⁰ Se till exempel Ögl Edsörebalken fl VI, HL Manhelgdsbalken fl XV, Ul Manhelgdsbalken, fl XXX

²⁹¹ Om begreppet ”förförståelse” se Johan Lindström, *Framväxten av en systemisk-hermeneutisk vetenskapsteori, studier av forskningens dolda förutsättningar*, (Göteborg 1997), s44 och där anförd litteratur.

²⁹² Den historiska forskningen om våld under senmedeltid och tidigmodern tid är omfattande. Att våldet hade en annan ställning under senmedeltid och tidigmodern tid än idag tycks det råda enighet om. Olika uppfattningar har dock framförts om graden av skillnad och dess orsaker. Se till exempel Jonas Liliequist, ”Violence, honour and manliness i early modern northern Sweden”, i: Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (eds), *Crime and Control, in Europe from the past to the present*, (Helsinki 1999); och Jonas Liliequist, ”Äst du en ärlig karl, så kom ut och slåss” i: *Jämten 1998* (Länsmuseets och Heimbygdas årsbok, årgång 91) och där anförd litteratur av Johan Söderberg, Arne Jarrick, Eva Österberg, Dag Lindström och Petri Karonen.

kan förutse att tortyr kommer att användas i en framtid och vill avstyra den utvecklingen. Vilket av dessa alternativ som ligger närmast sanningen kan vi inte veta. Något kan vi få veta genom att studera rättsutövningen mer än själva rätten. Saken kommer också i ett annan dager om man nyttjar ett annat perspektiv.

I uppslagsverk och rättshistoriska verk där tortyren behandlas brukar det stå att tortyren infördes av inkquisitionen under 1200-talet.²⁹³ Det underliggande antagandet är att tortyr var något som infördes i rättsutövningen från samhällets topp. Alltså, om tortyr inte förekom då en sådan lag stiftades betyder det i praktiken att bruket av tortyr infördes i den praktiska rättsutövningen eller åtminstone att dörren öppnas för det. Då är det berättigat att säga att tortyr infördes i rätten. Lagen betraktas då utifrån ett implementeringsperspektiv. Om tortyr däremot förekom redan vid lagens publicerande måste samma bestämmelse tolkas som att tortyren inskränks genom denna lag. Man kan då tala om att lagen betraktas utifrån ett regleringsperspektiv. Det perspektiv utifrån vilket man betraktar lagarna är betydelsefullt för hur lagtexten sedan skall tolkas.

Jag tar i denna undersökning inte för givet att tortyr initierats från lagstiftarens sida utan analyserar lagarna ur ett regleringsperspektiv. Med regleringsperspektivet vill jag lägga tonvikten på att de mänskliga aktiviteter som lagarna berör manifesterats innan lagstiftningen.²⁹⁴ Lagstiftningen ses därför som ett svar på en redan existerande praktik. Man bör kanske notera ordet ”legalisera”, det ord som vanligen används om till exempel 1604-års lagförslag rörande tortyr.²⁹⁵ Ordet betyder att erkänna och stadfästa en redan existerande praktik.²⁹⁶

Mycket av människans verksamheter finns inte reglerat i lagtexter. Dels kan det bero på att man ansett det verkningslöst att försöka reglera ett förfarande i lag eftersom det var så frekvent och kanske även av central betydelse. Dels kan det vara så, att något tas in i lagtexterna först då problem uppstår kring det. Inte förrän förfarandet upplevs som problematiskt kan det bli föremål för lagreglering. Det kan tänkas råda en tämligen allmän konsensus om tillvägagångssättet i en viss situation. Inte förrän det uppstått en konflikt, en tvist om detta förhållande, kommer lag om detsamma att stiftas. Det kan också förhålla sig så att ett förfarande ej lagfästs för att lagstiftaren vet att det skulle bli problem av någon art om så skedde. Så är sannolikt fallet vad gäller tortyr i många länders lagar idag. Bruket av tortyr regleras inte i lagarna eftersom det skulle vara politiskt genant att medge att tortyr nyttjades – om än reglerat.

²⁹³ Se till exempel *Svensk uppslagsbok*, bd 29, ”Tortyr”, (Malmö 1954); Göran Inger, *Svensk rätts historia*, (1980), 4e rev uppl (Malmö 1997); Erik Anners, *Den europeiska rättens historia 1* (1974), femte tryckningen, (Stockholm 1990); Brian Innes, *The history of torture*, (New York 1998).

²⁹⁴ Den motsatta ståndpunkten, att lagarna är implementerande till sin karaktär, äger säkert sin giltighet i vissa fall. Ett dialektiskt förhållande mellan dessa båda krafter i rättsutövningen (till vilken jag räknar lagstiftandet) kan antas i andra fall. Här är dock den huvudsakliga fokuseringen på reglerandet av mänsklig aktivitet genom lagstiftande.

²⁹⁵ Förslaget finns publicerat i *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864 (”Lagförslag i Carl den niondes tid”).

²⁹⁶ *Svenska Akademiens ordlista* har ”förklara laglig” (11e uppl. Stockholm 1987)

Explicita och positiva stadganden om tortyr

Processrättsliga stadganden

Några källor till vikingatidens och den äldre medeltidens rätt finns inte bevarade. Kunskapen om dess processuella rättsregler är därför begränsad. Dock finns i Olaus Petris *En svensk cröneka* ett lagfragment från en numera förlorad handskrift.²⁹⁷ Den lagtext som återges av Olaus Petri kan tidsfästas genom dess placering i framställningen som härrörande till rättsutvecklingen efter Olof Skötkonung. De gamla lagarna hade enligt Olaus Petri betydelse långt fram i tiden. Om det lilla lagfragmentet skriver han: ”Denna lagen som av hedendomen är kommen, haver en tid långt vorden brukad seden kristendomen kom hit i landet, Ty står hon i den äldsta lagböcker som finns.”²⁹⁸ Hednalagen som den kallas säger ingenting om tortyr och inga uttryck skvallrar om förfaranden som kan tolkas som tortyr.

Bjarköarätt kallas den äldsta stadslagstiftningen i nordnorden.²⁹⁹ I den form vi har den bevarad var den ämnad för Stockholm och redigerades decennierna kring år 1300. Den kan främst sägas bestå av ordningsregler samt regler för handel och sjöfart.³⁰⁰ Landskapslagarna saknade en stadsrätt och därför kom bjarköarätten att få en betydelsefull roll. Bjarköarätten är således att betrakta som Stockholms gamla stadslag. Med tiden kom den att ersättas av Magnus Erikssons stadslag men under en tid brukades de parallellt.³⁰¹ De avsnitt som motsvarar landskapslagarnas rådstugubalkar och rättegångsbalkar berör frågor som kärande och böteserläggande

²⁹⁷ Lagfragmentets ursprung är omtvistat. Det har hänförs till både Äldre Västgötalagen och Upplandslagen. Forskningens senaste ståndpunkt är att det härstammar från Upplandslagen. (Se Elias Wessén ”Inledning till Äldre västgötalagen”, s XXIII-XXX, i: *Sveriges landskapslagar*, femte serien, (Uppsala 1946); Alvar Nelson, ”Envig och ära, en studie över ett fornsvenskt lagfragment”, *Saga och Sed*, 1944; Ragnar Hemmer, ”Nidingsverk”, artikel i *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* och där anförd litteratur.) Hednalagen finns även publicerad i Olaus Petri *Samlade skrifter*, fjärde bandet, s44f, (Uppsala 1917).

²⁹⁸ *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s46, [av förf. lätt moderniserad ordföljd]. Grunden för domarreglerna var antagligen två: hans kännedom om den gamla lagstiftningen och hans erfarenhet som stadsskrivare i Stockholm på 1520-talet.

²⁹⁹ Man kan tro att den härstammar från Birka, men så är inte fallet. Saken är den att bjarköarätten är den gamla nordiska rätt som gällde på handelsplatser. Den omtalas i en av handskrifterna till den isländska Grågås (Grågås var namnet på avskrifter av den lag som antogs på alltinget år 1118) i ett sammanhang som tyder på att bjarköarätten fanns fastlagd redan på 1020-talet (Erik Anners, *Den europeiska rättens historia 1*, (Lund 1990), s179). I det nuvarande Sverige användes den i Stockholm men också på andra handelsplatser som Lödöse. Enligt utgivarna Åke Holmbäck och Elias Wessén är bjarköarätten en inhemsk produkt med ett ”påfallande litet” inslag av utländska rättsbruk. (Se Inledningen till bjarköarätten i *Svenska landskapslagar*, Å Holmbäck & Elias Wessén (utg), femte serien, (Stockholm 1946), sXCIX.) I Inledningen framhävs att regler för handeln och vissa straffformer inte var inhemska, till exempel att sätta tjuvar i ”järn och stadens häkte”, bruket att stegla och att begrava brottsliga kvinnor levande. Möjligen går bjarköarätten tillbaka på en äldre stadsrätt från Uppland, i övrigt dock helt okänd. Bjarköarätten saknar den för de medeltida lagarna typiska indelningen i balkar och flockar. Den behandlar civilrättsliga frågor som handel, byggen, arv och giften men den tar också ett bredare grepp på samhället i det att den innehåller lagar om våldsgärningar, stölder, sexualbrott och rättegångsfrågor. Avsnittet om bjarköarätten bygger på inledningen till rätten i *Svenska landskapslagar*, Å Holmbäck & Elias Wessén (utg), femte serien, (Stockholm 1946), sXCII-CXVI; Elis Wadstein, ”Birka och bjarköarätt”, i *Namn och Bygd, Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*, (1914) samt Elias Wessén, ”Birka och bjarköarätt”, i *Namn och Bygd*, (1923). Bjarköarätten utgavs även av C. J. Schlyter i *Sveriges gamla lagar*, vol VI, (Lund 1844). Gösta Åqvist sätter i uppsatsen ”biareyrretr och bjarköarätt” in bjarköarätten i ett större sammanhang (i *Rättsbistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg*, Rättsbistoriska studier, femte bandet, Lund 1977).

³⁰⁰ E. Wessén, ”Birka och bjarköarätt”, *Namn och bygd* (1923) s137f

³⁰¹ På samma sätt hade bjarköarätten sina föregångare, troligen är Visby stadslag äldre och har spelat en viss roll för bjarköarättens innehåll. (*Svenska landskapslagar*, Å Holmbäck & Elias Wessén (utg), femte serien, (Stockholm 1946), sCIX).

och frågor av främst civilrättslig karaktär. Enstaka avsnitt berör frågor av mer straffrättsligt innehåll men inget sägs om tortyr.

Tortyr hör till den rättsliga processen och därför borde regler om tortyr stå att finna i rättegångs- och rådstugubalkarna.³⁰² Landskapslagarna bjuder detaljerade processuella föreskrifter för exempelvis vad som skall ske ”om någon stämmer en annan till ting och vänder sedan åter och stämmer för en annan sak” samtidigt som ingen information lämnas om andra mycket centrala förhållande rörande tvång och frivillighet.³⁰³ Magnus Erikssons landslag ställer oss inför samma dilemma. Lagen är tyst, den varken förbjuder eller påbjuder tortyr i generella termer. Om bevisning och former för erkännande lämnas vi i stort sett okunniga. Landslagens rättegångsbalk reglerar i de två första flockarna hur lagmän och häradshövdingar skall väljas. I den följande flocken behandlas vad som skall ske om de tager mutor. Man kunde tänka sig att lagarna på samma sätt behandlade tortyr. Så är dock inte fallet, om tortyr stadgas ingenting i de balkar som reglerar rättsprocessen.³⁰⁴ Stadslagens rådstugubalk skiljer sig från landslagens rättegångsbalk eftersom styrelsen av staden också regleras i balken men också på grund av att livet i staden ställde människor inför helt andra situationer än på landsbygden.³⁰⁵ Sammanfattningsvis: de balkar i landslagarna och den efterföljande rikslagstiftningen som behandlar rättsprocessen reglerade inte bruket av tortyr. Finns det då något om tortyr i övriga balkar?

Övriga stadganden

Tjuvbalkarna är den huvudsakliga beteckningen på de balkar som innehåller lagar om stölder. Endast Gotlandslagen ger mer direkta upplysningar om tortyr. Den stadgar under rubriken ”Om tjuvars rätt” följande:

Om det [stöldgodset] ej är taget under lås och varken är bruten hun eller häl, då tage han trälen och pine honom och lägge icke fram något vederlag. Han lämne honom oskadd till ben och bröst åter till ägaren och lämne alls intet gods därför, även om han ingen utsaga får av honom. Om ingen avtägt finnes utan endast misstanke, då skall han lägga fram vederlag, innan trälen pinas, lämna honom ock oskadd åter och böta sex örar för band om händerna, (om han ej vidgår. Vidgår han och finnes ingen avtägt böte han likväl för band om händerna) sex örar. I nöd säger den nödgade det han ej vållat.³⁰⁶

³⁰² Balkarna betecknas i handskrifterna som tingmålalbalkar, dvs. balkar om mål som angå tingen, se exempelvis kommentaren till landslagens rättegångsbalk. (*Magnus Erikssons landslag*, Åke Holmbäck & Elias Wessén (utg), (Stockholm 1962) s172 och *Magnus Erikssons stadslag*, Åke Holmbäck & Elias Wessén (utg), (Stockholm 1966), s185. Både den äldre och den yngre Västgötalagen saknar sådana balkar och av Smålandslagen finns endast kyrkobalken bevarad. Skånelagen liksom Gotlandslagen är inte indelad i balkar och saknar en samlad reglering av rättsprocessen. Dalalagen har en rättegångsbalk men den lämnar inga upplysningar om tortyr, tvång och pinande i samband med rättegångar. Dalalagens rättegångsbalk liknar på det sättet Västmannalagens regelverk rörande rättsutövningen. De stadgar liksom Södermannalagen, Hälsingelagen, Östgötalagen och Upplandslagen främst regler för kårande, straffsatser och vad som skall ske vid fynd.

³⁰³ Östgötalagen, Rättegångsbalken fl XVIII.

³⁰⁴ Jag vill påminna om att jag här inte letar efter ordet tortyr i lagtexterna utan efter beskrivningar av förfarande som skulle kunna omfattas av den definition på tortyr som denna undersökning använder.

³⁰⁵ Se kommentaren till balken i *Magnus Erikssons stadslag*, Åke Holmbäck & Elias Wessén (utg), (Stockholm 1966), s186.

³⁰⁶ Gotlandslagen kap 38.

Här framkommer flera intressanta upplysningar. Man kan notera att Gotlands-lagen består av textskikt av olika ålder. Denna flock skall enligt Elias Wessén höra till ett äldre skikt av lagen.³⁰⁷ Man bör också notera att det förfarande som här beskri- vers gäller trälar, det är alltså tortyr av ofria detta gäller En träl misstänkt för stöld fick alltså torteras, pinas. Det första exemplet gäller en stöld som begått i ett olåst utrymme, ”hun eller hæl” är namn på dörrlåsets delar. Detta handlar om stölder där inte hela stöldgodset kommit till rätta. Här verkar det som om det endast finns en anklagelse gentemot trälen för stöld som grund för tortyren. Den som skulle tortera måste visa att han hade de pengar som krävdes i böter om det skulle visa sig att den misstänkte inte kunde fällas för brottet, det kallades för vederlag. I detta fall skall dock inget vederlag framläggas eftersom stölden förutsätts vara uppklarad men att delar av stöldgodset inte återfunnits. I andra fall skulle vederlag fram innan proces- sen kunde gå vidare.

Trälen skulle återlämnas i relativt sett oskadat skick. Om ingen teknisk bevis- ning (avtåkt) förelåg utan endast misstankar fanns mot trälen skulle vederlagspengar fram.³⁰⁸ Böter utgick om den misstänkte inte erkände. Här måste målsägaren ställts inför ett dilemma. Trälen skulle återlämnas i gott skick samtidigt som det låg i mål- sägarens intresse att få fram en bekännelse. Man kan därför inte utesluta att han stegrat tortyren. I slutändan kan det ha blivit en fråga om att få fram erkännanden för att både slippa böta för tortyren och få tillbaka godset. Lagen tycks dock för- söka reglera detta genom att den stadgar att om ingen teknisk bevisning kunde frambringas under tortyren så räknades inte heller ett eventuellt erkännande från den misstänkte. Lagen godkände inte heller en fällande dom på bara ett erkännande under tortyr, eftersom ”I nöd säger den nödgade det han ej vållat.”³⁰⁹ Upplysningar om tortyr finns också i Östgötalagens edsöresbalk. Den 17:e flocken börjar:

Nu kan så hända, att en hustru mördar sin man eller en man sin hustru. Då skall man stegla honom, om han så gör och stena henne, om hon så gör. Nu misstänkas de för detta brott. Då var det först så stadgat i lagen, att de skulle värja sig med järn och guds- dom. Men sedan Birger jarl tagit bort järnbörden, är det så, att om de som åtala vilja bida konungens råfst, då skall man låta fånga den som åtals och undersöka saken både med vittnen, om säkra vittnen finnes därtill, och med tvång, om han ej vill självvilligt vidgå. Finner man sådant som fullt styrker sanningen därav, eller vittnesmål, eller vidgår han själv, då skall låta stegla mannen eller stena kvinnan.³¹⁰

Det kan verka lite paradoxalt att detta stadgande finns i edsöreslagstiftningen ef- tersom det är positivt formulerat. Edsöresbalkarna är ju annars förbudsstaganden.

³⁰⁷ *Svenska landskapslagar*, fjärde serien, Uppsala 1943, sLXVIII.

³⁰⁸ Av Holmbäck & Wesséns kommentar till kap 38 framkommer att avtåkt är föremål som gärningsmannen lämnat efter sig eller som tagits av honom för att av målsägaren använda som bevisning, motsvarar ungefär vad som i mo- dern juridik kallas teknisk bevisning. Se även inledningen till Dalalagen s XXVII; DI Kk fl IX§3; Vml M fl XXVI§18; Sdml G fl IV§1.

³⁰⁹ Gutalagen, kap 38 pr, Åke Holmbäck & Elias Wessen (utg), *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutiden svenskar*, Fjärde serien, Skånelagen och Gutalagen, (Uppsala 1943), s234.

³¹⁰ Östgötalagen, Edsöresbalken, fl XVII, Åke Holmbäck & Elias Wessen (utg), *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutiden svenskar*, Första serien, Östgötalagen och Upplandslagen, (Uppsala 1933), s39f. Om begreppet ”konungs råfst” se Allan Ranehök, *Centralmakt och domsmakt, Studier kring den högsta rättskipningen i kung Magnus Eriks- sons länder 1319-1355*, (Uppsala 1975), s33ff.

Men det finns skäl för att denna reglering av tortyren finns just här, orsakerna kommer jag att återkomma till. Här framkommer att sedan man slutat med gudsdomsförfarande har man börjat använda andra metoder, det nämns att man kan bruka ”tvång”.³¹¹ Så är också fallet i 25:e flocken. Även den rör mord och i detta fall när gärningsmannen eller kvinnan gömt kroppen. Lagens formulering är följande:

Vilja de [målsägarna] åtala inför konungs räfst, då skall man låta fånga honom eller henne [de misstänkta] och undersöka saken med säkra vittnen och tvinga dem eller locka dem. Om de vilja själva vidgå eller uppenbara vittnen finns därtill, då skall man låta stegla honom och stena henne.³¹²

I denna formulering förekommer samma fornsvenska ord som i 17:e flocken, ”kuskan” men också ordet ”lockan”. Det går inte på språkliga grunder att avgöra vilken sorts tvång det handlar om här. Om tortyr bara fick brukas mot den misstänkte eller om även vittnen kunde tvingas framgår alltså inte klart. Sammanfattningsvis kan vi konstatera följande. Gotlandslagen medgav bruk av tortyr då en träl begått stölder och Östgötalagen tillät tortyr i samband med utredningar av mord. Dessa två medgivande kommer intressant nog från en götalog och en svealag. Bruket av tortyr påbjuds inte i övrigt de processrättsliga stadgorna. Det återstår nu att utreda om det i övrigt finns explicita förbud.

Förbud mot tortyr

Som vi sett ovan medgav Gotlandslagen och Östgötalagen bruk av tortyr. Edsöresbalken i Magnus Erikssons landslag har inte detta medgivande.

Nu misstänks någon för tjuvnad, eller vad slags brott det än är, tages till fånga, bastas och binds och pinas utan att vara förvunnen därtill och utan att det uppenbarligen har blivit taget i hans händer, och utan dom av konungen eller av den som har konungens dom; den som så gör har brutit konungens edsöre.³¹³

Här stadgas alltså att det är ett edsöresbrott om en person som misstänks för brott tillfångatas och pinas. Här har vi alltså vad som ser ut som ett klart och tydligt förbud mot tortyr.³¹⁴ Stadslagen har samma stadgande men detta uttryckliga förbud saknas i landskapslagarna.³¹⁵ Det första förbudet mot tortyr kan således stadfästas till mitten av 1300-talet. Att pina någon var ett brott mot konungens edsöre – ett

³¹¹ Det fornsvenska ord som används är ”kuskan”. Om det skriver Åke Holmbäck i kommentaren till lagtexten att om det ”avsas blott psykiskt eller ock fysiskt tvång, kan ej på språkliga grunder avgöras. I det senare fallet [fl 25] föreligger ett tidigt exempel på tortyr såsom medel att framtinga bekännelse. Härpå tyder även fl 28.” (*Svenska landskapslagar*, första serien, (Uppsala 1933), s50n29). Vad som direkt avsas med ordet ”kuskan” kan alltså inte helt avgöras. Att det handlar om tvång i någon mening är dock klart. Holmbäck tvekar dock inte att beteckna det förfarandet som beskrivs i den 25:e flocken som tortyr.

³¹² Östgötalagen, Edsöresbalken, fl XXV, Åke Holmbäck & Elias Wessen (utg), *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutiden svenskar*, Första serien, Östgötalagen och Upplandslagen, (Uppsala 1933) s42.

³¹³ MEL E fl XXXVII, Krl E fl XX.

³¹⁴ MEL E fl XXXVII; MES E fl XXI.

³¹⁵ MES E fl XXI

mycket allvarligt brott.³¹⁶ Analyseras lagtexten närmare finner man dock att detta förbud är villkorligt. Allt pinande förbjuds inte utan bara pinande av ”oförvunna” personer. Vi kan alltså konstatera att det finns en dubbelhet i lagens inställning till tortyr. Å ena sidan var tortyr förbjudet men å andra sidan lämnade lagen utrymme för legalt bruk av tortyr. Denna dubbla inställning är central för förståelsen av inställningen till tortyr under senmedeltid och början av tidigmodern tid.

Till lageditionerna har sedan mitten av 1500-talet fogats några domarregler vilka ger lite mer kött på benen. Dessa domarregler har tillskrivits Olaus Petri och hans författarskap tycks vara säkerställt.³¹⁷ Reglerna ställer i punktform upp anvisningar för hur en bra domare skall agera. Domarreglerna anslår en sorts underton utifrån vilken lagarna skall förstås: ”Lagen gillar icke allt det som hon icke straffar, ty att all misshandel kan icke uppräknas i lagboken.”³¹⁸ Lagen och rättsutövningen skall framförallt ses som ett religiöst ansvar, enligt Olaus Petri. Råden är många gånger formulerade som ordspråk, korta och koncisa, och har därför säkerligen spelat en stor roll, kanske mest i fall där lagarna inte gett någon direkt vägledning.

Domarreglerna behandlar tortyr med samma dubbla inställning som landslagen, avvisande samtidigt som tortyren godtas under vissa förutsättningar. Grundinställningen är att man inte ska ta till tortyr även om saken är ”blind.” Kan inte nämnden värja eller fälla så skall den misstänkte frias.

[...]vad rätt vore det, att man skall pina och plåga honom, som man kunde intet betyga över. Skall man ock alltid vara mer benägen till att hjälpa än till att stjälpa. Så skall man hålla för en allmän regel vid all rättegång, att där som så blinda saker är, att man icke utleta kan vad rätt är, där skall man giva honom lös som anklagad är, där han än vore brottslig. Domaren bör ingen plåga med mindre han haver skäl och uppenbara bevis för sig.³¹⁹

Domarreglernas grundinställning är som synes kritisk till att använda tortyr. I slutet på domarreglerna kallas bruket av tortyr för ”ett uppenbart överväld.”³²⁰ Dock av-

³¹⁶ Landskapslagarna och Magnus Erikssons lagstiftning utgör kodifieringen av den äldre svenska rätten. Till den måste också räknas stadgelagstiftningen. Stadgelagstiftningen har behandlats av Gabriela Bjarne Larsson i *Stadgelagstiftningen i senmedeltidens Sverige*, Rättshistoriskt bibliotek LI, (Stockholm 1994). Innan Magnus Erikssons landslag kom till utfärdade kungen diverse stadgor, till exempel Skara och Skänninge stadga 1335, Uppsala 1344 och Tälje stadga 1345. I kortform kommenterades ärenden under det att kungen anknöt till känd lagstiftning. Skarastadgan är mycket kortfattad men Skänningestadgan tar upp frågan om målsägarrätten (Svenskt Diplomatarium, Hildebrand, Bror Emil (utg), Fjerde bandets första del, (Stockholm 1853), s407f nr 3106; Skänningestadgan av den 30 nov, s463ff nr 3175.) Att ta fast en man, för att sedan låta honom ”bastas, bindas eller pinas oförvunnen” var ett brott som renderade 40 mark i böter. Förfarandet nämns inte som ett edsöresbrott men bötesbeloppet var högt. Detta stadgande uttrycks som en persons fridsrätt till ”sitt gods och pengar, och särskilt sin lekamen och sitt liv.” Stadgan fortsätter: ”Med lag och laga dom skall man kräva sitt igen och ej med rån och våldsverkan.” (lätt moderniserat språk av förf.) Enligt Uppsalastadgan var oriktigt bastande, bindande eller pinande ett edsöresbrott och därmed var bötesbeloppet även i denna stadga 40 mark. (*Svenskt Diplomatarium*, Bengt Emil Hildebrand (utg), bd 5 del 1, (Stockholm 1858), s373ff, av den 6 dec 1344, nr 3864. Stadgan finns i en språkligt annan form också, nr 3864a s379ff.) Stadgorna förbjuder pinande av ”oförvunna ej uppenbarligen i handen tagna utan vår dom, eller deras som vår dom hava.”

³¹⁷ Om domarreglerna se Jan Eric Almquist, ”Domarregler från den yngre landslagens tid”, (Lund 1937) i *Lunds universitets årsskrift*, NF avd 1, Bd 32 Nr 5; Åke Holmbäck, ”Våra domarregler”, i *Festskrift tillägnad Axel Hägerström*, (Uppsala 1928).

³¹⁸ *Olaus Petri samlade skrifter*, bd 4 (Uppsala 1917), s303

³¹⁹ *Olaus Petri samlade skrifter*, bd 4 (Uppsala 1917), s307

³²⁰ *Olaus Petri samlade skrifter*, bd 4 (Uppsala 1917), s310. Obs att han här använder just ordet ”överväld” vilket han tidigare i reglerna pekat ut som ett problem i rättsutövningen. En viss insyn i rättsutövningen hade Olaus Petri ef-

visades inte bruket av tortyr helt men reglerna inpräntade än en gång att man inte fick ”pina och plåga den som ingen sak haver.” I linje med rikslagstiftningens dubbla inställning kunde man enligt Domarreglerna i högmålsärenden ändå ”pina med jungfrur eller andra plågor”.³²¹ Vidare avslöjade Olaus Petri i domarreglerna att han ansåg att många fogdar gjorde orätt som brukade tvång för att få fram bekännelser, ”det Herren icke tillstädja borde.”³²²

I citatet ovan framkommer att en domare visst kunde bruka tortyr – bara han hade skäl till det och att brottet var tillräckligt allvarligt.³²³ Vad som menas med ”skäl och uppenbara bevis” är inte lätt att säga. Man kan dock inte utesluta att det som här avses är att tortyr fick användas om det förelåg vad vi skulle kalla indicier eller teknisk bevisning, det som samtiden kallade för avtäkt. Uppenbart är dock att dessa regler medgav bruk av tortyr under vissa premisser. Frågan är under vilka?

Att vara förvunnen och tagen på bar gärning

Grunden för att bruka tortyr kan förefalla paradoxal. Spontant kan man tycka att behovet av tortyr var som störst i samband med mål där bevisningen var och oklar.³²⁴ Den grund som anges i lagarna för bruk av tortyr är tvärt emot vad man därför kan förvänta sig, nämligen att bevisläget skall vara klart i någon mening. Den som skall torteras skall vara förvunnen, det skall finnas uppenbara skäl och bevis emot den misstänkte. Vad innebar det att vara förvunnen?

En kärna i stadgandet mot tortyr i landslagen är begreppet ”förvunnen”. Det var således olagligt att tortera en person ”oförvunnen”. ”Förvunnen” betyder att en person överbevisats om skuld men det betyder inte att personen nödvändigtvis är dömd.³²⁵ Förvunnen var alltså beteckningen på en person som begått ett uppenbart brott. Skuldfrågan skulle vara så klar att det kunde betecknas som att den var uppenbar, det som i Domarreglerna betecknas med begreppen ”skäl” och ”uppenbara bevis”. Vad kunde då klassas som uppenbart?

Uppenbart var ett brott till exempel om brottslingen tagits på bar gärning. Idag menar vi med begreppet ”tagen på bar gärning” att någon ertappats under pågående brott eller åtminstone bevittnats utföra brottet. Det kan inte uteslutas att

tersom han under 1520-talet verkade som stadsskrivare i Stockholm. Han deltog då som sekreterare i alla rättsliga förhandlingar i Stockholms rådstugurätt. Under studietiden mötte han den romerska rätten som spelat en viktig roll för domarreglerna (Å Holmbäck, *Våra domarregler*, i *Festskrift tillägnad Axel Hägerström* (Uppsala 1928), s 270). Utöver domarreglerna har han även författat en kommentar till stadslagen, kanske Sveriges första rättvetenskapliga arbete. (Också publicerad i OPSS bd 4).

³²¹ *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s310.

³²² *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s310.

³²³ Denna dubbelhet i Olaus Petris inställning till tortyren har Göran Inger pekat på, se ”Olaus Petri i rättshistoriens ljus” i Carl F Hallencreutz och Sven-Ola Lindeberg (utg), *Olaus Petri – den mångsidige svenske reformatorn, nio föredrag om Olaus Petri*, (Uppsala 1994).

³²⁴ Om man nu kan anta, att sanningen kan bringas i dagen med hjälp av tortyr, vilket i och för sig är en diskutabel utgångspunkt, liksom att rannsakingens mål per definition skulle vara att ta fram denna sanning. Man kan väl tänka sig att rättens uppgift var att få fram en uppfattning om det inträffade som maktägande kunde acceptera.

³²⁵ C J Schlyter, *Ordbok till samlingen av Sveriges gamla lagar*, (Lund 1877), ”forvinna” s182. K F Söderwall, *Ordbok över svenska medeltids-språket*. Första bandet, (Lund 1884-1918), ”forvinna” s316 se också suppl A-N (Lund 1953) s203; K F Söderwall, *Ordbok över svenska medeltids-språket*, andra bandet, (Lund 1891-1900), s148 se också suppl O-Ö, (Lund 1953-1973), s576 (oforvinnen). *SAOB*, bd 19, (Lund 1928) F3545f (o-förvinnen).

den senmedeltida och tidigmoderna förståelsen för uttrycket var annorlunda, mycket tyder på det. Varken landskapslagarna eller Magnus Erikssons lagar definierar begreppet. Utifrån stadgandena kring dråp och stöld kan vi få en bild av uttryckets innebörd.

Den som tog livet av en annan bröt mot den medeltida rättens grundregel – rätten till liv och blev därmed skyldig att erlægga böter (mansbot). Det fanns några undantag från regeln att det var straffbart för enskilda att döda. Nödvärnsrätten medförde strafffrihet till exempel i de fall en kvinna dräpte en man under våldtäktsförsök. Rätten att dräpa en tjuv som tagits på bar gärning verkar vara en allmän undantagsregel i den skandinaviska medeltidsrätten.³²⁶ Undantagsregeln finns i de svenska och norska landskapslagarna och går sannolikt tillbaka på den kanoniska rätten.³²⁷ Införandet av denna rätt i landskapslagarna kan ses som ett sätt att inskränka en vidare målsägarrätt.³²⁸ Enligt den isländska rätten, så som den avtecknar sig i lagsamlingen Grågås, står det målsägaren helt fritt att dräpa tjuven.³²⁹ Formuleringar i Jyllandslagen tyder på att denna rätt tidigare funnits även i Danmark.³³⁰

Den som tog ”sin” tjuv på bar gärning kunde också bli friad från straff även om tjuven dräpts. Egentligen är det felaktigt uttryckt. Man såg saken helt annorlunda på den tiden. En tjuv som dräpts då han begått en stöld skulle tas till ting och rannsaking, trots att han var död. Denna process där den döde fördes till ting för att rannsakas kallas för dödmansprocess.³³¹ Tingsbehandlingen rörde inte huruvida målsägaren (dråparen) handlat rätt utan i första hand handlade den om att fastställa den dödes skuld. Kunde det klargöras att den döde blivit dödad just under pågående stöld förklarades den döde skyldig och i samma stund blev dråparen immun mot anklagelser för dråpet. Enligt dåtidens synsätt skulle alltså inte dråparen frias utan tjuven fällas att ligga ”ogill”.³³² Målsägarrätten var alltså inte föremål för prövning utan det var den dräptes handlande.

Men vad innebar då att bli tagen på ”bar gärning”? Kanske är det lättare att säga vad det inte var eftersom varken landskapslagarna eller Magnus Erikssons lagstiftning definierar begreppet. I landslagen förekommer uttrycket ”inom natt och

³²⁶ Per-Edwin Wallén, ”Kanoniska och germanska element i rätten att dräpa tjuv i de svenska landskapslagarna”, *Kyrkohistorisk årsskrift* (1957), passim och s7. Se även Theodore M Andersson, ”The thief in Beowulf”, *Speculum* 59/3 (1984); Kari Ellen Gade, ”Hanging in northern law and literature”, *Maal og minne*, 1985 hft 3-4 (menar att dödstraffet saknas i äldre isländsk rätt men att det existerade i form av målsägarrätt); Martina Stein-Wilkeshuis, ”Thieves in medieval Icelandic laws”, *Criminal Justice history* 5 (1984); Torsten Wennström, *Tjuvnad och fornæmi, rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar*, (Lund 1936).

³²⁷ Per-Edwin Wallén, ”Kanoniska och germanska element i rätten att dräpa en tjuv i de svenska landskapslagarna”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, (1957).

³²⁸ Wallén 1957, s18.

³²⁹ Wallén 1957, s5 och där anförda lagrum.

³³⁰ Wallén 1957, passim och s6f. Hänvisar till Jyllandslagen (II:87). Wallén menar att man vid den här tiden hade tagit bort denna förfarande i dansk rätt. Detta är ett intressant påpekande eftersom man får anta att rätten påverkas från centrum, i detta fall den kontinentala rättsutvecklingen. Den danska rätten nås tidigare än den svenska av dessa moderniseringstendenser.

³³¹ Om dödmansprocessen se *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, ”Dödmansprocessen” och Per-Edwin Wallén, *Die klage gegen den toten im nordgermanischen recht*, (Stockholm 1958).

³³² Om blodshämnd och rätten att döda brottsling som tagits på bar gärning, se Knut Olivecrona, *Om dödstraffet*, (Uppsala 1866) s1f.

år”.³³³ Det är en form av preskriptionstid vilket är att betrakta som bar gärningsbegreppets motsats. I samma lag och balk används uttrycket ”dag och dygn” vilket tycks definiera bar gärningsbegreppets största utsträckning.³³⁴ Utifrån lagarnas beskrivande språk kan man få en uppfattning om begreppets snävaste tolkning. Det kan heta att någon togs eller upptäcktes ”vid gärningen”.³³⁵ Andra uttryckssätt är att personen tagits med godset i ”händerna” eller när det gäller mordbrännare ”med blåsande mun och brinnande brand”.³³⁶ Vanligt är annars ett oprecist konstaterande av att gärningsmannen ”togs” eller ”fångades”.³³⁷ Landslagen följer den äldre lagstiftningens sätt att uttrycka saken, möjligen är den något tydligare i att skilja på ”gripen vid sin gärning ” och ”ej gripen vid gärningen”.³³⁸ Uttrycket ”gripen vid gärningen” öppnar upp den tidsrymd inom vilket gripandet skulle ske för att kunna betraktas som uppenbart. Landslagen rör sig med ännu ett uttryck, ”färsk gärning”.³³⁹ Detta uttryck distanserar gripande ännu något från den illegala handlingens utförande.

Här har vi nu fått en provkarta på vad som kunde avses med att ett brott var uppenbart. Trots att lagstiftningen är oklar kan vi sluta oss till att en grund för att ett brott skulle betraktas som uppenbart var att gärningsmannen skulle gripas på bar gärning, vid gärningen eller allra senast inom ett dygn. Gärningen skulle vara färsk när gärningsmannen greps, men det behövde nödvändigtvis inte ha skett i direkt anslutning till brottet. Vad som menades med uttrycket ”uppenbara skäl” är alltså inte helt klart.³⁴⁰ Men forskningen har ansett att med uppenbara skäl menades att anklagelsen skulle i någon mening vara obestriddig.³⁴¹

Motsatsen till en uppenbar handling, är en dold och hemligen utförd handling. En handling som utförts i det fördolda kan inte betecknas som dold, hemlig eller lönnlig förrän den utförts och avslutats. Det är så att säga först då man kan veta om den verkligen utförts hemligen och dolt. Det är en sak att intentionen var att göra handlingen dold och en annan huruvida den faktiskt blev utförd i det fördolda. Alla kriminella handlingar var emellertid potentiellt ”uppenbara”, vilket innebär att alla handlingar i praktiken kunde bli föremål för utredning genom tortyr.

Oklarheten i vad som kunde ligga till grund för legalt utförd tortyr liksom oklarheten i begreppet att bli tagen på ”bar gärning” medförde stora möjligheter till manipulation. Det kan inte uteslutas att en sak blev uppenbar efter det att erkän-

³³³ MEL D fl XXVII

³³⁴ MEL D fl XXXII; även i Ögl D 3pr (dag och dygn); 11pr (år och dag)

³³⁵ Ögl E 32

³³⁶ Se till exempel Ögl V 32pr (i hans hand); E 31 (hand och brand); Y Vgl T 1-2 (taget i händerna); UI M 36 (med det stulna), V 32 (i hans händer); 38 (med godset); B 25 (blåsande mun och brinnande brand).

³³⁷ Se till exempel UI M 38; Skl 136, 162, 184; Skst 11, 14;

³³⁸ MEL T fl V och VIII (ej). Sistnämnda flock preciserar saken ytterligare med tillägget ”och blir ej taget i hans händer”.

³³⁹ MEL T fl IV

³⁴⁰ I rättshistoriska sammanhang används begreppet ”notoritet” som i modern svenska innefattar en upprepad kriminalitet. Så var inte fallet under senmedeltid och tidigmodern tid. Då betydde det enbart ”uppenbar”. Se Göran Inger, *Das Geständnis in der schwedischen Prozessrechtsgeschichte. I. Bis zur Gründung des Svea Hofgerichts 1614*, (Stockholm 1976), s56ff, 92ff, 175f.

³⁴¹ Inger 1976 s56.

nanden och utpekanden gjorts under tortyr. Lagarna gav målsägaren mycket stora befogenheter särskilt i samband med att en gärningsman tagits på ”bar gärning.” I fall där gods ej tagits med tjuven och i fall där enbart misstanke eller anklagelse förelåg uttrycks målsägarrätten på annat sätt i lagarna. Frågan är vad som gav målsägaren rätten och skyldigheten att agera? Om det är själva det kränkta ägandet så borde målsägarrätten vara lika stark även om det inte förelåg något tagande på bar gärning. Om det är själva den uppenbara kränkningen att någon tar något inför ägarens ögon som är kärnan så förklarar det den starka målsägarrätten i samband med tagande på bar gärning. Samtidigt kan man tycka att behovet av en stark målsägarrätt var störst i oklara mål. I de målen förelåg det större incitament för målsägaren att gå hårt fram.³⁴²

Till grund för att en handling skulle kunna betraktas som uppenbar hör även begreppet avtäkt.³⁴³ I samband med att ett brott undersöktes av målsägaren kunde avtäkt tas. Det kunde antingen vara att målsägaren tog någon personlig tillhörighet från gärningsmannen (om han eller hon fångades och bands var det förstås onödigt) som bevis på att gärningsmannen varit på platsen. Avtäkt kunde också vara något som gärningsmannen lämnat efter sig i samband med brottet. Det vi talar om här är alltså någon sorts teknisk bevisning. Om en sak betraktades som uppenbar behandlades den utan nämnd och då hade käranden bevisrätten.³⁴⁴ I detta sammanhang blir målsägarens aktivitet mycket viktig. Om saken kunde påstås vara uppenbar hade målsägaren rätt att föra fram sin bevisning. Tortyr kunde få brukas för kompletterande uppgifter. Till saken hör dock att målsägarens undersökningsrätt och skyldighet snarast krävde att saken utreddes ordentligt direkt i samband med brottets upptäckt. Det betyder att det inte kan uteslutas att starka målsägare kunde manipulera tidsföljden. Tvång och tortyr kunde användas för att få fram sådan bevisning att saken efteråt kunde betraktas som uppenbar, vilket var viktigt av två skäl. Det gav för det första målsägaren ansvarsfrihet för de handlingar han begått i samband med brottets uppklärande och för det andra målsägaren stora chanser att få rätt i sak, att få igen sin ära eller det gods han bestulits på.

Lagarna är alltså inte helt slutna när det gäller tortyr utan innehåller upplysningar som pekar ut ett aktionsutrymme. Det finns dock helt klart gränser för vad lagen kan tolerera, reglerna kunde inte utnyttjas hur som helst. Det märks tydligt att lagstiftarna mycket väl kunde tänka sig ett olagligt rättsutövande med tortyr. Det framgår till exempel av Östgötalagens edsöresbalk. Den 28:e flocken har överskriften ”Om någon blir olagligt halshuggen, hängd eller steglåd.” I själva texten står: ”och om han sattes i stock så, att fötterna ruttnade på honom, då böte de ytterligare fyrtio marker. Sattes han måttligt i stock, böte de tre marker; och den som dömde honom böte fyrtio marker.”³⁴⁵ Flocken handlar om att någon blivit olagligen dömd

³⁴² Senare tids rättsutövning tog hänsyn till detta. I speciellt svåra mål tog man till tortyr för att få klarhet.

³⁴³ Se till exempel Gl kap 38 med kommentarer s284 n9 och 12; Dl Kk fl IX §3 med kommentar s17n47, men även inledningen s XXVII; Vml M fl XXVI §18; Sdml G fl IV §1 med kommentar s 72n24.

³⁴⁴ Se Inledningen till Dalalagen, s XXVII.

³⁴⁵ Östgötalagen, Edsöresbalken, fl XXVIII, Åke Holmbäck & Elias Wessen (utg), *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutiden svenskar*, Första serien, Östgötalagen och Upplandslagen, (Uppsala 1933), s43.

till döden eller satt i stock. Stadganden mot oriktig rättsutövning förekommer i många av landskapslagarna och i landslagen.³⁴⁶ Lagarna använder då begreppet ”olaglig” men som vi sett ovan är det inte dikotomin olaglig–laglig som är central när det gäller lagarnas inställning till tortyr.

Frågan är hur detta skall tolkas. En besvärlig situation förelåg då lagen å ena sidan inte tillät tortyr utan att en person var ”förvunnen” å andra sidan kan man inte utesluta att man tyckt sig behöva tortyr just för att kunna avgöra ett mål. Genom tortyren kunde en person både frias och fällas, sannolikt det senare. En misstänkt person kunde genom bruket av tortyr gå från oförvunnen till förvunnen men den som iscensatte tortyren kunde när den påbörjades inte veta om den skulle sluta med att bevisning framkommit. Genom en vid tolkning av ”bar gärnings”-begreppet som något inträffat inom ”dag och dygn” kunde målsägarens tillskansa sig en starkare rätt än lagen primärt medgav.

Lagens dubbla inställning till tortyr

Som vi ovan sett intog lagen en dubbelbottnad hållning till tortyr. Vad vi finner är alltså att själva stadgandet mot tortyr antyder att tvång och tortyr kan ha varit legala rättsmedel i vissa fall. Det var alltså i enlighet med lagarna att bruka tortyr samtidigt som lagen reglerade rätten att använda tortyr. Lagens inställning till tortyr kompliceras ytterligare. Lagarna stadgade nämligen inget om vem som hade rätt att utföra tortyr men tydligt är att den räknade med två aktörer – avlönade rättsutövare men också andra personer. Man kan tala om ett icke-auktoriserat bruk av tortyr, en rätt för målsägare att bruka tortyr under vissa förutsättningar. Man kan fråga sig när icke-auktoriserad tortyr skulle vara tänkbar? Sannolikt i samband med vissa typer av brott, kanske i samband med stölder och horsbrott. I sådana fall kan man tänka att både ära och överlevnad var hotad och incitamenten för att bruka tortyr kan därmed ha varit stora. Målsägares ställning i samband med dessa två brott skall jag därför undersöka nedan.

Målsägarrätt i samband med stölder och horsbrott

Södermannalagens tjuvnadsbalk inleds med tre flockar som handlar om stölder, graderade efter värdet på det stulna.³⁴⁷ Att gradera stölder efter värdet på det stulna är ett sätt, ett annat utgår från karaktären på tillgreppet. Torsten Wennström återger

³⁴⁶ Dalalagen stadgar i den femte flocken av edsörebalken att det är ett brott om någon leder en annan ”till en stock och hugger av honom händer och fötter”. Flera andra landskapslagar har också denna bestämmelse. (Om liknande stadgande se Sdml Kg fl VIII; Hl, Kg fl V; Vml Kg, fl V; Ävgl Urbotamål §3; Yvgl Urbotamål 2 §7; Ögl E fl VI; Ul, Kg fl VIII; MES E fl XVI (liknande förfarande fast utan stocken i MEL E fl XXXIX)) Denna problematik går igen i landslagen. Dess edsöresbalk tar upp vad som skall ske när någon ”ehuru oskyldig, olagligen [blivit] halshuggen, hängd eller steglad;” (MEL E fl XXXVI). Det är svårt att tänka sig den situation i vilken detta brott skulle kunna ske utom i samband med rättsutövning. En ”stock” var en träkonstruktion i vilken man kunde låsa fast en person. Stadgandet anknyter till rättsväsendet genom både nämmandet av stocken och det antydda förfarandet att ”leda” någon till stympning. Handlingen förefaller vara överlagd och själva stympandet var något som lagarna godkände i straffrättsliga sammanhang. Likande stadganden finns i andra lagar och bör tolkas som en reglering av rättsutövandet.

³⁴⁷ Lagen skiljer på stölder som omfattade ett värde mindre än ett halvt öre, sådana där godset var värt mer än ett halvt öre men mindre än en halv mark och slutligen stölder där godset var värt mer än en halv mark. Den lägsta graden av stöld kallas ”snatta”, samma term som vi har i ordet ”snatteri”. Den allvarligaste graden av stöld betecknas som ”full tjuvnad”.(Sdml T; fl I-III)

i *Tjuvnad och fornämi* en liknande klassificering utifrån värdet på det stulna men också en som utgår från om tillgreppet skett öppet eller dolt.³⁴⁸ Ett dolt förfarande ansågs allvarligare men det går inte av lagtexterna att avgöra om det medförde att ett annat rättsförfarande kunde vara påkallat.³⁴⁹

I de tre grader av stöld som Södermannalagen räknar med skall den som begått brottet föras bunden till tinget.³⁵⁰ Vem som skulle binda tjuven är inte klart. Det kan antingen vara brottsoffret (den bestulne, ofta också målsägaren) eller någon annan person. Någon brottsutredande myndighet fanns inte vid den här tiden. I städerna fanns viss rättspersonal (stadsvakt) men de hade inte någon brottsutredande funktion. Det sköttes istället av enskilda personer som på ett eller annat sätt berördes av det inträffade, och dessa band och förde den misstänkte till ting. Södermannalagen gav målsägaren stor frihet att bestämma utgången av saken och makt att bestämma över brottslingens liv. Vid den lägsta graden av stöld fick målsägaren välja om han ville piska brottslingen eller ta böter, vid grövre stölder kunde målsägaren välja att ta böter eller skära öronen av tjuven och vid full tjuvnad kunde målsägaren antingen ”giva honom livet eller hänga honom, om han vill”.³⁵¹ Södermannalagen gav alltså brottsoffren, målsägare och andra personer ett stort ansvar men också rättigheter att agera mot misstänka. Personer som observerades vid en stöld skulle direkt infångas, bindas och föras till ting. Personen var att betrakta som så gott som fälld eftersom det fanns vittnen. Att fånga någon annans tjuv kunde vara lönsamt, man hade rätt till en halv mark i ersättning för tjuven.³⁵² Södermannalagen var inte ensam om denna ansvars- och rättsfördelning i samband med stölder. Hälsingelagen, Västmannalagen och Upplandslagen föreskrev i stort sett samma förfarande som Södermannalagen när det gäller stölder.³⁵³

Upplandslagen talar om att lägga tjuven ”i bojor och band” redan vid stölder för mer än ett halvt öre. Den innehåller även en flock som låter en misstänkt tjuv fria sig med ed.³⁵⁴ Intressant nog innehåller den följande flocken regler om vad som skall ske om den som åtalats varit saklös, dvs. oskyldig.³⁵⁵ Om en person förts bunden till ting och sedan förklarats oskyldig skulle den som band straffas med 40

³⁴⁸ Torsten Wennström, *Tjuvnad och fornämi, rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar*, (Lund 1936), passim.

³⁴⁹ Själva begreppet ”tjuvnad” kan beteckna både själva handlingen men också stöldgodset, dock står tjuvnad för ett dolt tillgrepp (Wennström 1936, kap 1-3).

³⁵⁰ En väsentlig formulering rörande bindandet finns i Skånelagen. En person kunder föras ”till häradstinget med sin egendom [målsägarens], obunden och dock i järn och fjättrar.” (SkI kap 139) Elias Wessén menar att uttrycket betyder att den misstänkte var försedd med fotbojor, ”obunden” betyder alltså att händerna var fria (*Svenska landskapslagar*, fjärde serien, Uppsala 1943, s90n14). Äldre Västgötalagen stadgar i sin tredje flock: ”Tager någon sin tjuv och tjuvgodset med, bakbinde han tjuven och lede honom till tings med två vittnen...”. Om någon träffar på en annans tjuv ”då skall han leda tjuven hem med sig och sända bud till den, vars tjuv är där. Har han tagit hans sanne tjuv, må han taga en mark för tjuven och två örar för tjuvgodset.” (Ä Vgl Tj fl 3§1) Om det visar sig att det var fel tjuv som infångats skall han föras till tinget och där dömas. Släpps tjuven av infångaren betraktas han som delaktig i stölden. (Ä Vgl Tj fl 3§2)

³⁵¹ Sdml Tj fl III. Om det bara fanns misstankar till grund för anklagelsen skulle den anklagade ges rätt att värja sig med ed. (Sdml Tj fl V)

³⁵² Sdml Tj fl XIII, GI kap 38 §1

³⁵³ Hälsingelagen, Västmannalagen och Upplandslagen saknar tjuvbalkar men innehåller flockar om tjuvnad i manhelgsbalkarna. HI M fl XXVIII, XXX, XXXIV; Vml M fl XXVI; UI M fl XXXVII-XXXVIII, XLVI, LI

³⁵⁴ UI M fl XL

³⁵⁵ Olof Östergren, *Nusvensk ordbok*, sp1059, (ny tryckning Stockholm 1981).

marks böter, dvs. full mansbot.³⁵⁶ Yngre Västgötalagen skiljer sig från den Äldre Västgötalagen. Bestämmelserna om tillvägagångssätt vid stöldmål överensstämmer i stort sett men till detta kommer ett nytt inslag som ger ett större skydd åt den misstänkte.³⁵⁷ Om någon tagit en annan person till fånga under anklagelser om stöld och det senare visat sig att det var en oriktig anklagelse skulle dryga böter erläggas. Detta är ett senare tillägg i syfte att reglera målsägarrätten.³⁵⁸ Det betyder dock inte att en för stöld misstänkt persons ställning ändrades dramatiskt. Yngre Västgötalagen är även den kategorisk ”Vid alla tjuvnader skall bonden vara saklös, om han tager sin tjuv i förvar. Även om han ej [kan få sitt] förrän han dräper eller sårar honom, vare det ogillt, om han griper honom med full tjuvnad.”³⁵⁹ Detta stadgande av att ett fängslande måste gå rätt till tyder på att det förekom att enskilda personer fängslade andra. Enskilda personer hade inte bara rätt att fängsla. Västmannalagen gav dessutom målsägaren rätt att själv avgöra stöldmål tillsammans med grannar. Lagtexten lyder:

Nu stjal han mellan tingsstämmorna. Då kalle ägaren samman sina grannar och närgrannar eller sina hamnomän, fullgöre mot honom två mäns vittne och låte honom få en tjuvs straff, efter vad som förut är sagt. Och länsman har ej rätt att kräva bonden i denna sak.³⁶⁰

Målsägaren gavs mycket vidsträckta befogenheter, han tilläts utöva den rättsvårdande funktion som annars tinget skulle ha. Lagen säger också att länsman inte hade någon rätt i det så avgjorda ärendet. Det anges inte att det blott var ett provisoriskt förfarande och att saken sedan skulle upp på ting. Det ligger inte i ärendets natur att det skulle vara möjligt eftersom straffet ofta var omöjligt att göra ogjort. Böter går möjligen att lämna åter men inte avskurna öron och näsor, liksom sönderpiskade ryggar inte heller går att återställa.³⁶¹

³⁵⁶ UI M fl XLI

³⁵⁷ Y Vgl Tj fl 4, se även Y Vgl Tj fl 10, 17, 24-31

³⁵⁸ Elias Wessén faller följande kommentar om denna passage ”Fl. 4 är, med 40-markersboten, säkerligen av jämförelsevis sent ursprung.” (*Sveriges landskapslagar*, femte serien, (Uppsala 1946), s322n13).

³⁵⁹ Y Vgl Tj fl 17. Målsägarrätten var stark också i Skåne. Den bestulne hade även här en stark rätt vilket avspeglas i det 138:e kapitlet som handlar om att lägga i bojar. Skånelagen räknar även den med att det förekom att enskilda personer fängslade andra. I en passage där Skånelagen likt de andra lagarna tar upp stympande stadgas böter för ”att bast och band lägges på annan man”. (Skl kap 112) Sammanhanget är dock oklart. Vi får inte veta om det är en generell regel eller i vilka sammanhang den är tillämplig. Den som kände igen sin stulna egendom hos någon annan kunde dock ej på endast den grunden fängsla någon. Istället skulle egendom sättas ”i taka händer”, dvs. i någon annans vård till dess saken blev utredd. (Skl kap 136) Skånelagen anger i övrigt att man i fall där skuldfrågan är oklar skall tillgripa järnbörd. Den misstänkta fick alltså en möjlighet att fria sig genom att bära glödande järn. (Skl kap 154ff) Här vill jag bara påminna om Östgötalagens notis om att ett av Birger Jarl avskaffat bruk av gudsdomar ersatts av ett bruk av tvång. (Ögl Ed XVII) Relationen mellan bruket gudsdomar och tortyr är mångfacetterad. Dels tycks dessa två rättsbruk stå i succession efter varandra, dels är det värt att fundera på huruvida järnbördsförfarandet kan antas att i praktiken fungerat som tortyr. Erkänn eller ta glödande järn i din hand! Vari ligger skillnaden mellan att den misstänkta tvingas (med hot om döden) att ta glödande järn med sina bara händer (alternativt att gå på det med sina bara fötter) och att bödeln höll i det glödande järnet och förde det mot den misstänktes i kropp i akt och mening att ge honom en sådan smärta att han talade sanning?

³⁶⁰ Vml M fl XXVI §1

³⁶¹ På samma sätt tillskriver Yngre Västgötalagens Tjuvabalk brottsoffer och målsägare omfattande rättigheter och skyldigheter. Östgötalagen saknar Tjuvabalk men dess vådamålsbalk ger stadganden av samma art som tjuvabalkarna. En tjuv som tagits på bar gärning kunde avrättas genom hängning om det fanns två vittnen som kunde styrka hans skuld. (Ögl, V fl XXXII pr) Lagen stadgade inte direkt vem som skulle göra vad, men den ”man” som förekommer

Så långt landskapslagarna. Men vad säger då Magnus Erikssons lagstiftning? Det visar sig att också landslagen räknade med att det var en angelägenhet för enskilda personer att fånga in gärningsmän. Redan första flocken stadgade att den gripande personen skulle binda tjuven och föra honom och stöldgodset till tinget.³⁶² För en stöld värd mindre än en halv mark fick dock tjuven inte bakbindas.³⁶³ För den person som grep en annans tjuv utgick ersättning, han fick enligt landslagen all den övriga egendom som påträffades på tjuven.³⁶⁴ En tjuv kunde tydligen gripas på olika sätt, den trettionde flocken talar om att när ”någon kan lagligen gripa sin tjuv, [då] skall han överlämnas till konungens länsman.” Häre finns en dubbelhet eftersom lagen räknar samtidigt med att den som fångat en tjuv har ansvar för honom till dess ”han är lagligen förvunnen”.³⁶⁵

Dryga böter väntade den som släppte en infångad tjuv.³⁶⁶ Lagen gav omfattande rättigheter åt målsägaren i samband med att tjuven tagits på bar gärning men var mer återhållsam då så ej skett. Då blev det en sak för tinget att ta ställning till och den misstänkte kunde äga rätten att fria sig med ed.³⁶⁷ Den yngre landslagen eller Kristoffers landslag anger även den att tjuvar skulle bindas och föras till ting, inget specificerades dock om hur bindandet skulle ske.³⁶⁸ Den som fångade tjuven fick rätt till hans egendom.³⁶⁹ Principiellt sett var det en angelägenhet för det lokala samhället att utreda brottet och ta fast tjuven.³⁷⁰ Målsägaransvaret var omfattande och målsägarrätten vidsträckt. De gick så långt att en flyende tjuv som inte på något annat sätt kunde stoppas fick dödas. Att det inte gått att göra på något annat sätt skulle sedan styrkas av ed från tolv män och om så skedde hade förfarandet varit riktigt. Man kan fråga sig hur man styrker en sådan sak. Förklaringen är ganska en-

tycks vara brottsoffret och/eller målsägaren. I vart fall kan det inte ha varit någon offentlig rättstjänare eftersom det som beskrivs är hur man skall förfara när allmänheten sett ett brott begås. Därför tycks det som om också Östgötalagen ger målsägaren rätt att direkt på plats avgöra brottet och avrätta den skyldige. Här finns också de från de andra landskapslagarna bekanta reglerna att binda tjuven och godset på hans rygg liksom dennes rätt att om inget tjuvgodset hittats på honom värja sig med ed, böter för den som släppt en fångad tjuv och ersättning till den som fångat annans tjuv. (Ögl V fl XXXII, XXXIII, XXXVIII) Även i Östgötalagen framkommer också målsägarens starka ställning i dennes rätt att råda över liv och död. Målsägarens hade rätt att välja mellan böter eller kroppsstraff för de trälar och fostrar som bestulit honom, ”vilket han helst vill” (Ögl V fl XLI). För den fälde betydde målsägarens nyck det samma som att unnas livet eller att möta döden. Gotlandslagen skiljer sig från de andra svealagarna i den meningen att den inte explicit anger målsägarens rätt och ansvar, den bara anger vad ”man” skall göra vid stölder. (Gl kap 38)

³⁶² MEL Tj fl I (kreatursstöld), V (guld och silverstöld), VII (stöld till värde mellan tre örar och en halv mark), XXVII (humlestöld)

³⁶³ MEL Tj fl VIII

³⁶⁴ MEL Tj fl XXII

³⁶⁵ MEL Tj fl XXXIX

³⁶⁶ MEL Tj fl XXXIX

³⁶⁷ Se till exempel MEL Tj fl IV, VI, VIII,

³⁶⁸ Se till exempel Krl Tj fl II, VI, VIII, XI.

³⁶⁹ Krl Tj fl XXIII. Även i andra sammanhang står det klart att lagen räknade med ett enskilt gripande av tjuvar men uppmaningen att binda tjuven och föra honom till ting eller rådstuga förekommer bara i två av tjuvabalkens flockar. Den åttonde och nionde flocken stadgar att humletjuvar och sådana som tagits på bar gärning då de stulit fisk ur en annans fångstredskap skall bindas och på hans rygg skulle tjuvgodset bindas fast (MES Tj fl VIII (humlestöld), IX (fiskstöld). Första flocken talar i passiv form, ”Blir tjuvods taget i händerna på någon”. Andra flocken nämner också förfarandet att binda. Även yngre landslagen har den specifika flocken om bindande vid humlestöld. (Krl Tj fl XXVIII)).

³⁷⁰ Se till exempel Ä Vgl M (om mandräp) fl 14; DI M fl V; Vml M fl IX; UI M fl XVIII. Lokalsamhället var ansvarigt i så hög grad att om en kyrkostöld genomfördes i olåst kyrka så ansvarade den som en gång valt klockaren (UI Kk fl VI). Se även Torsten Wennström, *Tjuvrad och fornämi, rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar*, (Lund 1936), s75f.

kel – man sökte inte sin tjuv ensam utan tillsammans med grannar, vänner och fränder. Var lokalsamhällets män med på tjuvjakten fanns det också garantier för att ett tillräckligt antal eder kunder presenteras på tinget. Det låg också i allas intresse att finna tjuven. Om så inte skedde blev lokalsamhället ansvarigt för att betala böterna för brottet. Stadslagens inställning är till grundtonen densamma som landslagens om än mer kortfattad och återhållsam med målsägarrätten.³⁷¹

Om man betraktar lagarna ur ett regleringsperspektiv förefaller det viktigt att notera vad som tas upp och hur. Det som synes obegripligt kan utifrån den synvinkeln bli begripligt. Till exempel har Östgötalagen ingen tjuvabalk. Östgötalagens vådamålsbalk innehåller däremot straffregleringar av tjuvnadsbrott.³⁷² Kanske bör man diskutera varför stölderna tas upp i vådamålsbalken. Som jag ser det är anledningen den att man främst var mån om att reglera hur man rättsligt skulle förfara vid stölder. Grundreglerna behövde inte uttalas – det är olagligt att stjäla och en tjuv skall dö. Från denna grundregel fanns några undantag. Lagarna stadgar genomgående vad som skulle ske med dem som endast gjort sig skyldiga till smärre tillgrepp och de reglerar hur man fick förfara med misstänkta. Detta tror jag var anledningen till att saken berörs i vådamålsbalken som i huvudsak innehåller regler om kroppsskada. Grundreglerna om vad som skulle ske med en tjuv var oomtvistade men inte målsägarens rätt och skyldighet.

Sammanfattningsvis kan man hävda att både svealagarna och götalogarna gav bestulna, målsägare och andra, omfattande rättigheter och skyldigheter i samband med uppkLARandet av stölder. Innebörden av lagstiftningen var för det första att den bestulne och/eller målsägaren hade rätt att själva fånga in tjuven, och för det andra att den bestulne och målsägaren hade rätt och skyldighet att hålla tjuven i förvar. För det tredje gavs den bestulne och målsägaren ansvarsfrihet även om tjuven mist sitt liv vid fasttagandet, förutsatt att stölden klassats som full tjuvnad. För det fjärde ålåg det samma person att verkställa det tilldömda straffet. Frågan är om denna målsägarrätt var lika stark i samband med utredning av andra brott? Om tingliga ting stod på spel i samband med stölder kan man anta att ära och heder stod på

³⁷¹ Går vi ända tillbaka till bjärköarätten kan vi titta på den skånska stadsrätten. Den stadgar:

”Tager bonde sin tjuv, då må han ej binda honom för mindre än en örtugs värde. och han have rätt att själv hålla sin tjuv till rätt tingsdag, om han vill, eller föra honom till gälkarlen. Då skall gälkarlen hålla tjuven för påskpengar och julpengar.” (SkSt fl 11) Gälkarlen var en stadsfogde. Påsk och julpengar var pengar som uttaxerades från befolkningen vid dessa tider. Se kommentaren till lagen i utgåvan av den skånska stadsrätten, i *Sveriges landskapslagar*, Fjärde serien, (Uppsala 1943). Målsägaransvaret framkommer i denna reglering av förfarandet vid fasttagande av tjuv. Den som har stulit för mer än en örtug skall bindas. Den som tog en tjuv skulle alltså föra honom bunden till tings. Målsägaren hade också rätt att själv hålla tjuven fängslad i väntan på att saken skulle rättsligt prövas. Två män skulle där vittna om att han stulit de saker som man bundit på hans rygg. (SkSt fl 14) Stölder var förstas något som i detalj måste regleras i en köpstad men i detalj vad en målsägare hade rätt till och om staden själv hade rätt att nyttja tortyr ger de lagarna ingen entydig information om. Det framgår dock klart av den stockholmska bjärköarätten att staden har haft en professionaliserad hantering av misstänka i den funktion som kallas ”kåkgreven” vilket är lagens namn på bödeln. Det framgår att denna person hade ansvar att förvara brottsmisstänka ”i stadens järn” (Bjärköarätten kap 11:6). Bjärköarätten nämner i fl 11 kåken och stadens häkte och i fl 22 rådstugan. Elias Wessén skriver i inledningen: ”En tjuv sattes i »järn och stadens häkte» (kap 11:6, 14:15) En gäldbunden kunde likaledes tags i förvar, »bysättas» (kap 40). Staden hade sålunda ett fängelse, som kallades »stupan», och ett antal »svenner» (kap 15 pr, 40), vilka tjänstgjorde såsom exekutionsbetjänte.” (i ”Om bjärköarätten” i *Svenska landskapslagar*, femte serien, (Uppsala 1946), sXCIX). Det fanns således både lokaler och personal för att utföra tortyr.

³⁷² Ögl V fl XXXII, XXXIII, XXXVIII, XLI

spel i samband med sexualbrott. Var målsägarrätten lika stark i samband med sådana brott?

Ovan har vi konstaterat att målsägarrätten var mycket stark i samband med stölder. Det är på sin plats att påminna om orsakerna till detta. De senmedeltida och de tidigmoderna samhällena bars upp av en skör statsapparat. Kanske är uttrycket ”bars upp” helt fel i sammanhanget liksom begreppet ”statsapparat”. Det som här menas med ”statsapparat” gäller inte ledningen utan rättsutövningen, som utövades lokalt utifrån det lokala samhällets skyldigheter. Den centrala rättsutövningen var svag och saknade på lokalplanet funktionärer som aktivt skulle kunna utreda brott. Lokalsamhället avsatte heller inte permanenta resurser i någon större utsträckning. Brottsofferandet kom därför i hög grad att åligga den som drabbats. De bestulna hade att ta fast tjuven, föra honom till ting och ibland även att exekvera utdömt straff. Det såg naturligtvis olika ut i detta avseende om man jämför förhållandena i städerna och på landsbygden liksom de skiljer sig åt vid undersökningsperiodens början och slut. Det som framkommer i denna analys av lagverkets bestämmelser kastar ljus långt tillbaka i tiden. Betraktar man rättsutvecklingen så kan man se att den starka målsägarrätt som avtecknar sig i landskapslagarna är föremål för reglering och den kan därmed sägas minska. En gång har den varit helt allena rådande och vi vet att den idag är betydligt inskränkt i jämförelse med det förflutna. Omvänt kan man säga att det allmännas rätt och skyldighet att beivra brott har gått från ringa till huvudsaklig. Detta är det perspektiv utifrån vilket jag analyserar lagverken.

”Mycket har hänt, och ofta händer det som är ont”.³⁷³ Orden kommer från Dalalagens kyrkobalk. Orden utgör inledningen på den flock i balken som visar på vidden av målsägarrätten i samband med horsbrott. Dalalagen tar upp horsbrottet i just kyrkobalken och liksom i Smålandslagen är syftet främst att reglera bötesbeloppet och rätten till böterna. Att saken behandlas utifrån den synvinkeln ger vid handen att brottet var vanligt förekommande. Dessutom får vi veta att det även kunde hända att en horkarl blev tagen på bar gärning och dräpt. Dråpet var godtagbart om det kunde visas att dråpet skett i den äkta mannens säng. Vidare stadgas om målsägaren: ”Och vill han ej dräpa honom [horkarlen], då skall han lösa sitt liv med fyrtio marker, och dessa böter skola gå i treskifte.”³⁷⁴ Makten över brottslingens liv lades i målsägarens händer, hans överlevnad hängde på målsägarens goda vilja. Målsägarrätten var som starkast då brotten skett uppenbart. Både Skånelagen och den Skånska stadsrätten ger målsägaren rätt att agera i samband med horsbrott:

Finner någon en annan man i säng med sin äkta hustru, och dräper bonden horkarlen i sängen med henne, då skall han till tings föra både bolster och lakan med två mäns vittnesbörd, att han dräpte den mannen i säng med henne och ej annorstädes. Sedan så gjorts, ligge han utanför kyrkogården på ogillmark.³⁷⁵

³⁷³ DI Kk fl IX pr.

³⁷⁴ DI Kk fl IX §4.

³⁷⁵ SkI kap 215, SkSt stadgar liknande i §52. Vid våldtäkt hade fadern till den våldtagne rätt att först fängsla mannen och sedan göra lyte på mannens lemmar om han inte tog kvinnan till sig. (SkSt §50)

Såras ”horkarlen” så att han sedan avlider skall han också vara ”ogill för bonden”.³⁷⁶ På ett liknande sätt föreskriver götialagarna att skulle förfara.³⁷⁷ Gotlandslagen reglerar möjligheten att någon annan än maken tog fast en man som begått nämnda brott. I sådana fall skulle han sättas i stock.³⁷⁸ I tre dagar skulle han sitta i stocken under det att man sände bud till den fångnes anförvanter. Om de ej löste honom skulle hand eller fot avhuggas. Äkta maken hade rätt att dräpa horkarlen vid brottets uppdagande. Gotlandslagen begränsar inte denna målsägarrätt till att enbart gälla om horkarlen tagits på bar gärning.³⁷⁹

Även Upplandslagen medgav detta förfarande för målsägaren och räknar in hustrur i begreppet.³⁸⁰ Lagen behandlar horsbrottet i ärvdabalken. Först behandlar lagen den arvsrättsliga innebörden av bröllop, giftermål och morgongåva.³⁸¹ Sedan går lagen över till att beskriva hur en hustru kan förverka sin morgongåva genom att begå hor och i det sammanhanget fann lagfäderna tydligen det naturligt att skapa en flock om vad som skulle gälla då någon dräptes i samband med hor. Samma förfarande som andra lagar beskrivs men det framgår att mannen även gavs rätt att döda sin egen hustru; ”då skall han fjättra dem samman, den döde och den levande eller båda döda, och så föra dem till tinget. Tolv män skola då pröva, vad som är sant. Bliva de fällda, som dräpta äro, ligge de ogilla.”³⁸² Även Hälsingelagen berör saken i ett arvsrättsligt sammanhang. Enligt den var det även i Norrland godtaget att en make kunde döda en man som han funnit i säng med sin hustru.³⁸³ Hälsingelagen går längre än Upplandslagen och utsträcker rätten att begå målsägardrån även till hustrun.³⁸⁴

Magnus Erikssons lagstiftning ger målsägaren samma omfattande rättigheter som landskapslagarna. I samband med att en hustru upptäcks av sin man i säng med en annan man ger stadslagen maken rätt att dräpa den ene eller båda; ”mannen har då makt över båda deras liv.”³⁸⁵ Stadslagen tar upp förfarandet vid horsbrott i samband med giftermål, precis som Upplandslagen. Poängen i framställningen är att kvinnan då förverkar sin rätt till morgongåvan. Landslagen däremot har en an-

³⁷⁶ SkI kap 216. Varken Skånska kyrkorätten eller Smålandslagens kyrkobalk stadgar något om målsägarrätten när det gäller horsbrott. Smålandslagen anger bara bötesgraden på horsbrottet. (Sml Kk fl13§5)

³⁷⁷ Äldre Västgötalagen stadgar i sin elfte flock samma förfarande som Skånelagen (Å Vgl, M fl 11). Den Yngre Västgötalagens kyrkobalk nämner horsbrottet men inget om förfarande därvid (Y Vgl Kk fl 58). Dråparebalken däremot ger målsägaren rätt att dräpa en främmande man i sin hustrus säng (Y Vgl D fl 22). Ärvdabalken tiger i saken men Giftermålsbalken föreskriver följande agerande från målsägaren vid horsbrott: ”Har en kvinna gjort hor och är funnen skyldig till denna sak, då skall man leda henne till tröskeln, draga av henne manteln och skära av henne bakstycket av kjorteln och så skjuta henne genom dörren från sin boslott”, (Y Vgl G fl 5). Östgötalagen förskriver samma rätt med tillägget att den dräpte horkarlen skulle föras till tinget bunden vid kvinnan han lägrat (Ögl, Ed fl XXVI).

³⁷⁸ Gl kap 20a §15

³⁷⁹ Gl kap 21 pr

³⁸⁰ I Upplandslagens ärvdabalk tas horsbrottet upp.(UI Ä fl VI)

³⁸¹ ”Med avkomma av man och hustru börjar allt arv.”(UI Ä fl I)

³⁸² UI Ä fl VI§2

³⁸³ Hälsingland omfattade de norrländska kustbygderna utmed Bottenhavet: Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och Västerbotten (se Elias Wessén, ”Inledning, Om Hälsingelagen”, *Svenska landskapslagar*, Tredje serien, (Uppsala 1940), sXLV-XLVI).

³⁸⁴ HI Ä fl VI. Även Västmannalagen ger en kvinna som tar sin man på bar gärning med en annan kvinna befogenheter. Om hon dräper den andra kvinnan skall det prövas på ting ”vad som är sant i detta mål.”(Vml Ä fl VI). Södermannalagen stadgar samma förfarande men med tillägget att de döda skall ”läggas utom kyrkogård.”(Sml G fl IV)

³⁸⁵ MES G fl X pr

nan skrivning i giftermålsbalken. Den stadgar bara att kvinnan i samband med begånget hor hade förverkat sin morgongåva.³⁸⁶ Inget säges som ger upplysningar om förfarande vid upptäckt. Vad det betyder att landskapslagarnas och stadslagens bestämmelser saknas i landslagen är svårt att uttala sig om. Det kan tolkas som att målsägarrätten därmed inskränks men det kan inte heller uteslutas att lagen därmed lämnar frågan öppen, målsägarrätten kan ha uppfattats som så självklar att den varken behövde kommenteras eller regleras.

Tortyr och målsägarrätt

Tidigare har vi funnit att det första förbudet mot tortyr i svensk rätt finns i Magnus Erikssons lagstiftning. Förbudet är dock inte totalt utan villkorligt och lämnar möjligheten att bruka legal tortyr öppen. För att tortyr skulle kunna brukas krävdes att brottet skulle vara uppenbart i någon mening. Lagarna kring detta är oklara och målsägarrätten gav stora möjligheter för starka målsägare att agera. Ovan har vi sett att den var omfattande i samband med stölder och sexualbrott.³⁸⁷ Ansvar för att spåra upp gärningsmän ålåg dock inte bara målsägaren. I de fall gärningsmän inte infångades och bestraffades fick lokalsamhället böta.³⁸⁸ Och om det skulle dröja innan ett ting kunde hållas skulle målsägaren med vittnen och grannar få avgöra saken och verkställa straff utom tinget.³⁸⁹ Den vanlige målsägaren hade därmed makt över gärningsmannen. Han kunde med lagens stöd välja om kroppsdelar skulle skäras av, om hud skulle piskas blodig, eller om snaran skulle träs över huvudet på den dömda. Målsägaren stod fri att välja kroppsstraff eller bötesstraff och ibland ålåg det honom att också verkställa straffet.³⁹⁰

Samtidigt som målsägaren gavs vidsträckta befogenheter innehåller lagarna bestämmelser som stadgar att det var ett edsöresbrott att binda och pina personer ”oförvunna”. Om skäl förelåg kunde dock tortyr tillåtas. Grunden för detta är oklar i lagstiftningen vilket öppnar möjligheten för målsägaren att göra sig gällande på den misstänktes bekostnad. Om man knyter an till den definition av tortyr som gjordes inledningsvis kan man fråga sig om det jag funnit verkligen är tortyr. Det verkar ju som att den tortyr som förekommer i lagtexterna till största delen handlar

³⁸⁶ MEL G fl X, så även Krl G fl XI.

³⁸⁷ Målsägaransvaret var stort, se Henrik Schück, *Stockholm vid 1400-talets slut*, (Stockholm 1951), s182. En rest i Bjärköarätten av detta är till exempel målsägaranskyldigheten i §11 att underhålla en gravid infångad tjuv till dess barnet fötts, först då skulle hon stå straff.

³⁸⁸ Se till exempel Å Vgl M (om mandråp) fl 14; Dl M fl V; Vml M fl IX; Ul M fl XVIII.

³⁸⁹ Torsten Wennström menar dock att det är ett oriktigt påstående att man fick dräpa en tjuv på fläcken. Detta gällde bara om det begåtts ett hemfridsbrott i samband med stölden. Vgl tillåter dock detta om tjuven gjorde motstånd. (*Tjuvnad och fornämi, rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar*, (Lund 1936), s92ff).

³⁹⁰ Denna rätt avspeglas genomgående i flockar om stöld och hor. I samband med tidelag ålåg det målsägaren att inte bara verkställa straff utan även att begrava både djuret och förövaren. (Se till exempel Dl Kk fl X; Vml Kk fl XXIII. I sådana fall ansågs djurägaren vara målsägare) Togs en mordbrännare på bar gärning, ”med blåsande mun” skulle målsägaren binda mordbrännaren och föra honom till tinget. (Se exv Vml Byggningsbalken Fl XXV; Hl Byalagsbalk XX (mordbrand, ta den som bränner med blåsande mun); Krl H fl XI) (se också Wennström 1936, s92). Att målsägaren hade en mycket stark ställning framgår inte minst av en formulering i Den yngre landslagen (Kristoffers landslag, Dråp med vilja fl XXXV ”Dräper lösker man, då skall han fångas av målsägaren, konungens länsman och häradshövdingen...” [av förf. moderniserat språk]. I detta lagrum jämföras tre typer av aktörer, länsman, häradshövdingen och målsägaren.

om ett privat tortyrbruk. Betraktar man lagarna finner man att det är tvärt om. Lagarna räknar inte med någon privat sfär och just i målsägarbegreppet ligger ett sorts ämbetsutövande. Undersökningen av målsägarrätten visar att målsägaren betraktades som en temporär rättsutövare. Målsägarens bruk av tortyr kan inte betecknas som icke-auktoriserat och privat. I målsägarrollen låg ett rättsutövande ansvar, ett agerande som utgick ifrån att målsägarrollen var ett auktoriserat handlande, ett sorts offentligt rättsutövande.

Begreppet ”rättsutövare” var vidare under senmedeltiden och den tidigmoderna tiden än idag. En person behövde inte stå på det offentligas avlöningslista för att betraktas som rättsutövare. Lagstiftningen antyder att ett temporärt rättsutövarämbete tycks ha uppburits av den person som varit antingen brottsoffer och/eller målsägare. Det kan inte uteslutas att målsägarrätten både gav legitimitet och incitament till att bruka tortyr. Det är inte heller lyckat att tala om denna form av tortyr som ”utomrättslig”. Den skedde inte i rättens lokaler men den utövades i ett rättsligt sammanhang och målsägarens agerande utgjorde inledningen på rättsprocessen. Denna form av tortyr kan därför inte betecknas som ”utomrättslig” eller ”privat” utan bör betecknas som ”målsägartortyr”.

Innan vi går vidare bör vi återvända till de rättslärde och deras syn på målsägarrätten. Målsägarskapets rättigheter diskuterades inte i någon större utsträckning. Olaus Petri återger dock lagtextens innebörd med att målsägaren ”haver våld över hans liv”.³⁹¹ Senare kommenterar han saken utförligare: ”Om qwinno står i målsägandes våld, att unna henne livet om henne teckes, men icke om mannen vt supra.”³⁹² Här framgår det att då målsägaren var en man, hade han rätt att benåda den kvinna som stod i hans målsägandevåld. Den andra delen av kommentaren är svårare att förstå. Antingen betyder det att den manlige målsägaren, i samma situation, inte fick unna en man livet eller så betyder det att om det var en kvinnlig målsägare så fick hon inte unna den brottslige livet. Det senare skulle då kunna ses som att man ansåg kvinnan mindre kapabel som målsägare att fatta egna beslut. Kvinnans ställning tillät inte att hon utan vidare räknades som målsägare.³⁹³ Man kan dock tänka sig att situationen i fall där en kvinna uppdragat sin man med en annan kvinna och direkt agerat behandlats utifrån att hon de facto agerat som målsägare.³⁹⁴

I samband med giftemålsbalken berörde Johan Skytte målsägarrätten. Han byggde på Olaus Petri och menade att uttrycket att målsägaren ”hafver våld om horkonans och horkarlens liv” inte skulle förstås bokstavligt. Han var den ende av kommentatorerna som behandlade frågan om hur den rätt som lagen tillskrev mål-

³⁹¹ Olaus Petri, ”Kommentar till stadslagen”, ”Dråpmålabalken I”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, band 4, (Uppsala 1917) s340.

³⁹² Olaus Petri, ”Kommentar till stadslagen”, ”Dråpmålabalken VI”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, band 4, (Uppsala 1917) s341.

³⁹³ Åsa Karlsson Sjögren har i *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle* diskuterat frågan om kvinnors rättskapacitet (Umeå 1998 s85ff).

³⁹⁴ Man kan dock inte utesluta att lagen inte räknade med att kvinnan kunde anses som målsägare ens i dessa fall.

sägaren skulle förstås. Målsägaren, menade Skytte, var inte både domare och rättare utan bara anklagare.³⁹⁵

Till frågan om målsägarskapet hör frågan om vad som låg i begreppet ”bar gärning”. Olaus Petri definierar begreppet som när någon blivit ”uppenbart befunnen med en ond gärning” i så måtto att denne inte ”kan värja sig därför”.³⁹⁶ Inga tydliga distinktioner ges om omfattningen av detta bargärnings-begrepp. Inte bjuder han heller något klargörande då det gäller begreppet ”förvunnen”. Det är ”när han ej kan bära nej för sig”.³⁹⁷ Man tycks ha litat blint på att om en person observerats utföra en brottslig handling så kunde han inte heller neka till den.³⁹⁸

Innan detta avsnitt avslutas vill jag återvända till lagarna. Under senmedeltiden nedtecknades landskapslagarna och både landslag och stadslag skapades. Detta var en del i en större omdaningsprocess av både rätten och samhället. Vad vi ser i den ökade skriftfästningen av lagarna är ett stegrat behov av att reglera samlivet. Samtidigt som lagarna blev skriftliga försköts också makten över rätten från ett lokalt och regionalt inflytande till ett centralt inflytande. Vid någon tidpunkt bestämde den enskilde vad som var rätt och fel. Under senmedeltiden och den tidigmoderna tiden centraliserades makten att tolka lagen och därmed makten att bestämma vad som var rätt och fel. Under en lång förändringsprocess försköts rätten att avgöra frågor om rätt och fel från den enskilde och flyttades successivt uppåt i samhället; från familjen till ätten, från ätten till lagmannen, från lagmannen till kungen. Förändringsprocessen medförde även att allt mer av samhällslivet reglerades samtidigt som samhällsfunktioner monopoliserades och professionaliserades.

Kvar i lagarna finns dock rester av den enskildes rätt och skyldighet att ta ansvar för rätten. Denna rest ses tydlig i målsägarrätten. I förstone ser vi kanske fogdar, fångvaktare och andra rättsbetjänter som tänkbara torterare. Vad vi kanske glömmer är att stora delar av den undersökande rättsutövningen verkställdes av andra personer. Lagtextanalyserna ovan har visat att det fanns ett stort manöverutrymme inom vilket målsägare, brottsoffer och andra icke rättsligt auktoriserade personer kunde agera. Denna tids rättssystem räknade med vanligt folks ingripande i rättsutövningen i högre grad än idag. Det var inte bara en rätt utan även en skyldighet för den enskilde som antingen råkat ut för ett brott (och blev målsägare) eller råkat komma i närheten av ett brott.³⁹⁹ I det senare fallet kunde det röra sig om att hitta tjuvgods men också om att antingen ta en gärningsman på bar gärning eller vid en annan tidpunkt. När någon kom i närheten av ett brott på detta sätt inträdde denne i en temporär rättsutövarfunktion som i första hand infångare. Som målsägare utrustades en person med långtgående befogenheter men också med skyldig-

³⁹⁵ Jan Eric Almquist (utg), *Johan Skyttes Kommentar till den svenska stadsrätten 1608*, Del I omfattande sex balkar av den allmänna stadslagen, (Stockholm 1962), s30. (utgiven i serien Skrifter utgivna av rättsgenetiska institutet vid Stockholms universitet, 4).

³⁹⁶ Olaus Petri, ”Kommentar till stadslagen”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s319.

³⁹⁷ Olaus Petri, ”Kommentar till stadslagen”, i *Olaus Petri samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s336.

³⁹⁸ I just denna passage betyder oförvunnen inte heller friad eller oskyldig, utan bara att oförvunnen betyder att han kan komma nej för sig, och ”därför är straffet hälften mindre.”

³⁹⁹ Den inbyggda konflikten i detta har uppmärksammats av Torsten Wennström. Bindandet av en tjuv var en plikt för envar samtidigt som det stadgades dryga böter för den som band en oskyldig (Wennström 1936, s133).

heter.⁴⁰⁰ Det förelåg starka incitament för målsägaren och/eller brottsoffret att få fram erkännanden för att till exempel kunna få igen stulen egendom. Det kan inte uteslutas att det i anslutning till målsägaraktivitet kunde förekomma olika former av målsägartortyr.

⁴⁰⁰ Se exv Vml M fl 30§10. Böter för den som inte förföljde sin egen tjuv.

3 Bruket av tortyr – tecken, spår och uppgifter i rättsprotokollen

Hur såg då rättsutövningen ut i praktiken? Ovan har vi sett hur lagstiftningen å ena sidan förbjöd tortyr och hur den å andra sidan lämnade dörren öppen för ett reglerat bruk av tortyr. Det återstår att se hur den tredje undersökningsnivån, rättspraxis, är relaterad till diskursen och till den normerande lagstiftningen. Undersökningen av rättspraxisen sker i tre delstudier. Den första delundersökningen rör tecken på och spår av tortyrbruk. Den andra delen ställer aktörerna i centrum och den tredje delen fokuserar på tortyrens ställning i rättsarbetet.

Denna studie av den svenska senmedeltida och tidigmoderna rättspraktiken tar sin utgångspunkt i de tryckta och utgivna rättsprotokollen från Stockholms stad mellan åren 1474 och 1614.⁴⁰¹ Perioden sträcker sig från de äldsta bevarade tänkeböckerna fram till Svea hovrätts inrättande. Tiden kännetecknas av dels en osäkerhet kring rättsordningen, dels en maktkamp om inflytandet över rätten, vanligen karakteriserad som en kamp mellan lokalmakt och centralmakt.⁴⁰² Stockholm hade under denna tid ett par tusen innevånare och var en med moderna mått mycket liten stad.⁴⁰³ Rådstugurätten utgjorde stadens domstol och bestod av förutom fogden två borgmästare och tio rådmän som sammanträdde tre gånger per vecka.⁴⁰⁴ Inbundna i samma volymer som rådhusrättsprotokollen finns även några protokoll från Kännärsrätten och några som kan betecknas som riksrättsprotokoll. Innan rättsorganisationen fick en högre nivå i form av hovrätterna fyllde rådstugurätten i Stockholm, i kraft av dess närhet till hovet, ibland funktionen som överdomstol.

⁴⁰¹ *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, utges i tre serier: jordeböcker, tänkeböcker och räkenskaper. Rättsprotokollen utgörs av andra serien, ”Tänkeböcker” enligt följande: 1. 1474–1483 samt burspråk (Stockholm 1917); 2. 1483–1492 häfte 1–4, (Stockholm 1921–1944); 3. 1492–1500 (Stockholm 1930); 4. 1504–1514 häfte 1–2 (Stockholm 1931); 5. 1514–1520 jämte utdrag ur de förlorade årgångarne 1520–1524 samt stadens kopiebok 1520–1522, (Stockholm 1933). Från 1544 under rubriken ”Ny följd”: 1. 1544–1548 (Stockholm 1936); 2. 1549–1553 (Stockholm 1937); 3. 1553–1567 (Stockholm 1939); 4. 1568–1575 (Stockholm 1941); 5. 1576–1578 (Stockholm 1943); 6. 1578–1583 (Stockholm 1945); 7. 1584–1588 (Stockholm 1947); 8. 1589–1591 (Stockholm 1948). Från 1592 under rubriken ”Stockholms stads tänkeböcker från 1592”: Del I. 1592–1595 (Stockholm 1939); Del II 1596–1599 (Stockholm 1951); Del III 1600 (Stockholm 1953); Del IV 1601–1602 (Stockholm 1957); Del V 1603–1604 (Stockholm 1959); Del VI 1605–1608 (Stockholm 1963); Del VII 1608–1613 (Stockholm 1964); Del VIII 1614–1615 (Stockholm 1966). I serien har senare publicerats tänkeböcker från tiden efter 1615. Åren 1524–1529 finns utgivna enligt följande: Stockholms stads tänkebok under vasatiden, N Sjöberg (utg) *Samfundet S:t Eriks årsbok*, 1908–1914 samt *Stockholms stads tänkebok 1524–29 av M:r Olauus Petri Phase*, L Larsson (utg), Skrifter utgivna av vetenskaps societeten i Lund, 11:1–3 (Lund 1929–1940).

⁴⁰² Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket, brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840*, (Stockholm 1992) s 447ff, Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män, genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, (Uppsala 1998), s60.

⁴⁰³ Om befolkningen i Stockholm se Birgitta Lager, Stockholms befolkning på 1500-talet, i *Historia kring Stockholm*, (1965) fjärde tryckningen (Stockholm 1985). Hon visar på att befolkningen i staden år 1582 utgjordes av 1260 familjer eller hushåll. Med säsonsboende och hovet närvarande kunde befolkningen detta år därför vara så stor som 9 500 (s201). Kring 1620 har befolkningsstorleken uppskattats till någonstans mellan 12 000 och 15 000 innevånare (Andersson 1998, s23).

⁴⁰⁴ Om val av rådstugurättens ledamöter förordnas det i Magnus Erikssons stadslag, märkligt nog i konungabalken. Själva rådstugurättens verksamhet reglerades däremot i rådstugubalken. Till viss del påverkades också arbetet av olika stadgor. (Lars Ericson, *Borgare och byråkrater, omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637*, (Stockholm 1988), s83ff.

Kämnärsrätten var en lägre rättsinstans som sorterade under rådsturätten.⁴⁰⁵ Kämnärer, riksråd och ståthållare deltog i dessa rättegångar, men i övrigt var skrivare, rättsbetjänter, lokaler och rådmän desamma som i rådstugurättens rättegångar.⁴⁰⁶ De protokoll som rådstugurättens arbete efterlämnat betraktas här som uttryckande en och samma praktik och mentalitet trots att några få protokoll härstammat från ett kämnärsrättssammanhang respektive ett riksrättssammanhang.⁴⁰⁷

Rättsprotokollen för åren mellan 1474 och 1614 har genomgått i sin helhet vilket omfattar drygt 8000 sidor tryckt text. Rådstugurättens protokoll saknas dock för några år. Förutom smärre luckor saknas protokoll för tiden 1500–1504, 1508–1511, 1521–1523, 1530–1544, 1558–1562. Från perioden 1558–1562 har lyckligtvis ett register återfunnits vilket i någon mån kompenserar den brist som de förlorade protokollen medför. För några årgångar finns både koncepter och renskrifter.⁴⁰⁸ Protokollen täcker däremot inte hela rådstugurättens arbete. Dag Lindström har påpekat att från 1490-talets slut förtecknades inte samtliga fall som avgjorts i rätten.⁴⁰⁹ Han menar att det från 1570-talet (då man först kan jämföra koncepter och renskrifter) är uppenbart att brottmål inte alltid återges i renskrifterna. Dessa viktiga iakttagelser pekar på att en helhetsundersökning som denna alls inte är någon garanti för att alla fall där tortyr förekommit återfinns. Vi finner alltså att tänkeböckerna för det första inte återger samtliga mål från rättsarbetet. Detta avspeglas inte minst i de talrika noteringarna om att ett mål sattes upp till nästa rättegångsdag men ärendet saknas i deras protokoll. För det andra finner vi att brottmål verkar ha lämnats därefter i större utsträckning än andra mål. Tortyr kan antas ha varit vanligare förekommande i just brottmål. Av de protokollförda målen är det dessutom bara delar av varje rannsaking som togs upp medan för denna studie viktiga delar lämnades därefter. Till exempel berörs hanteringen och förvaringen av misstänka brottslingar sällan eller aldrig i protokollen. Tilläggas bör också att kämnärernas tidiga verksamhet inte avsatt lämningar i form av protokoll. De tycks ha hanterat ”enklare” mål och deras rättsarbete blev med tiden allt mer betydelsefullt, så viktigt att de från början av 1600-talet bildade en egen rättsinstans (Norra förstadens kämnärsrätt). Dess verksamhet tycks ha varit mer skriftligt orienterad än tidigare kämnärsverksamhet men dessvärre är bara några få protokoll från undersökningsperioden bevarade.

Det senmedeltida och det tidigmoderna svenska rättsväsendet använde inte ordet tortyr, det kom inte in i svenskan förrän vid denna undersöknings slut. Istället

⁴⁰⁵ Hans Andersson, ”*Androm till varnagel*”, *Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv*, Stockholm 1998, s21. Göran Inger, *Svensk rätts historia* (1980) tredje uppl (Lund 1986), s49f. Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s30f.

⁴⁰⁶ Rådstugurättens arbete reglerades av lagstiftning, i Magnus Erikssons stadslag föreskrivs Rådstugubalken hur många dagar per vecka rätten skall sammanträda m.m.

⁴⁰⁷ Förekomsten av sådana protokoll i tänkeböckerna påverkar inte denna undersökning eftersom de fall som här undersöks inte berörs.

⁴⁰⁸ För en utförligare upplysningar hänvisas till förord i varje utgiven volym samt till Dag Lindströms presentation i Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Moderns Swedish Towns*, s68f, (Uppsala 1988).

⁴⁰⁹ E Österberg & D Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Moderns Swedish Towns*, s69f, (Uppsala 1988).

får man söka efter samtida termer och beskrivningar som motsvarar det moderna tortyrbegreppet. En annan väg att spåra tortyrens förekomst kan vara genom uppgifter om och beskrivningar av lokaler och tortyrredskap, men även tortyrens former och tecken på respektive systematik kan liksom ordval och formuleringar för bekännelser ge viktig information av mer generell karaktär. Till sist kan protokolltexterna i några fall också jämföras med uppgifter från andra samtida källor. Syftet med dessa undersökningar är således att ur rättsprotokollen vaska fram information om bruket av tortyr i den rättsliga praktiken i det senmedeltida och det tidigmoderna Stockholm. Det kan vara lika intressant att tortyr omnämns och kommenteras som att den förbigås med tystnad. Forskningsuppgiften består i att närma sig protokolltexterna för att, i ledtrådsparadigmets och den misstänksamma hermeneutikens anda, söka efter tecken, spår och indicier.

Uppenbara fall – termer och beskrivningar

Ur den stora mängden av rättsfall har ett tjugotal mål framkommit där direkta upplysningar om tortyr finns att hämta. Utgångspunkten är den moderna definition av tortyren som ligger till grund för undersökningen – ett avsiktligt, systematiskt och hänsynslöst tillfogande av fysiskt och psykiskt lidande i syfte att framtvunga bekännelse eller andra upplysningar. Antalet personer som varit utsatta för tortyr i samband med dessa åtal är drygt trettio (i några fall är det oklart vilka av de åtalade som utsatts för tortyr).

Tabell nr 1 - Termer och beskrivningar på tortyr i Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614.⁴¹⁰

Termer för tortyrmeter	Verkställd	Hot, beslut om, befarad, oklar verkställighet ⁴¹¹
Insatt i torn, tjuveköllare etc.	1488, 1551(3), 1556, 1575, 1581eg, 1593(6)	1593(6)
Jungfrur	1488, 1498	
Bränd	1529 (2)	
Bunden, slagen	1498, 1602 (2)	1586,
Examinerad, skrämnd av bödeln		1586pe, 1591(sj), 1594, 1599(2), 1603
Piskning, rislitning	1583	1583
Pinad, pinligt förhör etc.	1529 (2), 1573mb, 1573, 1575, 1576 (2), 1591	1529mt, 1581
Annat	1600	

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

⁴¹⁰ I tabellen anges en person med året för rättsfallet, vill man få veta något mer om personen så kan man med beteckningen 1488 gå till bilagan där man kan läsa lite mer utförligt om fallet. Då inte alla inblandade nämns med namn är det otympligt att i tabellform beteckna dem på något annat sätt. Då flera fall förekommit samma år har två initialer tillagts, till exempel M1586pe, vilket uttyds Per Eriksson. En person kan förekomma på flera ställen varför antalet överstiger antalet inblandade. Siffran inom parentes, till exempel (3) anger att det var tre personer som var inblandade i tortyren. Det bör också påpekas att här använda beteckningar som ”fall” och ”mål” egentligen inte är alldeles korrekta. En heltäckande beteckning vore kanske ”tortyrhändelse”. Det uttrycket skulle bättre återspegla det faktum att det i till exempel Margareta Trumboslagares fall aldrig var frågan om något åtal, hon var således varken ett ”mål” eller ett ”fall”. Man kan dock inte vid varje omnämnande särskilja ett enskilt fall, därför används beteckningar som ”mål” och ”fall”.

⁴¹¹ I grund och botten är det oegentligt att tala om hot om tortyr, mer om detta nedan. Denna förteckning tar fasta på de termer som nämns i protokollen. Står det att man meddelade den misstänkte att jungfrur skulle komma att användas är det i denna uppställning noterat under rubriken ”jungfrur” även om det de facto förhåller sig så att i ett sådant fall bestod tortyren av själva hotet fram till dess att jungfrurna kom till användning.

Här följer en presentation av de termer och uttryck som har legat till grund för urvalet. De ger samtidigt kunskap om vilka tortyrmetoder som användes. Undersökningen gör i detta initialskele ingen skillnad på om någon står åtalad för ett brott eller är fälld för ett brott. Jag har delat upp tortyren i två huvudkategorier, dels verkställd tortyr och dels fall där man på ett eller annat sätt hotat med tortyr. Att hota med tortyr bör i själva verket betraktas som en form av tortyr. Tortyren kan sägas ha börjat redan då den misstänkte personen förstått att han eller hon skulle kunna komma att torteras. Detta kan personen ha insett själv eller först på grund av att rätten meddelat den misstänkte att han eller hon skulle kunna komma att torteras. Då kan den psykiska tortyren anses ha påbörjats. Därför är det oegentligt att tala om hot om tortyr, den psykiska tortyren började just med en upplysning om att tortyr kan komma att användas. Vissa handlingar är sådana till sin karaktär att själva handlingen består i att ord uttalas. Dessa brukar kallas för talhandlingar.⁴¹² Att hota en person med tortyr uppfattar jag som en talhandling och tortyren anses enligt detta synsätt vara igångsatt i samma stund som hot om tortyr uttalats. Denna uppfattning ligger också i linje med tidigmodern kontinental rättspraktik. Där talar man om olika grader av tortyr varav det första utgörs av att den misstänkte förevisas torteraren och hans instrument, ett sätt att klargöra vad som skulle ske om ingen bekännelse avgavs. Hot om tortyr, befarande av tortyr och beslut om tortyr är alltså att betrakta som inledningsfasen av tortyren och den kan kallas för psykisk tortyr.⁴¹³

Bland alla rättsfall i de stockholmska tänkeböckerna förekommer det förstås fall med rättsbruk som ligger nära men ändå utanför den definition av tortyr som jag ovan gett. För att ytterligare tydliggöra min position skall jag här presentera några av de fall som jag exkluderat. År 1476 gick tre män ed på att en fjärde person vid ett speciellt tillfälle varken ”slog, bastade eller band, grepo någon”.⁴¹⁴ Senare, år 1492 dömdes en person att betala sakören ”för pigan de bastade och band.”⁴¹⁵ Dessa fall har inte tagits med i undersökningen (i enlighet med den tydlighetsprincip som jag presenterade i inledningskapitlet) eftersom det i dessa fall råder stora oklarheter. Uttrycken ”bastade” och ”band” är visserligen indirekta hänvisningar till edsöreslagstiftningens trettiosjunde flock i vilket tortyren reglerades men de övriga

⁴¹² Detta har uppmärksammats inom den analytiska filosofin och kanske främst av filosoferna John L Austin och John R Searle. Begreppet ”talhandling” används för att skilja ut sådana uttalanden som i sig är en handling. Vissa uttalanden är av konstaterande art, till exempel, ”solen skiner”. Andra uttalanden, som exempelvis, ”jag lovar” har en helt annan funktion trots att de grammatiskt inte skiljer sig från andra utsagor. (Om begreppet ”talhandlingar”, se Jörgen Husteds översikt om Austins och Searles arbeten i *Vår tids filosofi*, band 2 (1982) sv.övers (Stockholm 1987), s618ff).

⁴¹³ Munktelld återger i en passage att den tyske juristen Benedict Carpzov menade att till och med bruket av värjemsed är att betrakta som en form av tortyr. Han kallade det för att man använde ”tortura spiritualis”, ordinär kroppslig tortyr kallade han för ”tortura corporalis”(Munktelld 1939, s118). Erik Carlquist använder begreppet ”territion” som beteckning på psykisk tortyr. (Erik Carlquist, *Studier i den äldre svenska bevisrättens utveckling med särskild hänsyn till institutet erkännande*, Lund 1918). Då han behandlar kravet på bekännelse enligt landskapslagarna preciserar han vad han menar med territorion på följande sätt: ”Såsom medel härför [att tvinga till bekännelse] tillät den kanoniska rätten, förutom tortyren eller den genom fysiska medel framtvingna bekännelsen, även den s.k. territorion, särskilt den form av denna, som benämnes verbalterrition, det genom psykiska tvångsmedel, hot eller skrämsel, åstadkomna erkännandet.”(s73f). Även Göran Inger använder begreppet territorion (Inger 1994 s4, s106).

⁴¹⁴ Stb 1476, 20 juli, s64.

⁴¹⁵ Stb 1492, 3 dec, s55.

oklarheterna är så många att det är osäkert om det verkligen rör sig om att man i dessa fall prövar målsägartortyr. På hösten år 1512 hade Per Guldsmed varit med några ”medbröder, tyske karlar” på ett bröllop och i november stod de inför rådstugurätten. De anklagades för att ha angripit en annan tysk, protokollet lyder: ”De hade honom bundit, bastat och pint utan skyl och sak oförvunnen, sargat, hamblat, huggit och stungit, som oskäliga och vettlösa men i deras dryckenskap om midnattstid utan någon mans lov eller minne”.⁴¹⁶ Det väsentliga att ta fasta på i detta fall är att det inte handlade om målsägartortyr. Hade Per Guldsmed och hans anhang ansett sig agera som målsägare kan man anta att de försvarat sig mot anklagelserna genom att hävda att de blivit till exempel bestulna. Detta tycks ha varit någon annan form av våldsamt angrepp och även här måste tydlighetsprincipen ges företräde. På samma grunder avvisar jag ett fall från år 1609 då tre engelska soldater dömdes till döden för ett likartat våldsamt tilltag.⁴¹⁷ Soldaterna hade ”bakbundet och bastat” några bönder och deras hustrur vilket rätten betecknade som ”rån och våldsverkan”. De fälldes enligt tjuvabalkens tredje flock och edöresbalkens första.⁴¹⁸ Soldaterna kan inte heller här betraktas som målsägare och därför faller målet utanför den tortyrdefinition som jag här arbetar med. Ett femte fall gäller en fogdes agerande.⁴¹⁹ Handelsmannen Erik Krabbe hade sedan länge gjort affärer med greve Per av Visingsborg. Vid ett tillfälle hade han mottagit sju tunnor smör och det var dem tvisten gällde. Krabbe uppfattade dem som en betalning för tidigare levererade varor men greven uppfattade det som ett köp. Krabbe blev fängslad och förd till Visingsö. Väl där ”blev han [...] smidd och inspänd uti en bult och gick där en halv sommar”. Rätten fann det oklart vem som hade rätt angående smörtunnorna men dömde fogden för edsöresbrott med uttrycklig hänvisning till edöresbalken.⁴²⁰ Här är det uppenbart att man använde våld till viss del i enlighet med min tortyrdefinition men inte i ett rättsligt sammanhang. Här ville fogden antingen tvinga fram betalning eller straffa. Det skedde inte i ett rättsligt sammanhang och man var inte ute efter en bekännelse eller ett vittnesmål.

Pina och pinligt förhör

I den ovan gjorda uppställningen kan man se att de vanligaste termerna för tortyr är ett ospecificerat angivande av ”pinligt förhör” eller ”pina”. Det är värt att lägga märke till att detta, det vanligast förekommande sättet att benämna tortyr, bestod i

⁴¹⁶ Stb 1512 17 nov, s281.

⁴¹⁷ Stb 1609 16 okt s10f.

⁴¹⁸ Som berör vad som skall ske ”om någon gör hemgång hos en annan i hans hus eller hem.”

⁴¹⁹ Stb 1584, 18, 20 febr, s10-18.

⁴²⁰ Om Joen Jönsson som fängslade Erik Krabbe säges i domen ”fördenskul kunde de gode herrar och gode män [som] för rätten sutte icke fria honom för våldförelse och edsöresbrott efter den artikel uti Sveriges lag, som så lyder i edsöresbalken i det 20 cap: ’Nu vites man tjuve sak till heller varjehanda brott det helst är, tags man och bastas heller binds och pinas oförvunnen och ej uppenbarligen i handen tagen och utan konungs dom heller deras som konungs dom haver’ [...]”(Stb 1584 20 febr s18). Sjäva hänvisningen är lite märklig. Den citerade texten finns inte i stadslagen utan i landslagen. Om det förhöll sig så att man dömde efter landslagen eftersom brottet inte skett i Stockholm eller om man dömde efter landslagen på grund av att denna lydelse endast finns i den går inte att säga. Dessutom syftar kapitelhänvisningen på den yngre landslagen (Kristoffers landslag). Detta stadgande finns nämligen i dess 20 kapitel och i den äldre lagen i det 37 kapitlet.

ett uttryck som inte beskrev själva handlingen utan som tog fasta på dess effekt på offret. Det betyder att man var målmedveten när det gäller själva effekten av handlingen men att man fäste mindre vikt vid tillvägagångssättet. Man torde alltså kunna dra den slutsatsen att man inte fann själva torterandet, skapandet av smärtan och tvånget särdeles anmärkningsvärt. Mats Botvidsson säger själv i protokollet om en passage av hans bekännelse, att han ”bekänt i pinan” och ståthållaren på Stockholms slott meddelade också rätten när tortyren utförts: ”Gav Jacob Bagge tillkänna den tid han pintes.”⁴²¹ I ett annat mål från samma år heter det att ”Man kan [...] honom icke mer pina”.⁴²² Stalldrängen hos M Philipus Kärn skulle ”insättas i tjuvekällaren och pinligen förhöras”.⁴²³ Uttrycket pinligt förhör ligger närmare det språk som den juridiska litteraturen använder och kan sägas vara ett institutionaliserat uttryck i rättsliga sammanhang. Då uttrycket ”pinligen förhöras” inte anger någon speciell metod krävs det att människor som skulle utföra handlingen var bekanta med innebörden. Detta pekar hän mot ett frekventare bruk av tortyr än källorna vid ett första påseende ger vid handen. Andra fall med en mer beskrivande terminologi pekar i samma riktning. Att bli plågad med tumskrivar, jungfrur, är en beskrivande term som gör det klart för oss hur smärtan tillfogades den misstänkte. En kvinna som år 1488 misstänktes för mord hanterades med jungfrur. Skrivaren kommenterade lakoniskt hennes öde: ”och på hennes fingrar söndervreds två jungfrur”.⁴²⁴ Men tortyr med jungfrur kan också vara dolt bakom det onyanserade bruket av ordet ”pina”; i ett protokoll står det att man hade låtit ”pina med jungfru”.⁴²⁵

Inspärning i torn och källare

Tortyren döljs ibland av termer som syftar på fängslande. Inspärning i för detta ändamål särskilt inrättade lokaler – oftast torn eller slottskällare – kan betraktas som en form av fysisk tortyr snarare än ett frihetsberövande.⁴²⁶ När Michel Foucault diskuterar övergången från kroppsstraff till frihetsstraff fokuserar han på upplevelsen av straffet.⁴²⁷ Avsaknad av frihet kan knappast vara ett verksamt straff för andra än för dem som tidigare ägt någon form av frihet. Jag vill hävda att 1500-talets insättande i fängelse snarast bör likställas med ett kroppsstraff. Det var inte förhindrandet att lämna lokalen i sig som var plågsamt utan själva förhållandena i lokalen från vilken man inte kunde undslippa. De lokaler som användes för detta ”insättande” var av den art att människor inte gärna vistades där någon längre

⁴²¹ Stb 1573 30 juli, s287.

⁴²² Stb 1573 29 augusti, s297.

⁴²³ Stb 1575 11 april, s350.

⁴²⁴ Stb 1488 4 febr, s248.

⁴²⁵ Stb 1498 19 mars, s356.

⁴²⁶ Huruvida inspärning användes utanför den direkt rättsvårdande verksamheten kan vi bara spekulera i. Den frågan faller dessvärre undan då det vanligen saknas källor till grund för en undersökning. Att husbönder och adelsmän skulle ha spärrat in tjänstefolk för att påverka dem i en eller annan riktning låter sig sägas men svårligen undersökas. Den form av inspärrande som här studeras rör det förhållande att personer satts in i lokaler vilka rättsvårdande myndighet hade ansvar för. Det finns dock exempel på att tjänstefolk ålagts av sin husbonde att stanna i en viss lokal under en viss tid (Philipphus Kärns stallesträng, Stb 1575 11 april, s 350). Denna lika intrikata som intressanta fråga om rättsutövningens gränser får dock lämnas därhän med detta påpekande.

⁴²⁷ Michel Foucault, *Övervakning och straff, fängelsets födelse*, (1974) sv.övers (Lund 1987), passim.

tid. Att förvisas till dessa rum under längre tid medförde helt enkelt fara för livet. Således betraktar jag insättande av personer i fängelse som en på kroppen inriktad handling. I fall då insättandet syftade till att framkalla en bekännelse anser jag att vi bör tala om tortyr i processrättslig bemärkelse. Det var vanligen torn- och slottskällare som användes. I Stockholm användes bland annat källarna i tornet Kärnan och Draketornet men även slottets källare brukades.⁴²⁸

Att man var väl medveten om vilken plåga det kunde vara att sitta inspärrad framgår av det bevarade protokollet från rannsakingen av Mats Sigfridsson.⁴²⁹ I slutet av juni 1595 fängslades han och gjordes ansvarig för Mats Lucassons död. Som vanligt var rörde det sig om ett knivdåd, det ovanliga var att offret levde i nio veckor innan han dog av sviterna. Mats Sigfridsson, gärningsmannen, ”blev strax [dvs. vid utförandet av handlingen] av de andra knektarna gripen och fängslig satt”. Då den dödes hustru inte räknades som rätt målsägare fick Mats ”så länge sitta i bevaring” till dess att offrets bröder, de ”rätta målsägarna” skulle höra av sig. Saken utvecklade sig så att dessa bröder inte alls hörde av sig. I september heter det i protokollet, att Mats ”må icke längre med fängelse plågas.”. Han hade ”lidit stort armod” i fängelset. Mats betecknades i protokollet som ”landsknekt” och tillhörde således inte det övre skiktet i Stockholm.

Man var alltså väl på det klara med vilken inverkan ett inspärrande av denna art kunde ha på en person. Gränsen mellan straff och tortyr förefaller på ett principiellt plan tydlig och klar men i den praktiska rättsutövningen är det annorlunda. Idag skiljer vi på häkte och fängelsestraff. Det förra syftar på att en person, misstänkt för ett brott, hindras från att fly och även att försvåra för brottsundersökningen. Sålunda är det inte ett straff att sitta häktad. Om den misstänkte senare döms för det brott han eller hon var häktad för, räknas häktningstiden av från fängelsestraffet. Det betyder att samma handling, samma insättande, omvandlas på ett principiellt plan till att betraktas som ett straff. Samma handling kan alltså i efterhand klassificeras om och därmed anses ha fått en ny innebörd.

Att fängslande användes som tortyr under tidigmodern tid framgår av tänkeböckerna. Själva insättandet kunde motiveras med att rätten ville få fram bekännelser. Det framgår av ett mål där tre båtsmän spärras in. De skulle hållas inspärrade till dess de angav den som förtalade rådman Olof Månsson Porshank.⁴³⁰ Misstänkta hade tagits i förvar redan vid tiden för gärningen, men där avstannade saken. ”Därföre efter ingen ville bekänna sanningen här om, sattes då 3 av samma båtsmän in i

⁴²⁸Sigfrid Wiselgren, *Sveriges fängelser och fångnåd, från äldre tider till våra dagar. Ett bidrag till svensk kulturhistoria* (Stockholm 1895), s7-14. Uppfattningen att frihetsstraff inte började användas förrän långt senare bör nog sättas ifråga. En genomgång av Stockholms tänkeböcker fram till 1614 visar att insättande förekom i minst 370 fall. Simon Schama, har i *Mellan Gud och Mammon, Nederländerna under guldåldern* (sv.övers (Stockholm 1989) s594) behandlat begreppet ”medborgararrest”. Han har visat på att tidens rättsbetjänter inte var det stöd för rättsutövningen som man kunde förvänta sig. På grund av deras låga anseende förelåg incitament som ledde till att det föreföll rationellt för dem att agera som ett mellanting mellan kriminell och rättsutövare.

⁴²⁹Stb 1595, 30 juni s 319f; 15 september, s343, obs fel datum i protokollet.

⁴³⁰Enligt Björkörätten var detta ett mycket allvarligt brott. Björkörätten är den gamla rätt som gällde i Sthlm innan Magnus Erikssons stadslag kom till. Enl §21 skulle den som talade illa om fogden eller rådet betala dryga böter. Henrik Schück skriver i *Stockholm vid 1400-talets slut*, (Stockholm 1951, s417f) om att förtal av en rådman var ett allvarligt brott (se även Konungabalken §12.). De exempel han ger visar att de som dömdes för detta brott fick dryga böter.

fängelset igen, på det de skulle röja den sanskyldige ut etc.”⁴³¹ Här var förhållandena sådana, att man faktiskt inte hade en enskild misstänkt, man hade en större grupp. Det var inte ens säkert, att det var någon av de tre som inspärrats i syfte att de skulle erkänna, som var den skyldige. Detta är därför också ett exempel på att andra än de misstänkta gärningsmännen kunde torteras, det handlar alltså om tortyr för att få fram vittnesmål.

Margit Clements, relativt nybliven änka efter Clement Kock, hade inför underfogden på slotten, Sven Smålänning, sagt att handlanden Jöns Jutte och hans fru oriktigt blandat in kli i mjöl samt talg och flott i smör som de sedan sålde. Samtiden kallade detta för ”flärd” och det uppfattades som ett allvarligt brott. I rätten nekade dock Margit till att ha sagt så, men en piga vittnade att så hade skett. Andra kvinnor hade också de hört hennes tal om vad Jöns och hans fru skulle ha gjort. Margit hade också sagt sig ha stulit kläder och pengar enligt pigan, hon hade dock inga bevis för detta. Margit nekade även till detta och saken sköts upp. Skrivaren fortsätter redogörelsen i protokollet: ”Men några dagar efter blev då befunnet” att hon stulit en skjorta vilket hon erkände. Sedan ”blev hon [...] en tid sittande i fängelset, på det att hon fler stycker bekänna [må]. Dock kom man henne inte därtill, utom skjortan allena, den bekände hon sig stulit hava.”⁴³² Här framgår det att syftet med att inspärta Margit var att hon skulle bekänna fler brott. Nu utvecklade sig saken inte så men vi kan alltså lägga fast att intentionerna med insättandet denna gång var att tvinga fram ytterligare, kompletterande om man så vill, bekännelser. Margits fall började som ett förtalsmål men övergick sedan till att bli ett mål där hon anklagades för stöld, vilket hon senare fälldes för.

Ett annat förtalsmål är ett fall med en smädesvisa om guldsmeden Peter de Crock och hans hustru. Den utpekade men till upphovet nekande guldsmeden Evert van der Dorth sattes också in i fängsligt förvar. ”Evert Guldsmed skall sättas i fängslig förvaring, till dess han visar dem ut, som han fick visan utav”.⁴³³ Han i sin tur skulle bli frisläppt först efter utpekande av gärningsmän alternativt förstår vi att ett medgivande om författandet av visa eftersträvas. Här kan vi nu lägga fast att Stockholms rådstugurätt ibland nyttjade fängelse som en tortyrmetod, för att tvinga fram bekännelser.

Det är tänkbart att man använde själva insättandet som en komplementmetod i samband med att man brukade andra tortyrmetoder. Det går heller inte att utsluta att kvinnan som år 1488 torterades med jungfrur, även utsattes för tvång på andra sätt för att om möjligt frambringa en bekännelse. I protokollet finns inget angivet om det motivet men det ligger nära till hands att tänka sig att fängslandet gjordes så obehagligt att det nyttjade sakens gång, sett ur rättens synvinkel.⁴³⁴ Om detta fall, ett dråp, heter det: ”för vilken sak hon hade suttit i järn och häktelse på

⁴³¹ Stb 1551 8 augusti, s140.

⁴³² Stb 1556 15 november, s173f.

⁴³³ Stb 1581 7 januari, s 229.

⁴³⁴ Uppenbarligen önskade man ett erkännande eftersom man torterade henne med tumskrivar. Man kan visserligen tänka sig att rätten såg sin uppgift som ett prövande av sanningen, dvs. att utsagors sanningshalt skulle kollas genom tortyren.

slottet i jämt ett år”.⁴³⁵ Att hålla henne fängslad i järn ett helt år hade säkert en prövande inverkan på henne även om vi av protokollet inte kan avgöra om det var rättsens intention med insättandet. Det här är ett fall där en tortyrmetod brukats (pinande med jungfrur) och där det därför inte fanns något principiellt hinder för att även inspärrandet kan ha formats efter samma intention. Den långa tid som kvinnan hölls inspärrad kan ha varit motiverad av att kvinnan inte kommit till bekännelse. Inspärrandet kunde även kombineras med andra plågor, om en dräng hette det att ”han skulle sättas i tjuveköllaren och pinligen förhöras”.⁴³⁶

Att skrämman med bödel och mästerman

En annan term bakom vilken tortyren döljer sig är uttryck som att ”skrämmas av bödeln” eller ”ska examineras av mästermannen”. Vad det rör sig om är olika former för att tvinga fram bekännelser. Mästermannen nyttjades för både psykisk och fysisk tortyr. Föreställningar om bödelns ärelöshet och farlighet var i detta avseende av stor betydelse förutom den avskräckande respekt som redan hans yrkesutövande inlagade.⁴³⁷ Ingen ”ärlig” människa ansåg sig kunna dricka eller umgås med bödeln och att ha ”hanterats” av honom betraktades som socialt stigmatiserande.⁴³⁸ Bödeln utnyttjades därför inte bara för bestraffningar och avrättningar utan också för att utföra tortyr. Hans blotta person förebådade pina och en neslig död och utgjorde på så sätt förmodligen ett effektivt sätt att utöva psykisk terror i syfte att pressa fram bekännelser.

I Stockholm utnyttjades mästermannen på just detta sätt. 1591 anklagades Simon Joensson för att ha stulit skinn från drottningen. Då Simon nekade till anklagelserna blev rådstugurätten tvungen att fundera över hur de skulle gå vidare i saken, och ”blev bejakt, att samme Simon skall bliva skrämmd med bödeln, att han honom pina skall till att bekänna sanningen etc”.⁴³⁹ Bödelns funktion anges här; han skulle skrämman den misstänkta personen med fysisk tortyr, vilket i sin tur förutsatte att det var allmänt känt att mästermannen användes för att pina misstänkta brottslingar.

Åtta år senare stod kvinnorna Doredy och Brithe inför rätta. Doredy betecknades som piga medan Brithe fick det något nedsättande epitetet ”kona”. Åtalet var som så ofta stöld, i detta fall genom inbrott. Då rätten enbart fick partiella erkännanden och motstridiga uppgifter, fann man sig tvungen att föra saken vidare. ”Blev av sagt att både konan och pigan skall insättas till den andra rådstugudagen här efter och kämnärerna skall låta skrämman dem med mästermannen.”⁴⁴⁰ Även i

⁴³⁵ Stb 1488 4 februari, s 248. Ordet ”häktelse” som förekommer här kan inte direkt jämföras med den moderna förståelsen av ordet ”häkte”, dvs. ett fängslande principiellt skilt från ett eventuellt senare utdömt straff.

⁴³⁶ Stb 1575 11 april s350.

⁴³⁷ Om bödelsämbetet i Stockholm har Lizzie Carlsson skrivit om i ”Bödelsämbetet i det medeltida Stockholm, en kulturhistorisk studie”, *Samfundet S:T Eriks Årsbok 1934*.

⁴³⁸ Om bödeln se Brita Egardt, *Hästslakt och rackarskam, en etnologisk undersökning av folkliga fördomar*, (Lund 1962) passim, och Lars Levander, *Brottsling och bödel* (1933) nytryck (Stockholm 1975), s216ff.

⁴³⁹ Stb 1591 15 maj, s284.

⁴⁴⁰ Stb 1599 21 april, s254; Detta är ett speciellt intressant fall då det dels framkommer att tortyren skulle ske den andra rådstugudagen efter den 21 april. Man kunde tagit upp saken tidigare, vid ”nästa” rådstugudag. Rätten sam-

detta fall var det mästermannens farlighet som lyftes fram. Av formuleringen i protokollet tycker jag mig ana en viss rutin i hanteringen av denna typ av ärenden. I ett senare mål visade man ingen tvekan i behandlingen av pigan Anna Marcusson som en misstänkt och motsträvig brottsling; ”och pigan medan hon intet vill bekänna, skall bliva skrämnd utav mästermannen”.⁴⁴¹ Vad som sedan skedde kan vi inte veta något om eftersom protokollen inte ger oss några närmare besked. Vad som däremot framstår som helt klart är att mästermannen utnyttjades för denna form av psykisk tortyr. I målet mot Doredy och Brithe finns ett intressant tillägg – ”att han dock inte får göra dem något”.⁴⁴²

I ett mål från 1586 formuleras saken annorlunda. Drängen Per Eriksson hade inför sin matmoder bekänt en stöld men nekade sedan inför rätta, varpå rätten beslöt att han skulle ”bliva av mästermannen examinerad för det [som] honom nu blev tillagt”.⁴⁴³ Att ”examinera” syftar på kroppslig tortyr anser jag troligt. Om ”examinera” istället skulle syfta på ett ordinärt förhör, så var ju det något som redan skett i rätten. Till saken hör också att förfarandet ledde till ett erkännande från drängen sida redan innan beslutet hunnit gå i verkställighet. En liknande formulering förekommer i målet mot Ursula som 1594 stod anklagad för barnamord. Ursula nekade och protokolltexten förtäljer att hon har ”länge här suttit fången och vill inte kännas vid barnamordet, därför vill borgmästare och råd [...] låta henne något skarpt förhöras av mästermannen”.⁴⁴⁴ Inte heller formuleringen ”skarpt förhöras” kan enligt min mening betyda något annat än kroppslig tortyr. Rätten tvekade också över förfarandet och man frågade först riksrådet om denna typ av förhör fick användas.⁴⁴⁵

Jungfrur och eld

Andra beskrivande termer för tortyrbruket kan vara att man använt jungfrur eller att det anges att en person blivit ”bränd”. Ingeborg Olofsdotter hade fått två jungfrur sönderskruvad på sig och en icke namngiven piga hade råkat ut för ”pina med jungfru”.⁴⁴⁶ För de gamla grekerna började civilisationen med att elden stals från gudarna av Prometheus. Elden framstod för dem som grunden för ett civiliserat liv med värme, ljus och tillagad mat. Paradoxalt nog har elden en central plats också i de mest ociviliserade sammanhang – tortyren.⁴⁴⁷ Elden har ofta framställts som det klassiska tortyrinstrumentet, vilkens egenskaper har förstärkts genom olika appliceringstekniker. Att sådana avancerade instrument använts finner jag inget stöd för i

manträdde tre dagar i veckan enligt föreskrifter i rådstugubalken. Medvetet lät man alltså kvinnorna sitta inne en längre tid än vad som erfordrades.

⁴⁴¹ Stb 1603 30 maj, s79, Obs Anna var aldrig åtalad. Åtalet gällde ”en liten gosse, Gabriel Mårtensson...”

⁴⁴² Stb 1599 30 april.

⁴⁴³ Stb 1585 19 januari, s170f.

⁴⁴⁴ Stb 1594 10 april, s 204f.

⁴⁴⁵ Stb 1594 10 april, s205.

⁴⁴⁶ Stb 1488 4 febr, s248 och 1498 19 mars s356.

⁴⁴⁷ Kanske skall man notera att den underliggande premissen för detta påstående är att den systematiska brutalitet som kommer till uttryck i tortyren utgör ett avsteg från det civiliserade samhället. Denna premiss har satts i fråga av bl a Zygmunt Bauman i *Auschwitz och det moderna samhället* (1989) sv.övers (Göteborg 1989). Han menar att systematisk grymhet snarare är att se som ett uttryck för den moderna civilisationen.

källorna men inte heller någon dementi. Däremot tror jag att det vi skall notera i detta fall är just det ospecificerade bruket av eld. I ett av målen framkommer det bara att en piga och en dräng hade blivit ”pinade och brända, båda fördärvade”.⁴⁴⁸ Elden fanns i varje hem och hushåll, alltid till hands, outhärlig och nyttig men också möjlig att använda till de mest avskyvärda handlingar. Här kan vi bara konstatera att eld nyttjats som tortyrredskap, mer information ger inte tänkeböckerna.⁴⁴⁹

Risad, piskad och slagen

Lika vardaglig som elden var den manliga muskelstyrkan. Också den närvarande för det mesta, outhärlig och nyttig, men misstänkta kunde också bringas till bekännelse genom muskelkraft. Att det förekom att fysiskt våld nyttjades för att komma åt förborgade hemligheter kan vi konstatera. Thomas Slaktare hade sommaren 1601 varit på resa till Livland. En tid efter sin hemkomst upprördes han av att han på gatorna hade kallats för ”kukevaldt” vilket var ett öknamn på bedragna äkta män. För att få fram upplysningar om vad som skett hotade han några kvinnor i hans gård med stryk om de inte lämnade de efterfrågade upplysningarna.⁴⁵⁰ Närliggande denna form av tortyr är piskningen. Piskningen hade sin plats i tidens rättssystem, främst som straff, men metoden användes också för att tvinga fram och kontrollera bekännelser. En pigas husbonde hade ”lagt en hop med ris tillreda, som de sade sig vilja slå henne [med], om hon icke ville så säja, som de bad henne”.⁴⁵¹ Denna piga råkade senare i samma process ut för samma sak igen. ”Men flickan skall mästermannen slita ris uppå, och då skall man höra , om hon bliver vid sin bekännelse”.⁴⁵² Till samma sfär av vardaglighet hör den typ av tortyr som benämns ”basta binda och pina”.⁴⁵³ Inte heller i den formen av tortyr har några speciella tortyrinstrument använts. Troligen har det enda redskapet varit ett vanligt rep, med vilket man både kunde binda och piska.⁴⁵⁴ Uttrycket är institutionaliserat och finns fixerat i lagen. Landslagen förbjöd tortyr just med de här orden, dock med det viktiga tillägget, att det ej fick ske utan att personen var förvunnen.⁴⁵⁵

⁴⁴⁸ Stb 1529 9 augusti, s288 (Larssonska editionen), s244 (Sjöbergiska editionen).

⁴⁴⁹ Jag vill bara påpeka att andra rättsfall som faller utanför denna undersökning dock kan vittna om andra bruk av eld och andra tortyrmetoder, de fallen lämnas dock därhän. Se till exempel tortyren av Svante Stures jägare (C Silverstolpe, ”Om Jöran Persson och konungens höga nämnd”, *Historisk tidskrift* 1881 s76, 378; Jerker Rosén, *Studier kring Erik XIV:s höga nämnd*, s45, 60 mfl st; *Handlingar rörande Skandinaviens historia IV*, s124.

⁴⁵⁰ Stb 1602 18 december, s331.

⁴⁵¹ Stb 1583 27 juli, s388.

⁴⁵² Stb 1583 7 augusti, s394.

⁴⁵³ Stb 1498 19 mars, s 356, Stb 1586 8 januari, s167f.

⁴⁵⁴ Innebörden i ordet basta har förändrats över tid. Under senmedeltid och tidigmodern tid betydde att ”basta” detsamma som att binda (med rep av bast), det kunde även i överförd betydelse betyda fångsla. Först under 1800-talet finns det belägg för att ordet även kunde betyda pryglä. (Uttrycket ”och där med basta” är inlånat från italienska och spanska och betyder stopp, inte längre osv. Uttrycket är yngre och har inget med de svenska medeltidslagarnas uttryck att göra, i SAOB är det äldsta belägget från år 1790.)

⁴⁵⁵ Mell, Edsöresbalken XXXVII.

Ett gränsfall – utnyttjande av födslosmärter

När senmedeltida och tidigmoderna tortyrmetoder skall diskuteras uppstår definitionsproblem av olika art. Jag har berört definitionen av psykisk tortyr och frågan om frihetsberövandets karaktär. Till denna problematik kommer ytterligare en fråga som rör vidden av rättsutövningen. Det som vi idag benämner offentligt respektive privat särskildes inte på samma sätt under 1500-talet. I några av de fall jag analyserar i denna undersökning, har tortyren utförts i vad som utifrån en modern horisont skulle kunna betraktas som utomrättsliga eller privata sammanhang. Jag vill mena att även dessa fall utifrån en senmedeltida och tidigmodern horisont hade en rättslig karaktär.⁴⁵⁶

Ett fall som dyker upp i tänkeböckerna vid slutet av året 1600 handlar om en Blasius Dundij och hans hustru.⁴⁵⁷ Saken gällde att det gick rykten om att Blasius hustru, Magdalena Wilhelmsdotter, Malin kallad, hade varit sin man otrogen. Hustru Malin hade nedkommit med ett barn och nu gick ryktena om att Blasius inte var rätte fadern till barnet. Prästen, mästare Carl, hade förmanat henne ”att hon skulle se sig visligen för, och bekänna rätte sanningen in för Gud och dem, om hon är fri eller icke för det som henne utav hennes man in på rådstugan infört och tillvitvat är?”. Hennes mor instämde i förmaningarna och till detta svarade hustru Malin: ”Jag vill intet annat bekänna än rätta sanningen, att vad umgänget anbelangar det bekänner jag [att jag] något lättfärdigt haver mig ställt emot min man uti mitt hus-håll men själva gärningen är jag alldeles fri för.” Förmanarna fortsatte med att be henne ”betänka den eviga plåga och pina mer än en liten världslig skam”, till vilket hustru Malin svarade ”att hon uti köttsligt motto vet utav ingen annan man än Blasius.” Hustru Malins belackare nöjde sig inte med hennes försäkran. För att styrka trovärdigheten i hennes påstående, hennes oskuld, drack hon timmarna före nedkomsten ett glas med bastart.⁴⁵⁸ Till detta lade hon en ed och villkorade sig: ”Gud give att jag må dricka min död uti detta glas icke allenast den timliga, utan och den eviga helvetesdöden, om någon annan hörer barnet till utan Blasius Dundij.”

Inte heller detta ansåg omgivning räcka för hustru Malins trovärdighet. Man utnyttjade istället den svåra stund som de flesta kvinnor hamnar i när de skall föda barn: ”den tid det stod som allra värst till med henne, hade modern sagt till henne: nu ser jag att du är skyldig. Malin hade svarat, ”om jag är skyldig eller vet utav någon annan man än Blasius, så Gud give att det jag föder utav mig måtte vara likt ett djävulsbeläte och icke människor, och att det måtte gå genom hennes [sic] mun och icke där det bör gå ut”. Detta är ett mycket intressant fall som utmanar våra föreställningar och begrepp. Här finner vi inte någon direkt angivelse av att man tillfogade hustru Malin någon extra smärta för att pröva hennes nekande. Barnmorskans berättelse om hur det hela gick till pekar ut modern som den som utnyttjade Malins svåra stund. Vi kan heller inte av berättelsen fastslå att barnmorskan, hustru Marie

⁴⁵⁶ Detta fall är särdeles intressant eftersom det ställer flera begrepp på ända och har därmed en stor potential att problematisera frågor om rättssystemets karaktär. Därför kommer vi att återkomma till målet flera gånger.

⁴⁵⁷ Stb 1600 27 okt, s124; 3 nov s125-127; 13 nov s130-132; 19 nov s139.

⁴⁵⁸ Ett sött russinvin enligt SAOB. Varför det uppfattades som så farligt att man med det kunde sätta sitt eller fostrets liv i fara är oklart.

Pär Andersson, höll inne med hjälp till Malin för att lägga extra tryck på henne. Däremot verkar det klart att ingen heller har kört ut modern ur kammaren. Få verkar ha satt tilltro till Malins bedyranden om sin oskuld. Hon erkände ju att hon uppfört sig lättfärdigt. Hon var i fertil ålder och hennes make karakteriseras som gammal. Så vi får väl tolka erkännandet som att hon uppträtt flirtigt mot andra karlar under sin mans bortovaro. I denna situation av misstro kring Malin hade hennes sårbarhet i födslosmärtna utnyttjats för att frambringa kännedom om vem barnafadern var. Detta fall är problematsikt på flera sätt. Det tvång som vi här ser skedde utanför rådstugurättens kontroll och initiativ. Icke desto mindre kan det betraktas som att det ingick i ett rättsligt sammanhang och syfte. Målsägartortyr är det i en snävare mening, nämligen att maken hade en uttalad önskan att få saken utredd. Handlingen eller snarare ickehandlandet utgick från blotta misstanken om ett brott. Det kan inte utan vidare ha betraktats som en början på en rättsprocess, rättsak blev det ju först senare när maken tog saken till rådstugurätten. Rådstugurättens accepterade av utsagorna under plågan innebar dock att rätten godkände förfarandet, ett förfarande som kanske inte var så ovanligt.

Det material som rådstugurätten i Stockholm lämnat efter sig kan tyckas fattigt för en utforskare av tortyr i det senmedeltida och tidigmoderna rättsväsendet. Vi finner där inga upplysningar om sträckbänkar, glödande tänger och sinnrikt konstruerade maskiner och instrument för frampressande av bekännelser. Däremot finner man vid en närläsning en rad termer och begrepp för den tortyr som utfördes, en flora av termer bakom vilka en tortyrpraktik döljs. Jag använder ordet döljs med viss tvekan. Ibland kan det säkert vara så att man medvetet velat dölja tortyren men framför allt har detta avsnitt syftat till att visa vilka beteckningar som användes om den tiden tortyrpraktik. Samtidigt som vi nu fått ögonen på termer och begrepp för tortyren så har vi också fått en provkarta på de tortyrmetoder som användes. Det kunde handla om bruk av speciella redskap, lokaler och personer, tumskruvar (jungfrur), inspärning samt hot och skrämmande med mästermannen). Men det kunde också handla om mer vardagsnära ting och situationer som eld, stryk, rep och födslovåndor på ett sådant sätt att förfarandet för den moderna betraktaren sammanfaller med en modern definition av tortyr. Bruket av födslosmärtnor som metod för att frambringa sanningen avtecknar andra gränser för rättens räckvidd.

En problematik som därför tillkommer rör arten av rättsutövningen. Som jag redan nämnt äger inte det moderna samhällets indelning i en privat och en offentlig sfär någon direkt motsvarighet i det samhälle vi här undersöker. Det som vi idag benämner offentligt respektive privat särskildes inte på samma sätt under 1500-talet. I några av de fall jag analyserar i denna undersökning har tortyren utförts i vad som utifrån en modern horisont skulle kunna betraktas som utomrättsliga sammanhang eller privata sammanhang. Jag vill mena att dessa fall, utifrån en senmedeltida och tidigmodern horisont, det vill säga utan en distinktion mellan privat och offentligt, äger samma rättsliga karaktär som övriga fall. Att kalla dessa fall för utomrättsliga är enligt min mening inte korrekt då det implicerar ett smalare rättsbegrepp än det samtida rättsutövningen tyder på. Dessa fall skall inte förstås som om

tortyren skedde utanför ett rättsligt sammanhang. Själva poängen med resonemanget är att det rättsliga sammanhanget under äldre tid var mer utsträckt än i senare tid. Som framgått ovan var målsägarrätten vidsträckt och betydelsefull inte minst i detta avseende. Därför skall tvänget kring hustru Malin, fast det skedde utanför rådstugurättens kontroll och initiativ, betecknas målsägartortyr. Begreppet målsägartortyr innebär att tortyren skett inom rättssystemet men utanför rådstugurättens direkta insyn.

Fall där tortyr framgår på grund av att den prövades rättsligt

Likväl som att vissa ord och uttryck indikerar bruk av tortyr så kan de sammanhang i vilka dessa uppgifter har protokollförts ge ytterligare information. En genomgång av rättsprotokollen ger vid handen att bruket av tortyr i dessa uppenbara fall har framkommit på tre olika sätt – genom rättslig prövning, protokollförda beslut och omnämnande.

Tabell nr 2 - Olika sätt på vilka uppgifter om tortyr har protokollförts.

Rättslig prövning	Rättens beslut	Annat omnämnande
1498, 1512, 1593	1551, 1556, 1575, 1576, 1581eg, 1583, 1586pe, 1591sj, 1599, 1603	1488, 1529mt, 1529, 1573, 1573mb, 1581, 1586, 1591, 15941600, 1602

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

I tre av fallen framgår det att tortyr använts i och med att förfarandet prövades rättsligt. I ett fall dömdes ”Segenborgs dotter” för ”pigan hon lät basta, binda och pina med jungfru”. Saken kom upp i rätten eftersom pigan betecknades som ”oförvunnen”.⁴⁵⁹ Tortyren framkommer alltså för att den utförts på en person vars skuld inte ansågs vara uppenbar.

Tortyren av denna piga kom in i tänkeboken på grund av att hon utsatts för målsägartortyr ”oförvunnen”. Målsägartortyr i samband med stölder kan förstås ha igångsatts på mycket vaga grunder men rättens inställning var en annan. Detta är således ett exempel på att en målsägare handlat oriktigt enligt rådstugurätten. Som jag förstår begreppet ”oförvunnen” handlar det om att en person är oskyldig i den meningen att den inte kunnat bindas vid brottet. Det betyder att om en person (den misstänkte i ett mål där övrig bevisning saknas, dvs. den ende som sitter inne med ”sanningen”) nekade trots tortyr och därför måste frias då ingen annan bevisning förelåg, är att betrakta som torterad oförvunnen. Denna typ av fall, där någon trots tortyr frias, var antagligen färre än de motsatta. Min poäng här är att detta fall är att betrakta som ovanligt. Sannolikt förekom det fler fall där tortyr nyttjades i likartade sammanhang, fall där tortyren resulterade i erkännande var vid tortyren inte blev en rättssak och därmed inte åtkomlig för eftervärlden. Det betyder inte att vem som helst kunde torteras. Det krävdes säkerligen ett visst mått av indicier för att tortyr skulle tas till. Omvänt finner vi inget fall i tänkeböckerna där ett domslut rivs upp på grund av att tortyr använts oriktigt. Det kan inte uteslutas att de fall där målsäga-

⁴⁵⁹ Stb 1498 19 mars, s.356.

ren ”gissade” rätt, torterade, fick fram en bekännelse och återfann stöldgodset var långt fler.

Av dessa tre fall där en rättslig prövning av tortyren förefaller vara orsaken till att tortyren omnämns är det två fall som förefaller vara en mer formell prövning. Dels det ovan behandlade fallet från 1498, dels ett från 1512. Det senare fallet avviker tydligt från det förra. Det har kommit till rättens kännedom att Martin i Farsta ”pinat” en djäkne ”för ett tjuveri”.⁴⁶⁰ Här föreligger det en oklarhet om det är tortyr i syfte att framtvunga upplysningar som förekommit. Jag tar användandet av ordet ”pinat” till intäkt för att så skett. Ordet brukar inte användas som synonymt med bestraffning.⁴⁶¹ En annan skillnad är att rätten i detta fall ”fördrar” det inträffade på grund av förböner för Martin, han ålades bara att förlika sig med djäknen. Vad som föranledde rätten att ta upp saken är oklart. Varken Martin eller djäknen tycks ha varit närvarande i rätten. I så fall skulle troligen protokollet ha relaterat en förlikning snarare än att förespegla en kommande förlikning.

Det tredje fallet skiljer sig helt från de föregående. Anledningen till att tortyren framkommer är inte att den prövas rättsligt. Snarare var det andra omständigheter som medförde att spår av tortyrbruket bevarats. I april 1593 hade Niclaes Stangni-ole blivit bestulen.⁴⁶² Sex unga män misstänktes i ett tidigt skede men nekade till brottet. Då Niclaes inte kunde presteras ”bevis till sådant vitesmål, blev det uppskjutet till vidare bevis och rannsaking.” En månad senare, den 21 maj, erkände och fälldes två helt andra män i rätten för stölden. Två dagar därefter, troligen första rättegångsdagen efter de fällande domarna i målet, kom de sex ursprungligen anklagade inför rätta och ställde Niclaes till svars. Då framkom det att han hade dem ”illa låtit fångslas” och enträget begärt att de ”skulle bli pinligt förhörda”. Av det inträffade framgår att om inte de två som fälldes för stölden påträffats, skulle kännedomen om att de sex andra männen torterats aldrig ha bevarats till eftervärlden. Kännedomen om denna tortyrhändelse, dels det plågsamma fångslandet och dels begäran hos hovmarsken om tortyr av de misstänkta, är alltså helt avhängigt av att Niclaes fick de ”rätta” tjuvarna fällda. Förfarandet följer klart rättsliga spelregler men att de rätta tjuvarna kunde infångas och fällas är snarare slumpmässigt. Det kan därför inte uteslutas att långt fler fall förekommit. Att detta togs upp rättsligt och slutade i en förlikning berodde på att rättsväsendet av en händelse lyckades lösa fallet men troligen också på att Niclaes var utlänning. De sex unga männens agerande tyder på att de var väl medvetna om edöreslagstiftningens innebörd. De be-

⁴⁶⁰ Stb 1512 27 sept, s272.

⁴⁶¹ Man skulle kunna tänka sig att det blott och bart handlar om att Martin har bestraffat en dräng för en stöld. För detta talar att någon intention med pinandet inte förekommer i protokollet och att skrivaren i protokollet antyder att sakfrågan redan var utredd, det inträffade hade skett ”för ett tjuveri”. För tolkningen att detta handlar om tortyr talar följande. För det första själva användandet av ordet ”pinat”. För det andra det faktum att saken togs upp i rätten. Om målet hade gällt en stöld så skulle knappast tjuven tagit upp det till en rättsbehandling i vilken tjuven riskerade att själv bli fälld. Tjuvens svaga ställning skulle inte medgivit ett åtal mot målsägaren. Inget fall av den arten finns företrätt i tänkeböckerna under perioden. När överväld tas upp gäller det aldrig målsägarens hanteringen av en sakfälld tjuv. För exempel på hur man använde begreppet överväld, se Stb 1475 26 aug, s23, 1483 8 jan, s401f, 1570 17 nov, s198, 1575 18 april, s357, 1575 23 nov, s423, 1576 3 mars, s24, 1583 11 febr, s362, 1583 31 juli, s388, 1591 15 maj, s284, 1600 12 jan, s2ff, 1603 18 sept, s117ff, 1605 25 sept, s65f, 1607 22 april, s205ff.

⁴⁶² Stb 1593 23 april, 21 och 23 maj.

traktade sig som ”oförvunna” och därför tog de saken inför rätta. När rätten beslöt att föreskriva Niclaes ”en hård text” om pinande av oförvunna, visade rådstugurätten att den hade en klar uppfattning om när det var tillåtet respektive otillåtet att för målsägare att pina.

Dessa fall, där tortyr prövades rättsligt, pekar enligt mitt sätt att se för det första på att det fanns ett formaliserat sätt att hantera frågor om målsägartortyrrens tillämplighet. För det andra pekar dessa tre fall på att liknande händelser kan ha inträffat utan att kännedom om dem blivit bevarad till eftervärlden. I vart fall är det klart att det motsatta är svårt att bevisa – att dessa verkligen var de enda tre fallen under perioden och att det således inte förekom fler tortyrfall. Jag vill mena att man inte axiomatiskt kan utgå från att tortyr inte nyttjats i ett mål bara för att tortyr inte finns protokollförd i just det målet. Man bör också notera att inga fall finns i tänkeböckerna där domar upphävts på grund av att misstänkta personer utsatts för oriktig målsägartortyr. Det kan tyda på att en bekännelse, frampressad av målsägare, i praktiken kunde vara avgörande och att det i praktiken bara var den som orkat neka genom tortyren som kunde få sin sak prövad i rätten. Sådana fall var sannolikt färre än de som erkände under tortyren.

Fall där tortyr framgår av domslut

Ovan har vi sett att det förekom att rätten prövade riktigheten i målsägartortyr. Det förekom också att rådstugurätten beslöt att tortyr skulle användas. Man kan notera att inget egentligt formaliserat beslut om tortyr föreligger i tänkeböckerna före 1576. I ett komplicerat mål med två makar som enda möjliga gärningsmän till ett mord, där bägge beskyller varandra, heter det först att det ”sades utav” att maken, Erik Larsson skulle pinligen förhöras.⁴⁶³ Först senare döms han formellt till tortyr, vilket anges genom att stycket i tänkeboken rubriceras ”Sententia”.⁴⁶⁴

Kring årsskiftet 1581 hade Evert van der Dorth suttit med några ”ämbets svenner” på en krog som kallades ”Baggens källare”.⁴⁶⁵ Under kvällen hade en ”försämdlig visa” om en Peter de Croock varit ett av glädjämnen och denna kränkning av hans ära blev en sak för rådstugurätten. Evert nekade till ansvar men medgav medverkan. Därför dömdes Evert Guldsmed till tortyr för att sanningen skulle komma fram. Detta anges genom rubriken ”Sententia” som var en formell signal om dom. Under denna rubrik relateras att Evert skulle insättas till dess han samarbetade med rätten och pekade ut dem som han själv ansåg vara skyldiga. Även år 1583 användes samma formella rubricering av dom till tortyr. Då gällde saken pigan Dordi som anklagades för förtal och trolldom. Rätten beslöt att mästermannen skulle ”slita ris uppå [henne], och då skall man höra, om hon bliver vid sin bekännelse”.⁴⁶⁶ I ännu ett fall förekommer rubriceringen, men då som marginalrubrik. År 1603 dömdes Anna Markusdotter till tortyr, hon skulle ”bli skrämnd utav mäster-

⁴⁶³ Stb 1576 7 jan, s5.

⁴⁶⁴ Stb 1576, 28 febr, s18f.

⁴⁶⁵ Stb 1581 7 jan, s229.

⁴⁶⁶ Stb 1583 12 aug, s 394.

mannen.”⁴⁶⁷ Anledningen angavs vara att ”hon inte ville bekänna”.⁴⁶⁸ Av dessa tre fall kan vi notera att det under större delen av undersökningsperioden saknas exempel på att domar till tortyr noteras i protokollen. Alternativt utfärdades inga sådana domar. Vi vet dock av de andra fallen att det förekom och vi kan alltså sluta oss till att tortyr användes i fler fall än de som framgår genom att domen finns bevarad.

De övriga fall där tortyren framgår genom att rätten tycks förorda sådan uppvisar även de en viss sorts formalisering. År 1575 heter det i ett fall att det ”blev av sagt, det att han skulle sättas i tjuvekällaren och pinligen förhöras.”⁴⁶⁹ Formeln ”blev av sagt” går igen i orden ”sades utav” då Erik Larsson skulle ”pinligen bli förhörd”.⁴⁷⁰ Samma formulering återfinns vi i fallet med Brithe Henriksdotter som anklagades för stöld.⁴⁷¹ Annorlunda är fallet med Simon Joensson. Liksom Brithe anklagades han för stöld men i hans fall blev det ”bejakat” att han skulle torteras.⁴⁷² Det signalerar att rätten förordade tortyren men också att den begärdes av någon annan, troligen målsägaren, och det var den begäran som blev bejakad av rätten.

I ett annat fall tycks det vara så att man gick till rätten för att få klartecken att gå vidare. Målet gällde en grevlig dräng eller rättare sagt en grevlig tjänares dräng. Rätten lät anteckna i protokollet under rubriken ”Sententia” följande: ”Man kan utan vittne honom icke mer pina låta eller döma, utan han skall bli satt fångslig, och man rannsakar efter den andra drängen [som den första drängen skyllde ansvaret på].”⁴⁷³ Att drängen blivit torterad framkommer i detta fall genom hans vägran att erkänna. Tydligen hade greve Peders tjänare, Clas Persson, tänkt sig att få fortsätta tortera drängen eftersom han förde saken till rätten men rätten bedömde att så inte fick ske. Drängens nekande förmedlar denna upplysning till oss – hur många var det som inte orkade uthärda tortyren och på så vis hävda sin oskuld?

I tänkeboken från 1586 finns ett mål mot en dräng vid namn Per Eriksson i vilket rådstugurätten rakt upp och ned beslöt att Per skulle ”bliva av mästermannen examinerad”.⁴⁷⁴ Protokollet är ovanligt narrativt i detta parti och händelsekedjan återberättas livfullt. Inför blotta vetskaper om vad som skulle ske föll Per till föga och bekände: ”Och när han förnam, att det skulle där till komma [att Per skulle examineras av mästermannen], bekände han strax dagen där näst efter, som var den 20 januari, onödd och otvingad, att han hade tagit samme tingest”. Det verkar inte vara någon speciell omständighet som medfört att anteckningen om tortyren tagits till protokollet. Målet kan tolkas som att tortyr inte var så ovanligt eftersom inget i protokollet antyder att det var anmärkningsvärt att skicka Per till mästermannax-

⁴⁶⁷ Stb 1603 30 maj, s79.

⁴⁶⁸ Då rubriken är förd i marginalen kan den tänkas vara senare tillskriven, här antas den dock härstamma från skrivartillfälle som den övriga texten.

⁴⁶⁹ Stb 1575 11 april, s350.

⁴⁷⁰ Stb 1576 7 jan, s5.

⁴⁷¹ Stb 1599, 21 april s254.

⁴⁷² Stb 1591, 15 maj, s 284. Även i Brithes fall begärde någon annan än rätten att tortyr skulle prövas. I hennes fall begärdes det att man skulle prova jungfrur på henne vilket rådstugurätten avsåg. Istället beslöt man att hon skulle skrämmas av mästermannen.

⁴⁷³ Stb 1573 29 aug, s296f.

⁴⁷⁴ Stb 1586 19 jan, s170f.

amination. Detta tyder för det första på att man kände sig bekant med bruket av tortyr och för det andra på att tortyren inte behövde legitimeras ytterligare.

I de två återstående fallen skulle jag vilja hävda att protokollen snarast ger sken av att återberätta det praktiska handhavandet av ärenden. I 1551-års tänkebok står det att ”Därefter ingen ville bekänna sanningen här om, sattes då 3 av samme båtsmän in i fängelset igen, på det de skulle röja den sannskyldige ut etc.”⁴⁷⁵ Samma återgivande av vad som gjorts i ärendet skymtar i ett något yngre protokoll. Ursula, en ”löskvinna” anklagades i april 1594 för barnamord. Mot sitt nekande hade hon suttit fången sedan sommaren 1593. I den situationen hade ”borgmästare och råd” frågat riksrådet om man inte borde låta mästermannen förhöra henne ”skarpt”.⁴⁷⁶ Protokollet börjar: ”Då ställdes för rätten”, dvs. skrivaren berättar om något som låg nära i tid. I de andra ärendena samma dag användes visserligen också imperfektum som tempus men det underförstås att det hela är nedtecknat i nära anslutning till det då inträffade. Mot slutet av den dagens protokoll kan man dock notera att det gått mycket lång tid sedan ärendets behandling påbörjats. Då heter det nämligen: ”Med detta slemma ärende haver kungl majt och riksens råd uti förlidne sommar ock varit bekymrade. Men ingen haver ännu velat taga det på sitt samvete och givit fullkomlig dom eller befallning att hon skulle avrättas, ingen haver ock velat befalla att hon skulle släppas lös, därför har hon nu så när halvt annat år suttit fången”.

När det gäller beslut om tortyr så finner vi i tänkeböckerna inte någon särskilt utformad skrivning för just det ändamålet. Beslut om tortyr togs in i de gängse domsformuleringarna vilket kan tyda på att samtiden inte uppfattade tortyren som något anmärkningsvärt. Tortyren nämns bara i förbigående, i samband med att andra åtgärder som rätten vidtagit i ärendena återges. I fallet med ”löskvinnan” Ursula framgår det dock att rätten haft beslutsvårda men den verkar mest ha rört frågan om man skulle kunna avrätta henne mot hennes nekande. Rätten ansåg sig ha ganska god bevisning, vilket uttrycks med att det är ”så många onda liknelser till mord”. Fallet kallas för ”detta slemma ärende”, men det var inte tortyren som bekymrade rådstugurätten utan frågan om målets avslutning, dvs. Ursulas eventuella avrättning.

Man kan tänka sig att tortyr bara användes då rätten dömt till tortyr eller då högre rätt fattat beslut därom. Den här undersökningen pekar på att så inte var fallet. Det förekom att dom till, och beslut om, tortyr noterats i protokollen men det förekom också att det inte gjordes. Man kan alltså inte dra slutsatsen att tortyr bara förekommit då ett domslut om detsamma noterats.

Fall där tortyr framgår av omnämmanden

De resterande tortyrfallen i tänkeböckerna har ett drag gemensamt. Med ett undantag utgörs de omnämmandena av återberättanden av något som tidigare skett. Fallen är så upplysande att jag måste behandla dem ett och ett. År 1488 heter det i proto-

⁴⁷⁵ Stb 1551, 8 aug, s140.

⁴⁷⁶ Stb 1594, 10 april, s204.

kollet att Ingeborg Olofsdotter varit anklagad för Engelbrekt Harpis död, ”för vilken sak hon hade suttit i järn och häktelse på slottet ett jämnt år och på hennes fingrar söndervredna två jungfrur.”⁴⁷⁷ Var Ingeborg den enda som torterades på slottet detta år eller kan det ha funnits fler misstänkta som behandlats på liknande sätt? Den underliggande premissen i en del rättshistorisk forskning har varit att där tortyr inte explicit framgår av rättsmaterialet har den heller inte brukats. Det är en vansklig inställning som bygger på ett antagande om att allt ”av vikt” protokollfördes. Att tortyr är ett ämne av vikt för en rättshistoriker är en sak – tortyren kan mycket väl ha haft en annan vikt för rättsutövare i det senmedeltida Stockholm.⁴⁷⁸ Reflekterar vi över den karga protokollstexten om Ingeborg Olofsdotter finner vi att det faktiskt finns en ledtråd till svar på frågan. Vad det var som gjorde att tortyren omnämndes i anteckningen om hennes rättsfall. Avgörande var troligen hennes eget agerande. Hade hon dukat under för tortyren hade hon säkerligen dömts till döden och avrättats. Omnämningen av personer som ”viderkänts” ett grövre brott och sedan ”rättats” är vanliga. I Ingeborgs fall lyfts tortyren fram för att styrka rättsens beslut att tills vidare frige henne. Som jag ser det visar sig Ingeborgs fall vara unikt i det avseendet att hon dels uthärdat ett helt år under mycket svåra umbäranden, fastkedjad i järn i källaren till något av slottets torn. Dels hade hon utstått svår tortyr med jungfrur utan att bekänna. Min tes är alltså att om hon hade bekänt hade tortyren inte framkommit alls, och då hade även hennes fall oriktigt tagits till intäkt för att tortyr inte brukades.

Två nedslag av tortyr härstammar från år 1529. Den åttonde mars avslutades ett mål mot två män som var anklagade för stöld. Fallet hade varit svårt på grund av svag bevisning och att de båda männen, Henrik och Berendt, skylld på varandra. Saken hade varit uppe i rätten många gånger och under så lång tid att skrivaren denna dag lakoniskt noterade att ”Lyder van Hornen [kom] för rätten med sin gamla sak”.⁴⁷⁹ Avgörandet hade varit dramatiskt då rätten godtagit att Berendt villkorat sitt liv. Rätten skulle enligt honom lyssna till Henriks bekännelse på det yttersta. Stod han fast vid att Berendt var delaktig skulle han stå samma straff. Då det kommande förfarandet stod klart klev en Margareta Trumboslagares fram och begärde att få bli friad från misstankar. Av någon anledning, troligen genom sitt umgänge med Berendt, var hon rädd att misstankar om delaktighet i stölden skulle riktas mot henne. På samma sätt som denne Berendt försökte att bli friad genom Henriks bekännelse på det yttersta, försökte Margareta att bli friad genom att få Berendt att fria henne innan han gick ut att möta sin dom. Inför rätten vände sig Margareta till Berendt med följande ord: ”Berendt, jag förmanar dig, att du nu [ska] tillstå, om jag något haver varit här med i råd och dåd, [så] att jag icke skall varda

⁴⁷⁷ Stb 1488, 4 febr s248.

⁴⁷⁸ Jan Sundin har i sin studie av rättsutövningen i under 1600-talet poängterat att Linköpings rådstugurätt själva framhållit att man endast noterade de viktigaste händelserna i protokollet (*För Gud, Staten och Folket, brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*, (Stockholm 1992), s 17).

⁴⁷⁹ Målet påbörjades 14 nov och hade tidigare förhandlats 18 nov, 2, 5, 16, 19, och 23 dec år 1528, 1 och 8 febr samt 3 mars 1529.

pinad eller plågad, om det kommer där till att du låter livet till”.⁴⁸⁰ Berendt svarade henne: ”Nej, intet vet du därav.” Hennes tilltag accepterades uppenbarligen av rätten, eftersom skrivaren tog upp det inträffade i protokollet.

Att vi får veta något om tortyr i detta rättsfall beror på olika faktorer. För det första torde det ha varit ovanligt att en kvinna ur de mindre bemedlades skara själv agerade i ett mål där hon inte direkt berördes. Vi vet inte om Margaretas tillnamn pekar på att hon var änka eller piga. Om det var efter sin far eller avlidne make som hon hade namnet ”trumslagarens” vet vi inte, men i vart fall så tyder det på att hon var en kvinna från de lägre sociala grupperna i Stockholm. Att en kvinna ur de ledens självsvaldigt tog talutrymme i rätten torde ha varit ovanligt. För det andra kan vi undra vad som skett om hon inte hade friat sig på detta ovanliga sätt. Vi kan inte veta om hon i så fall skulle ha blivit torterad. Vi vet bara att hennes misstankar om att så skulle ske var så starka att hon gick över konventionsgränserna. Kanske hade hon torterats och fallit till föga. Vad hade det då stått i tänkeboken? Kanske något liknande andra fall; bekände Margareta Trumboslagare som därför skall kåkstrykas och förvisas från staden? Om så skett skulle vi inte fått någon upplysning om tortyren. För det tredje kan man undra vad som skett om inte Berendt och Henrik hade förhalat saken så länge inför rätten? Om rätten kunnat döma de båda redan 1528 hade väl sannolikt inte ryktena börjat gå om vilka fler som varit inblandade? Nu hade rykten haft mer än ett kvartal på sig att ta fart. Att vi får veta något om en kvinnas fruktan för tortyr, beror i detta fall alltså på att två män obstruerade rättens arbete. Att någon begärde en utsaga av en dödsdömd för sin egen räddning var i sig mycket ovanligt. Att man hänvisade till en död persons sista ord förekom, men det var sällsynt att man begärde utlåtanden före döden.⁴⁸¹ Detta fall är unikt. Själva brottet är inte unikt, men de förhållanden som medförde att upplysningar rörande tortyr togs till protokollet är unika. Det tyder på att det kan ha förekommit andra fall där tillfälligheternas spel gjort att upplysningar om tortyr inte befordrats till eftervärlden. Så länge man ej kan visa, att då tortyr användes protokollfördes den också, så länge är vi hänvisade till indicier om dess omfattning.

Det andra nedslaget av tortyr från år 1529 gällde en piga och en dräng som var misstänkta för stöld.⁴⁸² ”Staffan Sasses karl” kom med de båda inför rätta tillsammans med ”några bönder”. Staffan Sasse var inte vem som helst, han blev med ti-

⁴⁸⁰ Stb 1529 8 mars, s220f.

⁴⁸¹ Som exempel på att man lagt vikt vid personers ord på det yttersta kan nämnas Stb 1476 27 maj, s57; 1480 26 juli, s255; 1525 9 okt, s74; 1546 19 juli, s194; 1570 4 nov, s196; 1573 17 jan, s220; 20 april, s247; 1575 29 okt, s407; 1582 28 april, s310; 1588 22 jan, s412; 1589 9 juni, s53; 1599 27 aug, s353; 4 sept, s358; 1600 22 sept, s114; 1603 12 sept, s108; 1611 22 april, s118; 1612 3 aug, s191. 1544 begärde bonden Nils Söderberg ett vittnesbrev av rådstugurätten. Hans fru hade blivit avrättad av Olof Svart och i samband med avrättningen hade hon friat maken från all inblandning i brottet och på detta ville maken ha ett intyg (7 okt, s29).

⁴⁸² Stb 1529 9 aug, s244 (sjöbergiska ed). Fallet kompliceras av att det egentligen inte framgår varpå rättens agerande grundas. Protokollet går att tolka som att rätten godtog det inträffade och förde de misstänka i förvar för att saken sedan skulle tas upp på häradstinget. Till stöd för denna tolkning ligger inte minst att tortyren inte kommenteras. Å andra sidan kan man tänka sig att rätten hade en så negativ inställning till tortyr att man inte såg sig behöva kommentera det oriktiga i förfarandet. I så fall skulle rättens agerande gå ut på att det som skulle upp på häradstinget var beivrandet av tortyren. Den senare tolkningen förefaller dock mindre trolig vid en jämförelse med övriga fall av tortyr som framkommer i tänkeböckerna och det faktum att det var målsägarparten som förde pigan och drängen inför rätta och inte tvärtom.

den en av Gustav Vasas förtrogna. Han titulerades under 1520-talet som ”vår nådige herres troman”.⁴⁸³ Han var alltså en betydande person och de agerande karlarna var hans underställda. Pigan och drängen hade utsatts för målsägartortyr, de var pinade och brända så hårt att de betecknas som ”fördärvade”. Vem eller vilka som blivit bestulna framgår inte. Återigen menar jag dock att det är den bristande bevisningen och de torterades nekanden som gör att vi här får veta något om tortyr. Hade de bekänt skulle saken ha avhandlats snabbt, i bästa fall på ett ting, och då hade vi säkerligen inte idag haft ett protokoll som åtminstone antytt det inträffade.

Sannolikt var det även nekandet som medförde att Margit Clements behandling togs till protokollet. Till en början hade hon helt nekat till anklagelserna om att ha begått stölder. Det framgår inte av det kvarlämnade materialet vad det var som fick henne att erkänna några av stölderna. Möjligen kan man tolka protokollet så att hon redan då hade blivit torterad, i detta fall insatt på bekännelse. Likväl fortsatte hon att neka till en stöld av en silversked om 5 lod från Jöns Jutte och det är denna handling som föder anteckningen i protokollet: ”likaväl blev hon sedan en tid sittandes uti fängelset, på det att hon fler stycken [må] bekänna.”⁴⁸⁴ Återigen, ett eftergivnare sinnelag hos den misstänkte hade säkerligen lett till att vi inte hade haft några upplysningar om tortyr i detta fall.

Åtalet mot Mats Botvidsson 1573 för stämpling är ensamt i sitt slag, i det att rätten tydligen där hade kommit att diskutera när denne Mats skulle ha blivit torterad. ”Gav Jacob Bagge tillkänna den tid han [Mats Botvidsson] pinades.”⁴⁸⁵ Jacob Bagge var ståthållare på Stockholms slott, så vi kan anta att tortyren utfördes på slottet. Inget i protokollet antyder att fallet uppfattades som unikt i något avseende. Mats skyllde vidare ett av sina erkännanden på att han hade ”bekänt i pinan”. Det finns i Stockholms tänkebok flera fall av åtal för stämpling där tortyr inte nämns, men där hotet mot makten måste uppfattats som mer reellt än i detta fall. Här handlar det om att en guldsmedsmästare i Stockholm skall ha skrivit en text mot Johan III, till förmån för Erik XIV. Vid undersökningen av den händelsen kom Mats Botvidsson att bli angiven. Inga omständigheter tyder på att detta fall uppdagade ett ovanligt stort hot mot makten, vilket kunde tänkas ha legat bakom användandet av tortyr. Som jag ser det pekar fallet på möjligheten av att tortyr användes i fler fall av politisk art.

År 1591 återger skrivaren ett mål rörande en Bengt Henrikson från Uppsala. Tortyren framstår i detta fall som en händelse knappt värd att lägga märke till, under återgivandet av berättelsen rörande Bengt, inpassas ett ”Sedan han blev pinligen förhörd”.⁴⁸⁶ Denne Bengt tycks tidigare ha varit anklagad för stöld, då torterad men sannolikt friad eftersom en Erik Assmusson fick ta honom hem till sig för att läka hans sår, vilket tog tre veckor i anspråk. När han väl hade blivit frisk hade han rymt

⁴⁸³ Han är omnämnd i tänkeböckerna under hela 1500-talet fram till 1580 då hans änka figurerar. Tycks dock redan från början av seklet ha varit en betydelsefull och inflytelserik person (se även presentationen i *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män, trettonde delen* (Uppsala 1847).

⁴⁸⁴ Stb 1556 15 nov, s 173f.

⁴⁸⁵ Stb 1573 30 juli, 287f.

⁴⁸⁶ Stb 1591 30 aug, s316.

efter att först ha bestulit sin välgörare och för detta dömdes han till galgen. Frågan är vad omnämmandet säger om tortyren? Saken är nog den att tortyren omnämns, eftersom den bildar orsak till att Bengt vistats tre veckor hemma hos Erik, vilket i sin tur förklarar Bengts stöld hemma hos Erik. Att en torterad och utlämnad person togs om hand och vårdades var kanske inte var så helt ovanligt, beroende på om det var vanligt att personer torterades och om det var vanligt att personer lyckades hålla ut så länge att de friades. Men ovanligt måste det nog betecknas att en torterad och friad person lönade vänligheten med att stjäla från sin välgörare. I detta fall är det denna ovanliga händelse som gör att tortyren kommit med i protokollet. Och åter igen – det är inte brottets egenhet som gör fallet så unikt att tortyr nyttjats utan det unika är att något oförutsägbart och slumpmässigt inträffat, vilket medfört att tortyren gjorts synlig för eftervärlden.

Återstår två sexualmål från det sjuttonde århundradets begynnelse. Att den omilda behandlingen av hustru Malin under hennes födslosmärter bevarats till eftervärlden torde bero på hennes makes agerande.⁴⁸⁷ Frågan om vem som egentligen var far till barnet tycks ha behandlats ingående av kvinnorna runt hustru Malin. Inte ens hennes egen mor trodde till en början på hennes bedyranden. Det som gjort att vi idag kan få någon upplysning om vad som skett är att maken, Blasius Dundej, dessutom drog saken inför rätta. Först då kom det fram hur modern och barnmorskan hade utnyttjat den födande kvinnans svaghet och smärta.

I det andra sexualmålet var förhållandena annorlunda. Thomas slaktare hade som målsägare hotat med stryk för att få fram vittnesmål om den otrohet som han misstänkte sin hustru för.⁴⁸⁸ Saken förhandlas i sin helhet i rätten och den tycks redan ha varit klar när det framkommer hur den försmådde maken fick kännedom om saken. Hur framkom det inför rätten att målsägartortyr nyttjats? I protokollet står: ”Spordes Thomas mannen till, huru han kom under vädret med, att han hade haft att beställa med henne”. Trots en viss oklarhet måste det tolkas som att det, något förvånande, inte är rätten som ställer frågan utan den utgör en del i en ordväxling mellan maken, Thomas slaktare, och köpsvennen Thomas Fellbehr. Vi blir alltså underkunniga om detta bruk av målsägartortyr på grund av att en hormiss-tänkt mans fråga togs till protokollet. Att det togs till protokollet berodde uppenbarligen på något annat än det rent rättsliga. Skuldfrågan var redan avgjord. Hust-run hade redan bekänt och det fanns vittnen. Att tortyren diskuterades verkar bero på att mannen som fälldes för hor verkligen undrade hur maken kunde få reda på det inträffade. Det var nog vanligare att målsägares hårdhänta agerande före rannsakningar i rådstugurätten inte noterades i protokollet.

Genomgången av dessa fall, där upplysningar om tortyr framkommer endast genom ett omnämmande, ger vid handen att tortyren blev synlig då något ovanligt i målen medförde att sådana upplysningar togs till protokollet. Jag tror att den främsta anledningen till att tortyr inte omnämndes i samtliga fall där tortyren användes var att den uppfattades som oproblematiske. Enligt min mening var det till

⁴⁸⁷ Stb 1600 27 okt, s124; 3 nov, s125f; 13 nov s130ff; 19 nov s139.

⁴⁸⁸ Stb 1602 18 dec, s 331ff.

viss del slumpen som avgjorde om tortyr överhuvudtaget noterades i tänkeböckerna, utöver de fall där rena beslut om tortyr fattats eller fall där tortyren prövats av rätten. Det som uppfattades som viktigt för eftervärlden att känna till i ett rättsfall måste man anta att rätten och skrivaren såg till att föra in i protokollet. Med den utgångspunkten blir det begripligt att tortyren finns med i de protokoll som behandlar fall där just själva tortyren skulle prövas eller beivras, men inte i andra fall. Denna studie av hur tortyr framgår av protokollen pekar på att bruket inte uppfattades som något av vikt för eftervärlden eftersom rätten inte regelmässigt och systematiskt tog sådant till protokollet. Mitt antagande, på grundval av den relativt undanskymda plats tortyren ofta hade i protokollsanteckningarna, är att man ansåg att tortyren var en naturlig del av rättsutövningen. Det finns många delar av rättsutövningen som aldrig kommenteras. Som exempel kan nämnas den misstänktes och/eller målsägarens klädsel och renlighet, rådstugurättens möblering, förhållanden i häkten eller vid infångandet, material i straffinstrument samt teknik för dess användande. Vidare finns det en mängd information om brottet och brottslingen som man kunde valt att ta till protokollet, exv. väderlek vid brottstillfället, brottslingens uppväxtvillkor och syn på sina medmänniskor. Inget av detta ägnade dock rätten regelmässig uppmärksamhet. Någon gång kommer någon upplysning med men inte regelmässigt. Man kan säga att rättspraktiken, så som den avtecknar sig i rättsprotokollen, vanligen inte tycks särskilja tortyren och tvånget som en speciell del av rättsutövningen.

Lokaler för tortyr

Vilka mer generella slutsatser kan dras från beskrivningar av de lokaler i vilka den i protokollen omnämna tortyren utövats? Grundtanken är att om det fanns specifika lokaler för detta så antyder det ett mer omfattande bruk av tortyr. Analogt kan man anta att förekomst av redskap pekar i samma riktning, vilket även bruk av vissa metoder kan tänkas göra.⁴⁸⁹

När det gällde inspärning så var det vanligen torn- och slottskällare som användes. Som vi sett användes i Stockholm bland annat källarna i Draketornet och tornet Kärnan, men även slottets källare kom till användning.⁴⁹⁰ I fyra fall är lokalen ospecificerad, den benämns bara som ”fängelset”.⁴⁹¹ Vidare nämns i ett fall att tortyren skett på slottet och i ett annat fall kan man sluta sig till att den skett där.⁴⁹² I det senare fallet bekräftar nämligen ståthållaren på Stockholms slott, Jacob Bagge, ”den tid han pinades.” I ett annat fall beslutar rätten att den brottsmisstänkte skall

⁴⁸⁹ I en undersökning av förekomsten av tortyr i Europa idag fann man att följande bevis var avgörande: vittnesmål från tortyroffer, läkarutlåtanden, tortyrlokaler och tortyrinstrument och polisens svar på utredarnas frågor. (Antonio Cassese, *Inhuman states, imprisonment, detention and torture in Europe today*, (1994) eng.övers (Cambridge 1996, s74ff) Källläget till en historisk undersökning av tortyr är mycket mer begränsat, vilket jag ovan diskuterat. Här vill jag bara peka på betydelsen av lokalernas existens.

⁴⁹⁰ Sigfrid Wiselgren, *Sveriges fängelser och fångnåd, från äldre tider till våra dagar. Ett bidrag till svensk kulturhistoria* (Stockholm 1895), s7-14.

⁴⁹¹ Fallen 1551, 1556, (1581eg ”fängslig förvaring”).

⁴⁹² Stb 1488 4febr, s248 och Stb 1573 30 juli, s288.

”sättas i tjuvekällaren och pinligen förhöras”.⁴⁹³ Vid ett tillfälle beslöt rätten att två misstänkta kvinnor skulle ”föras i gamla rådstugan och där skall mästermannen skrämja henne men inte göra henne något, så och den andre med”.⁴⁹⁴ Tjuvekällaren var en lokal som hörde till rådhuset. Den var belägen under själva rådhuset och dit ner gick det

Vad kan nu dessa lokaler ge för informationer? en trappa från det som troligen avses med uttrycket ”rådstugången”, där även vissa straff utfördes.⁴⁹⁵ Vad som döljer sig bakom uttrycket ”fängelset” går inte att säga med säkerhet, men sannolikt någon av de andra lokaler som rådstugurätten förfogade över. Möjligen är det den lokal som i tänkeböckerna ibland går under benämningen ”gamla rådstugan” som åsyftas. I ett av fallen ovan var det ju just i den lokalen som mästermannen skulle komma och skrämja de misstänkta till bekännelse. Efter rådhusbranden år 1330 tog rådstugurätten nya lokaler i besittning intill den gamla rådstugan.⁴⁹⁶ Den gamla rådssalen kom därefter att bli använd som fängelse under följande århundraden och som sådan figurerar den av och till i tänkeböckerna.⁴⁹⁷ Tydligt användes den också för fysisk tortyr. Även andra lokaler stod till rättens förfogande. Ett rum som var mycket litet kallades för ”siskeburen”. Ordet kommer från siska i den mening vi känner från våra fågelnamn. Namnet antyder alltså att lokalen var liten som en fågelbur. Det tycks också framgå av att när siskeburen förekommer i tänkeböckerna så står det oftast att någon fick ”ligga” i siskeburen.⁴⁹⁸ I andra fall framkommer det att insättandet var att se som ett straff. Det måste betyda att det var relativt plågsamt att enbart befinna sig i rummet.⁴⁹⁹ Andra fångrum kallades för vita märren, loppan, vita hästen, skottkammaren och nya kölden. Ovan såg vi också att rum på slottet användes för tortyr.

För att sammanfatta lokalundersökningen kan man säga att ett flertal namngivna lokaler användes till tortyr. Någon specifik tortyrkammare omnämns dock inte. Man kan fråga sig vad det betyder. Ett omnämnande av en sådan kammare

⁴⁹³ Stb 1575 11 april, s350.

⁴⁹⁴ Stb 1599 30 april s264.

⁴⁹⁵ Se F U Wrangel, *Stockholmiana*, fjärde saml, (Stockholm 1905), Bilaga 4, s 190ff, ”Förteckning på de befintliga logementen i gamla rådhuset på stortorget efter bifogade ritningar (1732)”. Omnämnande av att man brukat rådstugugången som strafflokal finns till exempel i tänkeböckernas protokoll från följande dagar: 1575 den 3 mars förmanas en piga inför ett vittnesmål i rådstugugången; 1591 den 16 juni stupas en kvinna; 1593 den 24 mars nämns att en man tidigare hudstrukits i gången; 1603 den 30 maj beslöts att en gosse skulle hudstrykas i rådstugugången och 1604 den 5 maj skulle en kvinna mista ”rygg huden” på platsen. Beslutet innefattade även att straffet skall utföras av hustrurna till stadstjänarna och andra kvinnor, kanske var nakenheten problematisk.

⁴⁹⁶ Bygger här på Nils Östman, ”De äldre rådhusbyggnadernas historia”, i *Stockholms Rådhus och Råd : festskrift : innehållande magistratens och Rådhusrättens samt de äldre Rådhusbyggnadernas historia : beskrifning af det nya Rådhuset i kvarteret Fruktkorgen jämte byggets historia : förteckning öfver borgmästare och rådmän samt stads- och magistratssekreterare från äldsta till nuvarande tid : utg. till minne af nya Rådhusets invigning hösten 1915*, del 1 (Stockholm 1915), s66ff.

⁴⁹⁷ Stb 1554 12 nov; 1570 5 sept; 1577 8 juli; 1583 7 jan; 1593 17 sept.

⁴⁹⁸ Se till exempel Stb 1485 31 aug; 1487 13 aug; 1518 13 febr.

⁴⁹⁹ Stb 1487 8 okt; En odaterad anteckning, ett fragment från åren 1520–24, finns i Palmsköldska samlingen, Uppsala, avtryckt i Stockholms stads tänkeböcker 1514–20, (*Stockholms stadsböcker från äldre tid*, Andra serien, Tänkeböcker, vol 5 s298. Där står ”Siskeburen (ett fängelse), där om nämnes i Stockholms stads tänkebok år 1521, att en hustru hade där legat för sin otrohet hon ofta hade bevist emot sin bonde.” Framgår ej om upplysningen inom parentes är av utgivaren eller antecknarens hand. Andra omnämningen av siskeburen: 1488 11 och 18 juni samt 21 juli; 1551 17 aug; 1563 20 mars. Om siskeburen och andra lokaler i Stockholms rådhus, se kapitlet ”Anteckningar om Stockholms äldsta rådhus”, i F U Wrangel, *Stockholmiana*, fjärde samlingen (Stockholm 1905).

skulle visserligen tyda på att tortyr användes eftersom man i så fall hade avsatt resurser till att bygga och inreda ett särskilt rum för just det ändamålet. Själv skulle jag vilja följa en annan tankegång. Samtiden tycks inte ha särskilt tortyr som en specifik företeelse inom rättsutövningen. Därför är det inte så överraskande att finna att tortyr förekommit i ett flertal olika lokaler. Det betyder att man sannolikt inte ansåg att tortyren behövde omgärdas med speciella regler och att den inte heller bara kunde utövas i speciella rum. Omvänt betyder det att tortyr på ett principiellt plan kunde utövas i alla rum. Hot om tortyr kunde föras fram i rättssalen (rådssalen) och den kunde praktiskt utföras i de häkten och fängelser som fanns i rådhuset och på slottet. Detta antyder ett allmännare tortyrbruk, åtminstone pekar det inte på motsatsen.

Torgrätten

Om man undersöker tortyr i den senmedeltida och tidigmoderna rättspraktiken måste man ställa sig frågan om tortyr inte kan ha förekommit i andra sammanhang än i rådstugurätten? Det förefaller vara viktig att utreda huruvida tortyr kan tänkas ha utövats utan rådstugurättens inblandning och kännedom. Man kan tänka sig att tortyren haft en stark ställning i en folklig rätt, men även att det funnits incitament inom den formaliserade rättsutövningen.⁵⁰⁰ Därför bör man notera att det existerat en rättsutövning på torget utanför själva rådshuset. Det var antagligen en något mindre formell och mer folklig rättsutövning. Att undersöka en folklig rättsutövning medför att vissa problem hamnar i fokus. Folklig kultur och rättsutövning var till stor del muntlig. Därmed får den historiskt arbetande forskaren oöverstigliga problem. En folklig rättsutövning i termens strikta bemärkelse får vi lämna därhän.⁵⁰¹ Vad vi här skall undersöka är den rättsutövning som går under beteckningen ”lilla rätten”.⁵⁰² Det var en torgrätt, dvs. en rättsutövning som skedde på stadens torg, utanför rådstugurätten. Då inga skriftliga källor finns bevarade från en sådan rättsutövning får man söka efter dess karaktär på andra sätt.

Formerna för torgrätten fanns redan i biärköarätten och togs därför även in i Magnus Erikssons stadslag. Denna torgrätt leddes av fogden och någon eller några rådmän som kallades för rättefogdar. Troligen behandlades i denna rätt enklare mål än de som togs upp i rådstugurätten. Denna torgrätt kan ses som en rest av äldre rättssystem och samtidigt som en föregångare till den senare kämnärsrätten som var en underrätt till rådstugurätten. Torgrätten var en muntlig rätt och det finns därför inga protokoll bevarade från dess arbete. Kämnärsrätten tycks ha utvecklats till en

⁵⁰⁰ Även den folkliga rätten kan betraktas som både institutionaliserad och formaliserad. Vad som här i brist på bättre termer åsyftas med den formaliserade rättsutövningen är själva rådstugurättens och Stockholms stads direkta rättsutövning.

⁵⁰¹ Hans Andersson har försökt fånga in den folkliga rättskulturen i Stockholm i *Androm till varnagel. Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv* (Stockholm 1998). Han har förlagt sin undersökning till perioden från början av 1600-talet och hundra år framåt.

⁵⁰² Denna rätt kallades ”lilla rätten” och var en underdomstol till rådstugurätten. Se Magnus Erikssons stadslag, Rådstugubalken, §V och tillhörande kommentar men även Folke Lindberg, *Fogde, råd och menighet*. (Stockholm 1941), s9, Nils Ahnlund, *Stockholms historia före Gustav Vasa* (Stockholm 1953) s180.

formaliserad rättsinstans under 1600-talet.⁵⁰³ Det betyder att under tiden före dess formalisering utövades dess rättsarbete i form av en särskild rätt, muntligt genomförd ute på torget utanför det dåvarande rådhuset.

Hur denna torgrätt arbetade vet vi inte. Däremot vet vi att de kämnärer, egentligen en sorts uppborrdsmän, som kom att arbeta i den rättens efterföljd hade långt mer på sitt ansvar än att inkräva avgifter och skatter. De skulle också på blotta misstankar om brott göra självständiga utredningar. Nils Östman skriver: ”Kämnärerna tjänstgjorde även såsom sedlighetens väktare och gjorde i egenskap härav nattliga besök i misstänkta hus. Ärenden, som härav föranleddes, avgjordes i hemlighet, såvida de ej voro förknippade med tjuvnads och andra mål.”⁵⁰⁴

Torgrättens karaktär kan man inte utan vidare uttala sig om, men man kan inte utesluta att praxis var beroende av vilken person som tjänstgjorde. Det betyder inte att tortyr med nödvändighet skulle ha utövats inom torgrätten, mycket talar mot att så skulle skett. Vad jag däremot vill peka på är att den rättsutövning, i vilken en stor del av rättsfallen avgjordes, är för oss till stora delar okänd. Ett av fallen i denna undersökning kanske kan spegla torgrättens karaktär. Jag vill påpeka att händelsen utspelade sig i rådstugurätten och inte i ”lilla rätten” men kanske, kanske kan fallet ändå belysa saken. Det var inte speciellt vanligt att personer helt utanför målen blandade sig i rannsakingarna i rådstugurätten. Därför är Margareta Trumboslagares agerande så märkligt. I ett rättsfall där rådstugurätten just utdömt ett livsstraff och godtagit att en person villkorat sitt liv, klev Margareta fram och tog ordet. Hon skapade sig själv talutrymme och anledningen var att hon var mycket rädd för att komma att torteras, därför ville hon att de två dömda skulle fria henne från misstankar och därmed även från tortyr innan de avrättades.⁵⁰⁵ Kanske avspeglar hennes agerande mera torgrättens folkligare arbetssätt än rådstugurättens mer professionaliserade. I vart fall ger hennes agerande uttryck för en folklig rädsla för tortyr. Tortyr kan ha utövats mot misstänkta innan de kom till torgrätten. Väl där kan målsägaren ha presenterat sin syn på det inträffade med ett framtvingat erkännande till stöd för sin berättelse. Det betyder att de förhållandevis få noteringarna i tänkeböckerna om tortyr på intet vis behöver betyda att tortyr inte förekommit i större utsträckning. Med kännedom om torgrättens existens och karaktär öppnas med andra ord den principiella möjligheten av att finna ett tortyrbruk i den officiella rättsutövningen utanför rådstugurätten.

Tortyrmetoder och redskap

Ovan har vi undersökt vilka termer som användes för att beteckna bruket av tortyr. Ett enda specifikt tortyrredskap nämns, jungfrur. 1488 hade man skruvat sönder två stycken på Ingeborg Olofsdotter och vi vet av stadens räkenskaper att man in-

⁵⁰³ Nils Östman, Stockholms magistrat och rådhusrätt. Kortfattad översikt, i *Stockholms rådhus och råd*, första avdelningen (Stockholm 1915), s11, 43. Även Hans Andersson, *Androm till varnagel, det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv* (Stockholm 1998) s20 ff och där anförd litteratur.

⁵⁰⁴ Nils Östman, Stockholms magistrat och rådhusrätt. Kortfattad översikt, i *Stockholms rådhus och råd*, första avdelningen (Stockholm 1915), s43.

⁵⁰⁵ Stb 1529 8 mars, 220 (sjöbergiska ed).

köpt nya år 1462.⁵⁰⁶ Även i fallet med den piga som Segenborgs dotter år 1498 fälldes för att hon använt tortyr på hade jungfrur använts.⁵⁰⁷ Att det skulle varit rådstugurättens redskap kan vi utesluta eftersom det var rätten som senare prövade om hennes tillvägagångssätt varit legalt. Det betyder att Segenborgs dotter hade tillgång till ett eget par jungfrur. Vi kan alltså slå fast att det förekom att enskilda personer ägde redskap speciellt avsedda för tortyr. Även i slutet av 1500-talet förekommer uppgifter om jungfrur i ett rättsfall.⁵⁰⁸ Den gången avlog rätten en begäran från målsägarsidan. Den misstänkte hade då redan varit insatt i fängelse och skrämmd med mästermannen.⁵⁰⁹ Insättande av den misstänkte på bekännelse och att skrämma honom eller henne med mästermannen var två andra tortyrmetoder. Lokaler att spärra in misstänkta i fanns i varje härad och stad, så även i Stockholm, vilket vi sett ovan. Bödlar eller mästermän fanns förstås inte överallt men på ett flertal platser.

Piskning och risslitning förekom också. I ett fall var tortyren dubbel. En person hade först råkat ut för målsägartortyr som bestått i att hon hotats med ris.⁵¹⁰ Det medförde att hon avgav en bekännelse och för att kontrollera riktigheten i den beslöt rätten att låta bödeln piska henne; ”Men flickan skall mästermannen slita ris uppå, och då skall man höra , om hon bliver vid sin bekännelse”.⁵¹¹

Riktigt vad som skett då protokollet omtalar ”pinligt förhör” och ”pina” är oklart. Ett av fallen avslöjar att det kunde innebära att man torterades med tumskruvar.⁵¹² Uttryckssättet i ett annat fall visar att man åtminstone språkligt skilde på ”pina” och att bränna med eld, protokollet meddelar att två personer blivit ”pinade och brända, båda fördärvade.”⁵¹³ Sträckbänkar och andra specialbyggda redskap för tortyr lyser med sin frånvaro i protokollen. Sannolikt var ordinära hot och misshandel det vanliga. I ett fall av målsägartortyr framkommer det att just hot om stryk var avgörande för att upplysningar skulle lämnas.⁵¹⁴ Sammanfattningsvis kan man konstatera att det förekommit såväl specifika tortyrredskap, som att allmänna medel nyttjats i torterande syfte. Det betyder att man å ena sidan faktiskt har haft en sådan tortyrpraktik att man ansett det nödvändigt att låta tillverka och/eller inköpa speciella redskap för det bruket. Å andra sidan betyder användandet av mer all dagliga redskap och metoder att möjligheten till tortyr var långt större än den begränsning som ligger i nyttjandet av specifika redskap. Enligt min mening har ovanstående genomgång av den fysiska kvarleveaspekten på tortyrredskapen gett stöd åt uppfattningen att tortyr förekommit i fler fall än de som denna undersökning varit baserad på. Det varierade bruket av lokaler för tortyr tyder på möjligheten att flera

⁵⁰⁶ *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, tredje serien, Räkenskaper, Skotteboken 1462 (Stockholm 1926), s117, Stb 1488 4 febr s248.

⁵⁰⁷ Stb 1498 19 mars, s356.

⁵⁰⁸ Stb 1599 16 juni s301.

⁵⁰⁹ Stb 1599 21 april, s254f, 30 april, s263f, (ev. gällde det båda de två inblandade personer, Brithe Henriksdotter (tjuvkonan) och pigan Doredy).

⁵¹⁰ Stb 1583 27 juli, s388.

⁵¹¹ Stb 1583 7 augusti, s394.

⁵¹² Stb 1498 19 mars, s356.

⁵¹³ Stb 1529 9 augusti, s288 (Larssonska editionen) s244 (Sjöbergiska editionen).

⁵¹⁴ Stb 1602 18 december, s331.

lokaler var potentiella tortyrkamrar. Tortyrbruket har inte varit begränsat till en enskild lokal och därmed inte heller varit lätt att kontrollera för den instans som så önskat.⁵¹⁵ Mångfald medger fler möjligheter till utövning och mindre möjligheter till kontroll. Vidare har jag funnit ett bruk av såväl specifika redskap som nyttjande av allmänna medel till tortyr. Även dessa fynd visar på möjligheten av att tortyr brukats i fler fall.

Indicier på tortyr – rutinmässighet

Ovan har jag studerat olika tecken på att det kan ha förekommit tortyr i fler fall än vad som direkt kan utläsas av protokollen. Olika faktorer pekar på att man inte kan utesluta att fler fall av tortyr förekommit än de som i förstone avtecknas i tänkeböckerna. Jag har också funnit att det funnits former för såväl prövande av tortyr som beslutande om tortyr men att det saknas för övriga omnämmanden av tortyr. Det verkar med andra ord som om det inte förelegat något systematiskt förhållningssätt till relationen mellan å ena sidan bruket av tortyr och å andra sidan tortyrens plats i rättsprotokollet. Fler ledtrådar finns i just de uppenbara fallen i tänkeböckerna. Studerar man hur anteckningarna utformats kan ytterligare ledtrådar studeras. För det första bör man undersöka vissa tecken på rutin i protokollsuttryck. Det handlar alltså om att ytterligare studera protokollen. Om man kan finna att protokollstexterna på något sätt uppvisar tecken på rutinmässighet skulle man kunna tolka det som en antydning om att förfarande i vart fall inte föreföll skrivaren helt obekant. För det andra bör man undersöka och tolka protokollsnoteringar om frivillighetsgraden på bekännelserna. För det tredje kan förekomsten av mycket omfattande bekännelser kanske bjuda ytterligare lite information.

Vid en genomgång av några partier av protokollen där tortyr nämns går det att finna några spår av vad jag vill kalla rutinmässighet. Två av dem är rent språkliga. I protokollen från de målens avhandlande står att läsa: ”Därför efter ingen ville bekänna sanningen här om , sattes då 3 av samma båtsmän in i fängelset igen, på det de skulle röja den sannskyldige ut etc.”⁵¹⁶ respektive ”Blev bejakat, att samme Simon skall bliva skrämmd med bödeln, att han honom pina skall till att bekänna sanningen etc.”⁵¹⁷ Det gemensamma som vi finner i dessa formuleringar är avslutningen av meningarna. Båda avslutas med det i tänkeböckerna visserligen förekommande men ändå sparsamt använda avslutet ”etc.”. I båda fallen är den meningen dessutom det sista som noteras i saken. Innebörden i förkortningen ”etc.” torde i dessa fall vara att det som sedan skulle följa antogs vara känt för samtiden. Det sättes att avkorta protokollen har använts i en del mål där utgången förutsätts vara bekant. Ett typiskt fall gäller utgången av ett stöldmål. En kvinna vid namn Barbro hade stulit kåpor i ”byn”, dvs. Stockholm. På sin egen bekännelse dömdes hon till stupan; ”och bödeln slet huden av henne, och sedan leddes hon uti slottsgropen till arbetet etc”.⁵¹⁸ Vid ett annat tillfälle berättar protokollet om en annan stöld. Michel

⁵¹⁵ Även den analys av aktörgruppen som genomförts på annan plats i denna undersökning pekar i den riktningen.

⁵¹⁶ Stb 1551 8 aug, s140.

⁵¹⁷ Stb 1591 15 maj s284.

⁵¹⁸ Stb 1547 7 mars s219.

Knutsson anklagades för att ha stulit skor och pengar, ”vilket för:ne tjuv onödd för rätten bekände och sade sig hava tagit sju par skor”.⁵¹⁹ Direkt efter denna mening följer rubriken ”Sententia” och efter den följer domen; ”Efter det han bekände sin tjuvegärning, därför dömdes han till en tjuv etc”. Observera att i domen stipulerades inget straff. Straffet är underförstått och inbegrips i avslutet ”etc”. Förfarandet finns i andra målstyper än stöld också men det lämnas nu därhän. Poängen i resonemanget är alltså att de i samtiden inblandade i rättsutövningen liksom framtida läsare av tänkeböckerna förväntas känna till vad som var rutin. I de två sista exemplen gällde det att känna till vilka straff som för stöld dömda män och kvinnor utsattes för. I de tidigare relaterade tortyrfallen gällde det att känna till omständigheter runt bruket av tortyr. Om samtiden antogs känna till något om tortyrbruk så måste det bruket också ha varit faktiskt förekommande och det inte bara i undantagsfall.⁵²⁰

Begreppet ”onödd och otvingad”

Redan vid en snabb överblick av Stockholms stads tänkeböcker finner man att ett uttryck återkommer. En typisk notering i ett stöldmål kan avslutas med att ”N N bekände onödd och otvingad.” Formuleringen pekar i förstone på frivilligheten i bekännelsen. Blott förekomsten av dessa angivelser av frivillighetsgrad väcker dock en viss undran. Rätten fann det uppenbarligen nödvändigt att ibland ta en notering till protokollet om frivillighetsgraden i bekännandet. Man kan fråga sig varför. Vi kan närma oss frågan genom ett prövande resonemang. Anta att det förhåller sig på det sätt som tänkeboksnotisen anger, att den avlagda bekännelsen var frivillig. Vilka konsekvenser får det för tolkningen av fallet och andra fall? Man skulle kunna tänka sig att det motsatta var det normala, det vill säga att bekännelser i normalfallet framkom först efter ett förfarande som innefattade tvång. Man skulle alltså kunna resonera så, att i de fall där inget sägs om frivilligheten, var tvång det normala. Omöjligt är det inte men en annan, mindre drastisk tolkning är möjligen mer trolig. Anta att rätten uppfattar tortyren som kontroversiell, i någon mån omstridd. Det betyder att den kan tänkas råka ut för klander på grund av tortyrbruket. I så fall skulle noteringarna om graden av frivillighet kunna tyda på motsatsen. Det som i förstone pekade på frivillighet kanske snarast var ämnat att dölja ofrivillighet. Om vi går till de rättsfall som denna studier bygger på får vi en viss hjälp. Som i så många andra fall är den dock inte heltäckande men kanske nog så belysande. Eftersom vi här utgår från en samling fall, där tortyr förekommit, kan man tänka sig att det borde finnas formuleringar om bekännelsens grad av frivillighet i protokollet. Så är dock vanligen inte fallet. Som vi tidigare har sett förekommer tortyr i protokollsanteckningarna till synes utan systematik. Vi finner alltså inga formuleringar av typen ”bekände N N efter pinligt förhör”.

⁵¹⁹ Stb 1575 7 mars, s339.

⁵²⁰ Fallet 1498 skulle möjligen också kunna ligga till grund för ett likartat resonemang vars grundtanke är att det förfarande som endast redovisas som ett saköresbeslut torde vara föga avvikande från normaliteten. Utgången av fallet 1586 bygger på att den misstänkte var väl medveten om innebörden i att bli ”examinerad av mästermannen”, dvs. att han var bekant med ett faktiskt utövande av tortyr.

Intressant nog förekommer däremot den omvända formuleringen. Erik Larsson och hans hustru Karin stod 1576 inför Stockholms rådstugurätt, anklagade för dråp på brevdragaren Anders Olsson. Dråpet hade begåtts den 30 december 1575 och redan veckan efter dråpet togs saken upp till rättslig behandling.⁵²¹ De anklagade skyllde på varandra, så rätten stod utan erkännande. Därför beslöt rätten att Erik Larsson skulle torteras. Saken drog tydligen ut på tiden, målet kom upp igen i rådstugurätten den 18 februari. Rätten hade inte heller denna gång någon framgång. Makarna fortsatte att neka för egen del och skylla på varandra. Rätten beslöt då att döma båda makarna till döden; ”därför sades de båda två ifrån livet”.⁵²² Dom utan erkännande upplevdes tydligen inte som tillfredsställande, därför beslöt rätten återigen om tortyr. Dödsdomen kan ses som ett sätt att bereda väg för nyttjandet av tortyr.

Efter ytterligare en tid, den 3 mars, ställdes makarna inför rätten igen. Vid denna tidpunkt hade de suttit inspärrade i två månader. Två gånger hade det beslutats om tortyr, inget finns som tyder på att den inte genomförts. I så fall hade Erik torterats två gånger och hans hustru en gång. Först då kom erkännandet. Karin bekände sig ha slagit brevdragaren ”så att han störtade, och så stack Erik honom med en täljkniv i halsen”. Om Erik står det i protokollet att han ”nu för rätten onödd bekände och tillstod”.⁵²³ Alltså, efter att i två månader ha varit inspärrad och under tiden torterats två gånger, betonade rätten i protokollet att mördaren Erik Larsson bekände frivilligt, ”onödd”. Blott detta fall visar med all önskvärd tydlighet att angivande av att beaktelserna varit frivilliga inte betyder att tortyr inte förekommit.

Ett decennium senare finner vi ännu ett fall av samma typ. Drängen Per Eriksson misstänktes för en stöld.⁵²⁴ Drängens nekande ledde till att rätten beslöt att han skulle ”bli av mästermannen examinerad”. Att domstolsbeslutet fick avsedd effekt kan avläsas av protokollet, ”Och när han förnam, att det skulle där till skulle komma, bekände han strax dagen där näst efter, som var den 20 januari, onödd och otvingad”. Återigen får vi veta av protokollet att beaktelsen avlagts frivilligt, trots att den avlagts inför hot om tortyrens verkställighet. Någon frivillighet kan man inte tala om. Det finns dock en ledtråd till förståelsen av begreppet ”onödd och otvingad”. I den kanoniska rättens reglering av bruket av tortyr gällde att en beaktelse var giltig först om den bekräftades inom tjugofyra timmar. Den gången skulle den ske utan tortyr, dvs. frivilligt!⁵²⁵

Det finns ett tredje fall där det heter att beaktelsen tillkommit ”onödd och otvunget”.⁵²⁶ Fallet skiljer sig något från de två andra. Skepparen Olof Simonsson anklagar en piga för stöld av två silverskedar. Pigan Valborg Jönsdotter skall ha bekänt sitt ”tjuveri”, och det skall ha skett utan tvång. Hon skall ha ”själv onödd och

⁵²¹ Stb 1576 7 jan, s4f.

⁵²² Stb 1576 18 febr, s17ff.

⁵²³ Stb 1576 3 mars, s24.

⁵²⁴ Stb 1586 9 jan, s170f.

⁵²⁵ John Tedeschi, Inkvisitionen och häxorna, i Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen, *Häxornas Europa 1400-1700* (Stockholm 1987) s99.

⁵²⁶ Stb 1586 8 jan, s167f.

otvingad [...] tvenne resor, dock åtskilda, bekänt för honom”. När Valborg själv fick tala i saken, menade hon att hon bekänt efter att skepparen hade ”bundit henne, slagit och tvingat henne”. Ord stod mot ord, eller? En annan tolkning är möjlig. Skepparen Olof erkände nämligen utan omsvep att han nyttjat våld emot Valborg. Dock inte så som hon beskriver det utan bara så att han slagit henne ”ett slag vid ögat”. Rätten kommenterade inte detta medgivande. Det är därför möjligt att den delade skepparens uppfattning att bekännelsen tillkommit på frivillig väg. Man kan också tänka sig att rätten menade att graden av tvång var så låg att bekännelsen var att betrakta som frivillig. Om det sista var fallet, vilket inte förefaller helt otroligt, betyder det att det mycket möjligt kan ha förekommit en mängd fall med liknande grad av tvång på vilket rätten vare sig ansåg sig föranledd att reagera eller att protokollföra det inträffade.

För att återknyta till den inledande diskussionen om betydelsen av uttryck som ”onödd och otvingad” skulle jag vilja hävda följande: blott förekomsten av begrepp som uttrycker en distinktion mellan frivillig bekännelse och ofrivillig bekännelse måste, om de skall anses ha något språkligt värde, peka på att ofrivilliga bekännelser förekom. Förekomsten måste ha varit mer än marginell för att detta språkbruk skall kunna anses funktionellt. Fall som dessa tre visar att uttryck som ”onödd och otvingad” inte alltid betyder att så varit fallet. Omvänt kan man då fastslå att uttrycksformen inte kan tas till intäkt för att tortyr inte skulle ha förekommit.⁵²⁷ Att rätten inte kommenterar en målsägares påstådda våldsamhet mot en misstänkt, samtidigt som målsägaren erkänner samma våld mot den misstänkte, pekar på en acceptans av sådant förfarande. Om uttrycket antyder att tortyren hade fått en kontroversiell ställning (eventuellt vara på väg att öka eller minska i betydelse och omfattning) kan det antingen tyda på att man ville dölja en faktisk praktik eller att man i just dessa mål tydligt ville deklarerat att tortyr inte förekommit. I det senare fallet lämnas vi okunniga om omfattningen av tortyrpraktiken, men samtidigt avtecknar sig en icke marginell praktik. I det förra fallet skulle en studie av uttryckets frekvens över tid kunna peka på tortyrens ställning.⁵²⁸

⁵²⁷ Bland annat Munktel tolkar förekomsten av uttryck som ”bekände frivilligt” som ett tecken på att tortyr inte förekommit. Mot detta har Jerker Rosén fört ett principiellt resonemang vars innebörd är att om man ibland talar om ”frivilliga bekännelser” så implicerar det förekomst av ”ofrivilliga bekännelser” (*Studier kring Erik XIV:s böga nämnd*, Skrifter utgivna av kungl. Humanistisk vetenskapssamfundet i Lund, (Lund 1955), s47) Rosén menar vidare att tortyr förekom i Sverige under denna tid i två former. Dels i en oreglerad form (då främst utövad av fogdar under pågående rannsakningar) och dels i en form där tortyren regelbinds efter tyskt mönster, främst under Gustav Vasas ”tyska period” under 1540-talet och under Johan III:s tid. Det försök till reglerande som skedde under Gustav Vasa skall enligt Rosén främst avteckna sig i det s.k. Regementsrådets verksamhet samt i tänkeböckerna under Johan III (s49). Det kan vara värt att notera att Rosén menar att det inte är möjligt att undersöka tortyrfrekvensen då tortyren enligt honom togs till protokollen helt slumpartat (s49).

⁵²⁸ Bland annat förekommer ord som ”onödd”, ”opinad”, ”frivilligt” etc. i tänkeböckerna för nedstående dagar. 14871210, 14940811, 15051117, 15170710, 15260228, 15280420, 15470307, 15470808, 15510715, 15750303, 15750303, 15750608, 15760303, 15760803, 15760818, 15760829, 15800621, 15800621, 15800801, 15800801, 15800910, 15801029, 15801114, 15810227, 15810616, 15810703, 15821003, 15821128, 15830413, 15830601, 15841229, 15860108, 15860108, 15860706, 15870821, 15880302, 15880302, 15880429, 15880610, 15881016, 15881019, 15900304, 15930212, 15930806, 15950809, 15950813, 15950920, 15961115, 15990616, 15990728, 15990730, 15990804, 15991013, 16000503, 16000517, 16010318, 16010502, 16010819, 16030502, 16040813, 16041208, 16050408, 16070425, 16070506, 16081105, 16120226, 16120226, 16120826.

Omfattande bekännelser

Även ett studium av bekännelsernas innehåll skulle kunna belysa frågan om tortyrens förekomst. Ett sådant företag innefattar dock utgångspunkter som inte utan vidare kan godtas. Utifrån en analys av vad som kan vänta en bekännande kan en grund för en rationalistisk analys läggas. Vad väntade en person som bekände? Vid mindre stölder och då en person fälldes första gången väntade inte dödsstraffet. Smärtsamma straff utdömdes men de var möjliga att överleva. Ett sådant straff kunde vara hudstrykning och förvisning. För den fälldes återstod då att leva i samhällets marginal. Det var sannolikt ofta en liknande situation som innan brottets genomförande. Om människors strävan var att fortsätta att leva förefaller det rationellt att se till att de räknades som förstagångsförbrytare och att deras brott uppfattades som rimligt. Bekännelser som tar upp fler brott än de som annonserades vid processens inledning liksom uppgifter om att man tidigare varit dömd, bör därför studeras noga. Om det förekom att misstänkta bekände ”för mycket” kan två tänkbara förhållanden gälla. Man kan tänka sig att dessa misstänkta önskade att få bli avrättade. Då självmordet medförde begravning i ovigd jord, skam för efterlevande och även omfattades av en uppfattning om förvisning till helvetet, förelåg det incitament för den levnadströtte att se till att bli dömd till döden och därmed avlivas av annan hand än sin egen.⁵²⁹ Men man kan också tänka sig att dessa personers bekännelser var betingade av tortyr.

Man föreställer sig gärna att typfallet ser ut som fallet med makarna Erik Larsson och hans hustru Karin. De anklagades för ett mord, förhördes, torterades och bekände.⁵³⁰ Ett av de andra fallen uppvisar samma enkla utveckling, nämligen fallet med den unga änkan hustru Margit, Clement Kocks hustru.⁵³¹ Hon anklagades både för förtal och stöld och nekade till båda anklagelserna. En äldre stöld kom upp i ett vittnesmål mot Margit men den anklagelsen kunde inte stödjas med vittnesmål. Då blev Margit insatt på bekännelse för att bekänna stölden och förtalet. Förtalet fick man ingen bekännelse för däremot erkände hon den äldre stölden. Någon överflödigt bekännelse framkom alltså inte. Båda dessa fall skulle kunna tänkas tala mot utgångsantagandet, att torterade bekände fler brott än annars skulle kunna tänkas ha blivit fallet. Men dessa två fall kanske äger sina egna förklaringar. I det första fallet, makarna Erik och Karin, kan man anta att inget annat fanns att bekänna. Mordet tycks ha tillkommit som ett ögonblicksverk och var inte en del i en lång kriminell karriär. Tilläggas kan också att själva brottet var grovt. I det senare fallet, med hustru Margit, var kanske inte tortyren av det slaget att den torterade skrek ut sina bekännelser i vild panik, bara för att få smärtan att upphöra. I hennes fall rörde sig tortyren bara om inspärrande under svåra förhållanden. Att ett strategiskt bekännande då var lättare att åstadkomma är inte ägnat att förvåna.

⁵²⁹ Arne Jansson har i *From Swords to Sorrow, Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm* (Stockholm 1998) behandlat självmord under tidigmodern tid.

⁵³⁰ Stb 1576 7 jan, 18 febr och 3 mars.

⁵³¹ Stb 1556 15 nov, s173f.

Så tycks även ha varit fallet med den bekännelse som drängen Per Eriksson avlade innan han skulle torteras.⁵³² Även han bekände strategiskt, visserligen med lite för mycket information men den var av det slaget att den helst borde kompletteras. Husbonden satte inte alltför mycket tilltro till den. Den hade dock viktiga effekter för den misstänkte. För det första undvek Per med den bekännelsen vidare tortyr. För det andra var hans medgivande komprometterande för andra personer som inte var på plats. Detta betydde att utsagorna inte kunde verifieras direkt och sedan följas av dom, troligen till döden. Resultatet blev istället att man sände Per till Saleberget under det att man inväntade den skeppares återkomst som Per hade anklagat. Resultatet blev alltså att Per genom sin strategiska bekännelse undvek både vidare tortyr och avrättning. Kanske hägrade möjligheten för Per att fly från Saleberget för att ta sig utomlands via de kontakter han hade inom sjöfarten.

Nu förhåller det sig så att dessa fall nästan är de enda som följer det enkla mönster som jag antog inledningsvis. Det som uppenbaras, när man försöker systematisera fallen utifrån inledande anklagelse och avslutande bekännelse och dom, är att det i de flesta fall saknas avgörande information. De flesta av fallen i denna undersökning har en oklar utgång i tänkeböckerna.

Tabell nr 3 - Utgången av fallen

	Fall där den misstänkte nekade	Fall där den misstänkte bekände
Fall med klar utgång och med fullständiga protokoll	1556, 1593, 1599, 1600	1576, 1602
Fall med oklar utgång eller ofullständiga protokoll	1488, 1529, 1551, 1573, 1575, 1581eg, 1581, 1583, 1586, 1591sj, 1591, 1594, 1603	1573mb, 1586pe
Exkluderade fall ⁵³³	1498, 1512, 1529mt	

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Med begreppet klar utgång menar jag en utveckling av rättsarbetet i linje med vad som ovan refererats gällande de bekännande makarna Erik och Karin samt den nekande änkan Margit (åtal, nekande, tortyr, erkännande/fortsatt nekande, dom). Tyvärr är den andel av målen som uppvisar denna tydliga struktur liten. Långt vanligare är det i dessa fall (som på ett eller annat sätt innefattar ett moment av tortyr) att målet försvinner ut ur protokollen. Antingen måste det bero på att protokoll saknas från andra tillfällen då målen behandlades i rätten eller så har den vidare rättsbehandlingen av någon anledning betraktats som självklar eller på annan grund onödig att protokollföra. Något anmärkningsvärt är det dock att majoriteten av de fall där tortyr förekommer också är fall där tänkeböckerna på ett eller annat sätt inte har fullständig information att lämna.⁵³⁴

Fall som ej togs upp i tänkeböckerna

För den som vill veta något om förekomsten av tortyr i det senmedeltida och tidigmoderna Stockholm finns många vägar att gå. Istället för att studera tortyrfall i

⁵³² Stb 1586 19 jan, s170f.

⁵³³ Fall som ej kan klassificeras enligt mallen till exempel på grund av att åtalet gällde bruk av tortyr.

⁵³⁴ Går man igenom tänkeböckerna för perioden före 1614 finner man ca 50 fall där bekännelserna är i överkant gentemot anklagelserna.

jakt på indicier, avtecknande en tortyrpraktik, kan man vända på kuttingen och studera rättsfall i tänkeböckerna där tortyr inte förekommer i texten. Att studera de fall där tortyr inte förekommer i jakten på upplysningar om tortyr kan förefalla ologiskt men har faktiskt en viktig poäng. Om det kan påvisas att tortyr förekom i fall som behandlades i Stockholms rådstugurätt, men att tortyren där inte förekommer i de protokoll som fördes vid rannsakingen, då kan vi sluta oss till att det även kan ha förekommit i andra fall. Att gå till väga på detta sätt medför problem. Ofta är det enda kända material som finns bevarat från dessa rannsakingar just det som finns i tänkeböckerna, dvs. de protokoll vars tillförlitlighet i detta avseende skulle undersökas.

Från år 1568 då Erik XIV avsattes av en adlig opinion pågick en kamp i det tysta.⁵³⁵ Med kulmen kring de första åren av 1570-talet gjordes ett flertal planer upp i syfte att avsätta Johan III till förmån för Erik. Dessa ansatser var främst regionalt inspirerade med stöd hos allmogen. Den mistänksamhet som rådde mellan bröderna kan ses som klassiska orsaker till nyttjande av tortyr. Visserligen kan dessa mål uppfattas som speciella men det är inte ett hinder för nyttjandet av dem. Det intressanta är att se hur politiska mål protokollerats i rådstugurätten. Om det där finns en praxis att utesluta utövad tortyr i protokollen kan det tillvägagångssättet tänkas nyttjas i andra mål också.

År 1573 förekom det oroligheter till förmån för Erik XIV. En av dessa opinioner leddes av tre landsköpmän från Hälsingland.⁵³⁶ Dessa landsköpmän var också officerare. En av dem hette Olof Mört och var från Ljusdal. Mört hade tillsammans med de övriga planerat en resning, första målet tros ha varit att erövra den silverskatt fogden Hans Bjugg vid den tiden drivit in. Mört hade blivit utsedd till att vara deras hövitsman och de andra skulle resa dalkarlarna. Som i så många andra liknande försök läckte information ut och av den planerade resningen blev intet. Rannsakingen mot Olof Mört finns bevarad i Stockholms tänkeböcker. I konceptet för den sjätte juli 1573 återges rannsakingen. Den dagen deltog riksråden i dömandet och det var riksprofoss Jören Sylbeck som anklagade Mört.⁵³⁷ Mört anklagades för att ha ”gjort ett uppror i Helsingland”.⁵³⁸ Under förhöret hade det framkommit att målet var just silvret hos Hans Biugg. Upprorsmannen skulle också ha bett dem som inte ville eller vågade vara med i resningen att ”stiga avsides.” Det

⁵³⁵ Om detta se Sten Carlsson & Jerker Rosén, *Svensk historia 1*, (1962) 4e uppl (Lund 1978) samt Jerker Rosén, Maktkampen mellan Erik och hans bröder, i *Den svenska historien*, del 5, *Sverige blir en stormakt* (1966) ny uppl (Stockholm 1983).

⁵³⁶ Richard Matz, Johan III och Hälsinglands landsköpmän år 1573, i Gunnar T Westin (red) *Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 27 augusti 1963*. (Stockholm 1963). Denna härva av stämplingar var dock inte den enda vid denna tid. Kyrkoherden i Böne, herr Maurits Rasmusson, fälldes 1576 för stämpling. Han avrättades på Vadstena slott 19 december 1576 (Johan Wilhelm Warholm, *Skara stifts herdaminne*, förra delen, (1871), faksimile (Ed 1984), s350f). Av rättegångsmaterialet framgår det att han blev torterad, (Materialet finns delvis publicerat i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, femtonde delen (Stockholm 1830). I Riksarkivet finns rannsakingsmaterialet samlat (Strödda historiska handlingar, vol 13b, Högmålsprocesser under Johan III:s tid). Uppgifter finns också i Riksregistraturet och i Svea hovrätts arkiv (RA), huvudarkivet E I:1b.. Om detta har Fridolf Ödberg skrivit i ”Om kyrkoherden herr Maurits Rasmussons i Böne sammansvärjning mot k. Johan år 1576”, i *Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift*, hft 6–7, (Stockholm 1893).

⁵³⁷ Om rannsakingen formellt sett skall betraktas som riks rätt låter jag vara osagt.

⁵³⁸ Stb 1573 6 juli, s277f.

överordnade målet var att få ”konung Erik lös igen”. Erik tycks ha haft ett brett folkligt stöd och det är betecknande att dessa upprorsmän, liksom andra som tagit stora risker för Eriks skull, inte hörde till adeln och aristokratin. Dessa upprorsmän hade aldrig erkänt Johan som kung. Erik var fortfarande deras kung, bara inspärrad och kom han lös skulle allt bli bra igen. Nåväl, det är denna information som ges i första delen av rannsakingen. Efter detta kommer en passage som antyder att tid kan ha gått mellan det som sagts och det som skulle komma; ”Och bekände of-tanämnde Olof Mört än ytterligare”. De nya upplysningar som därefter framkom är signifikanta. De bestod i att de som angivit Mört och hans anhang själva varit med under planerandet. Dessa hade tillsammans hyst detta ”onda uppsåt” i två år. Vi-dare meddelas att ”På Bollnäs landsting hade de [angivarna] stämplat.” Domen mot Olof Mört kunde förväntas bli mycket hård men i domens formulering finns en dubbelbottnad formulering:

Efter det han haver handlat mot den ed och trohet han haver lovat och svurit K.M. vår allernådigaste herre och givit icke i tid tillkänna om det förräderi heller onda uppsåt, dömdes han från liv och gods efter det [...] cap. uti konungsbalken.

I domen anklagas inte Olof Mört för att själv ha lett upproret utan för att inte ha givit kunglig majestät upplysningar om förräderiet i tid. Detta var redogörelsen för målet så som det framställs i konceptet. Den 15 juli anklagades inför rådstugurätten Joen Gregersson som var en av Olof Mörts medsvurna. Kungen tycks ha ansett saken utagerad för riksråden var inte på plats denna dag. Joen Gregersson hade hört Olof Mört och en Olof Guldsmed tala om upproret men ”han hade inte velat samtyckt där till”.⁵³⁹ Rätten fick inte fram det erkännande man ville ha. Målet sattes upp till vidare rannsaking. Något protokoll som återger vad som sedan hänt finns inte bland koncepterna.

Letar vi efter målet bland renskrifterna finner vi inte heller där något protokoll. Den första juli satt borgmästare och råd och dömde och den åttonde juli ”satt för rätta ädla, välborna, stränga, välbördiga herrar” men något protokoll om den hälsingländska resningen går inte att återfinna.⁵⁴⁰ Vad som hände med Olof Mört under rannsakingen går det att få upplysningar om ifrån ett annat håll. Delar av rättsbehandlingen togs aldrig in i tänkeböckerna. Ett spår av fallet, en protokollsan-teckning, finns av en lycklig slump bevarad. Det är Olof Mörts bekännelse, ned-tecknad och bevarad på ett löst blad. Den börjar på följande sätt: ”Detta efter[-skrivna] haver Olof Mört med gode bekänt förr än han blev pinligt förhörd”.⁵⁴¹ Här kan vi notera att bekännelsen anges ha varit frivillig i någon mån. Vad som menades med att han bekänt innan han torterades är oklart. Man kan tänka sig att han avgivit en partiell bekännelse och att det var den som föranledde rätten att ta till tortyr. Men man kan också tänka sig att rätten meddelat honom att han skulle

⁵³⁹ Stb 1573 15 juli, s284f.

⁵⁴⁰ Renskrifterna för dessa datum finns i samma volym s454f.

⁵⁴¹ Strödda historiska handlingar, vol 10 RA, citerat från Richard Matz, Johan III och Hälsinglands landsköpmän år 1573, i Gunnar T Westin (red), *Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 27 augusti 1963* (Stockholm 1963), s65, där bekännelsen är tryckt i sin helhet.

komma att bli torterad om han inte bekände. Detta kan av rätten ha uppfattats som en frivillig bekännelse. Sannolikt finns i dessa rader anledningen till den förvånande formuleringen i domen. Under tortyr hade Olof bekänt och angivit minst tio andra. En av de angivna hade redan fängslats. Han hette Joen Gregersson, och om honom heter det att han ”sitter i Tornet.” Han hade på ett sätt kunnat ge första versionen av händelserna. Han hade nedtonat sin betydelse och angivit andra. Han framställde sig inte som upprorsledaren utan som en bland många. Andra namngivna hade samlats och planerat, Mört hade först sedan dragits in i saken genom att de ville ha honom som hövitsman. Mot slutet av Olofs nedtecknade bekännelse finns ännu ett viktigt parti:

Sedan blev för:de Olof Mört pinligen förhörd. Och sade han sig intet annat eller mera veta än han med gode hade bekänt. Och att han ville dö där uppå, att det allt än [sic] sant det han således hade tillkännagivit och bekänt. Hulke art honom blev föreläsne medan han pintes. 6 juli A o 73

Här får vi nu veta något om den praxis som nyttjades i samband med tortyr. Denna nedtecknade bekännelse börjar ju med att man anger att detta hade Olof Mört bekänt innan han blev torterad. Först hölls tydligen förhör med Olof. Om detta förhör är det som skedde i rådstugurätten eller om det är ett annat går inte säkert att få veta, men jag tror att man kan ana händelseförloppet. I rådstugurätten tycks riksprofossen ha återgivit en tidigare avlagd bekännelse. Det är sannolikt inte den som nedtecknats i samband med tortyren. Riksprofossen hade troligen förhört Mört innan saken skulle tas upp med riksrådet. Denna bekännelse blev uppläst för Olof medan han torterades och man konstaterade att han inte hade något att tillägga. Det framställs i tänkeboken som om Olof döms till döden på den bekännelsen men han hade tagits avsides och torterats. Enligt den i Riksarkivet bevarade bekännelsen skall tortyren ha utförts den sjätte juli, dvs. samma dag som rannsakingen i rådstugurätten. Det är den egentliga bekännelsen som kom att ligga till grund för den dom som senare skrivits in i konceptet.

Den tortyr av Olof Mört som vi får bevittna är det som kallas första och andra gradens tortyr. Först får den misstänkte bara vistas i den lokal där tortyren skall ske. Där förevisas de metoder som skall användas av torteraren. Detta utgjorde första gradens tortyr och det räckte för den första delen av bekännelsen. Sedan används de metoder som förevisats och under den smärtan bekräftade Olof att det han tidigare bekänt var sant och att han inte hade något att tillägga. Hans bekännelser tycks också ha lästs upp för honom under tortyren. Men det var inte metoderna vi här ämnade undersöka utan det vi var ute efter var att få veta om det hade förekommit tortyr i rättsfall som protokollförts av Stockholms rådstugurätt men där tortyr exkluderats ur protokollen. Så skedde i Olof Mörts fall. Det kan inte uteslutas att fler råkade ut för detta. Bengt Ankarloo har uppmärksammat ett likande förhållande när det gäller tortyr i samband med trolldomsprocesserna. Han fann i sin studie fall där tortyren framgick av de ursprungliga protokollen men där den på ett eller annat

sätt kommit att döljas i de protokoll som sändes in till hovrätten för granskning.⁵⁴² För året 1573 är protokollen i tänkeböckerna väl bevarade. Trots närliggande luckor finns det för året både koncepter och renskrifter. Det intressanta för vårt vidkommande är att Mörts rannsaking finns bevarad i konceptform, däremot inte som renovation. Här har vi alltså ett exempel på ett rättsfall där man inte av protokollen i tänkeböckerna kan utläsa om tortyr brukats eller inte. Endast utifrån andra källor kan detta avgöras. Här hade tortyr faktiskt använts och det är inte omöjligt att detta fall bara är ett bland många, vi skall titta på ännu ett fall där tänkeböckerna tigger om tortyren.

I slutet av januari 1601 började man i Stockholm sakna några av stadens skrifter.⁵⁴³ Stadsskrivaren Olof Pedersson kom till rådstugurätten och bad den ”förorda några gode män, som ville följa honom hem till Martinum Iohannis, att rannsaka efter några skrifter, som han i några år haver haft bort från salig Olof Holm.” Martinum Iohannis, eller Mårten Hansson som hans namn löd på svenska, hade tidigare varit kaplan vid Storkyrkan i staden. När dessa män letade efter de förkomna skrifterna hemma hos den före detta kaplanen tog saken en ny vändning. Dels fann man en samling trolldomsböcker, dels framkom anklagelser om hor mot Martinus. För trolldomsanklagelsernas skull förvisades han från staden. Uppgiften om tortyren kommer inte från stadens tänkeböcker utan från Johan Bure. I hans dagboksanteckningar står för den 8 november 1602: ”blev Martinus Iohannis min svär och sträkt (*utstruket*) [sic] efter de helvetes kvinnorna skulle hava bekänt på honom att han hade instruerat dem.”⁵⁴⁴ Bengt Ankarloo som undersökt fallet menar att Martinus sannolikt torterades och avrättades på Karl IX:s order.⁵⁴⁵

Slutsatser

Dessa båda fall visar att tortyr förekom även i fall där detta inte noterats i rättsprotokollen. Detta förfarande tycks alltså peka på att tortyr var vanligare än vad man direkt kan utläsa ur handlingarna. Naturligtvis kan man fråga sig vad detta enskilda fall säger om helheten. Enligt min mening är det därför näst intill omöjligt att få veta något om tortyren i kvantitativa termer. Det är ett förfarande där felkällor och mörkertal är så avgörande att det är meningslöst att diskutera i termer av frekvens och procent. Vad jag kan göra är att studera enskildheter och utifrån dem sluta mig till vilka metoder och förfarande som rättsapparaten använde. Här har jag nu visat att tortyr förekom även i fall där tortyr inte noterats i protokollet. Det är mycket värdefullt att veta att det kunde gå till på det sättet. Däremot är det relativt meningslöst att försöka kvantifiera uppgiften. Utifrån detta fall har vi också kunnat se

⁵⁴² Spåren av tortyr under rannsakingar hade ändrats i protokolltexten innan den renoverade domboken slutligen sänts in till hovrätten. Man ändrade i texten antingen så att initiativet till tortyr och ansvaret för den föreföll ligga på någon annan eller så ändrade man så att det framstod som att den torterade istället endast satts i fängelse (Ankarloo 1971, s258f).

⁵⁴³ Stb 1601 24 jan – 23 mars.

⁵⁴⁴ Johan Bures dagboksanteckningar finns publicerade i *Samlaren, tidskrift*, G E Klemming (utg), fjärde årg 1883 (Stockholm 1885), s26. Samma dag hade för övrigt en annan trolldomsanklagad blivit ”sträkt”, nämligen Blasius Brita i Ala i Wassunda ”för det hon hade sagt sig varit i himmelen och helvetet.”

⁵⁴⁵ Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige* (Stockholm 1971) s51, 72.

hur utvecklad tortyrpraktiken var. Den praktik som skymtar i Olof Mörts fall tyder på att man arbetade efter tysk förebild. Med det menar jag inte nödvändigtvis att tortyrförfarandet var rättsligt inspirerat från det hållet. Det kan mycket väl förhålla sig så att det i Sverige fanns en oreglerad flora av tvång och tortyr i samband med rannsakingar och att det vi bevittnar under 1500-talet i Stockholm är att bruket regleras. Det betyder att bruket institutionaliseras vilket kan tolkas som att det blev vanligare. Det är dock inte den enda möjliga tolkningen. Det kan paradoxalt nog vara så att institutionaliseringen medförde att långt färre personer blev utsatta för tortyr i dess oreglerade form. Det är lätt gjort att göra en oriktig tolkning av att ett rättsbruk införs i lagstiftningen. Det betyder inte att det i lagen införda bruket då börjar bli använt. Det kan betyda motsatsen trots att lagen inte tar en normativ ställning och förbjuder ett visst tillvägagångssätt. Införandet i lagtexten kan både vara början på avskaffandet och ett uttryck för en förändrad praxis. Att Martinus Iohannis blev sträckt torde betyda att han torterades i en sträckbänk, vilket möjligen kan flagga för ett mer institutionaliserat bruk. Kanske är det denna institutionaliseringssträvan som också avtecknas i försöket i början av 1600-talet att legalisera tortyren.

Sammanfattningsvis vill jag mena att vi här ser konturerna av en förekommande tortyrpraktik. Den terminologi som användes för tortyren använde beskrivande uttryck som ”insättande”, ”pinande” och att bli ”skrämd av mästermannen”. Utanför rådstugurättens direkta insyn förekom också vad jag vill beteckna som målsägartortyr. Fall visar att rätten inte bara prövade målsägartortyr utan även att den ibland bestraffade bruket. Exempel finns också på att rådstugurätten accepterade utövandet av målsägartortyr för rannsakingstillfället i rätten. Rådstugurätten dömde i vissa fall misstänkta personer till tortyr men det förekom också att tortyr brukades utan dom. Det fanns alltså former för att både pröva målsägartortyr och att döma till tortyr inom rätten. Övrig tortyr avtecknar sig i protokollen enbart som omnämmanden och det till synes utan systematik vilket väcker frågan om det inte förekommit fler fall. De fall som här undersökts har visat att man inte nyttjade några speciella lokaler eller redskap för tortyren.⁵⁴⁶ Det betyder att tortyren i vart fall inte begränsats av krav på särskilda lokaler och redskap. I själva protokollstexterna finns det språkliga spår som antyder en viss rutinmässighet i hanteringen av tortyr. Dessutom visar denna studie att ett angivande i protokollstexten om en bekännelses frivilliga tillkomst inte alls garanterar att tortyr inte förekommit, snarare tvärt om. Angivande av att en bekännelse tillkommit på frivillig grund kan för det första tolkas som att det just därför måste förekommit att andra bekännelser inte var frivilligt avgivna. För det andra har den här studien visat att rådstugurätten betecknade bekännelser efter tortyr som frivilliga. För det tredje visar studien att man inte kan utesluta att angivandet av frivillighetsgraden användes för att dölja bruk av tortyr. Den förekommande ofullständigheten av protokoll kan för det fjärde med-

⁵⁴⁶ Med undantaget av tumskrivar och sträckbänk. Ett fall visade dock att tumskrivar innehades av personer utanför rättsorganisationen och sträckbänk nyttjades endast i ett fall där tortyren dessutom inte omnämndes i rådstugurättens protokoll.

föra att tortyr inte går att identifiera. Analysen av fallen har också visat att tortyr kan ha brukats utan att alls ha blivit taget till protokollet. Det finns alltså skäl att tro att det förekommit en mer omfattande tortyrpraktik än vad som hitintills antagits vara fallet.

4 Tortyrens aktörer och offer – tortyrens sociala mönster

Vilka människor var det då som var inblandade i tortyrbruket? Det är människors handlingar som gör att det förflutna inte bara är vår historia utan en del av den mänskliga erfarenheten. Tortyr är ett handlande av människor. Tortyr är ett rättsbruk där människor agerar, och genom handlingar blir några torterare och andra blir tortyroffer.⁵⁴⁷ Som alltid när det gäller grymheter av allehanda slag undrar man – vem gör sånt? Vilka var de människor som utförde tortyr och vilka drabbades av den? I den antika tortyrdiskursen fanns en tydlig social inriktning. Någon liknande, rättsligt bestämd social inriktning på tortyr finner vi inte här men väl en social dimension i bruket av tortyr.⁵⁴⁸ Lika viktigt som att få veta något om tortyroffren är det att få veta något om torterarna.⁵⁴⁹ Rättsprotokollen är mycket sparsamma på denna punkt, liksom i så många andra fall, ändå tror jag att frågan är viktig att ställa. Vilka var de? Nedan försöker jag systematisera de sparsamma uppgifter som står tillbuds.

Tabell nr 4 - Torterarnas framtoning i rättsprotokollen:⁵⁵⁰

Torteraren görs synlig, t ex med namns nämnande	Torteraren görs osynlig	
	Torteraren var/skulle vara bödeln	Ingen information om torteraren
1512, 1583, 1586, 1591, 1602	1583, 1586pe, 1591sj, 1599, 1600, 1603	1488, 1498, 1529, 1573mb, 1573, 1575, 1576, 1581, 1591
Exkluderat fall: ⁵⁵¹ 1529mt, 1551, 1556, 1581eg, 1593, 1600		

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Det fall som jag här har plockat bort är till exempel Margareta Trumboslagares. Hon var rädd för att i framtiden komma att torteras, så av lätt insedda skäl fanns det ingen torterare att registrera. I anslutning till hennes fall kan man dock notera att det hennes fall kanske inte är det enda av dem där tortyren inte kom till stånd. I flera av fallen har vi beslut om tortyr och bara i några fall kan vi se att tortyren sedan verkställdes.⁵⁵² Om Margareta Trumboslagares hade sagt i rätten att hon var rädd för att mästermannen skulle kunna komma att tortera henne hade vi ändå av det fått någon information.

Det återkommande i denna studie av tortyr är snarare aktörernas osynlighet än deras framträdande. Brottet ställdes i fokus, aktörerna av alla sorter kom i skymun-

⁵⁴⁷ Det kloka i att som här använder termen ”offer” för dem som utsattes för tortyr kan ifrågasättas. Dels kan termen leda tankarna till att tortyren var illegal och kanske även illegitim och att dessa personer därför blev offer i en rättslig mening. Dels kan man tänka sig att dessa personer tillförs en oskuldssfullhet som kan vara vilseledande. Någon beteckning måste dock användas och med dessa påpekanden i minnet är termen ”offer” användbar.

⁵⁴⁸ Ovan har vi dock sett att Gotlandslagen i regleringen av tortyrbruket hade en tydligt social inriktning, trälrar fick torteras. Om dess tillämpning i praktiken vet vi dock inget.

⁵⁴⁹ Rådstugurätten är förstås också en aktör att beakta, dess huvudsakliga bevekelsegrunder undersöks i kapitlet om tortyrens rättsliga grund.

⁵⁵⁰ Fall där tortyr förekommit två gånger kan förekomma på två ställen i tabellen.

⁵⁵¹ I fall där tortyren bestod av inspärning är det inte relevant att tala om någon torterare.

⁵⁵² Att vi bara kan vara säkra på att tortyr utförts i vissa av fallen innebär inte att tortyren saknade funktion i de andra. Det betyder bara att tortyren som metod var så känd att blott vetskapen om den medförde att de spelade en viktig roll i rättsutövningen. Det betyder också att den spelat en viktig roll i fall där den varken omnämndes under rannsakingen eller i de bevarade protokollen.

dan. Det uppenbara när det gäller torterarna är att de i så hög grad osynliggjordes i protokollen. Om vi tittar på fall där det uppenbarligen funnits torterare inblandade, får vi ändå ingen information om dem, vanligen bara om vad som gjorts. Ingeborg Olofsdotter hade ”suttit i järn och häktelse på slottet i ett jämnt år och på hennes fingrar sönder vridna två jungfrur”.⁵⁵³ Protokollstexterna gör aktörerna anonyma. En anteckning som denna, att ”hon hade suttit” pekar inte ut någon gärningsman. Det verkar nästan som om Ingeborg självmant hade låtit sig inspärras. Någon handlande part framkommer inte heller i passagen om tumskruvarna. Andra skrivsätt som döljer torteraren är exempelvis ”låt basta, binda och pina” och ”honom icke mer pina låta”.⁵⁵⁴ Inte heller de tydliggör torteraren. Andra passivformer som förekommer i protokollen är ”sattes då 3 av samma båtsmän in i fängelset igen”⁵⁵⁵; ”blev hon en tid sittandes uti fängelset, på det att hon skulle fler stycker bekänna”⁵⁵⁶; ”han skulle sättas i tjuvekällaren och pinligen förhöras.”⁵⁵⁷; samt futurumformen: ”skall sättas i fängslig förvaring”.⁵⁵⁸ Gemensamt för dessa och de andra förekommande skrivsätt är att de döljer och osynliggör torteraren.

De fall där torteraren mer eller mindre synliggörs är ungefär lika många som de i vilka torteraren förblir osynlig. I beslut om tortyr händer det att yrkestiteln på den som skall utföra tortyren förekommer. Det yrke man kanske främst kommer att tänka på är förstas bödeln.⁵⁵⁹ Simon Joensson skulle ”bliva skrämmd med bödeln, att han honom pina skall till att bekänna sanningen”.⁵⁶⁰ Profoss är en yrkestitel som ofta förekommer i tänkeböckerna.⁵⁶¹ Bland de fall som här behandlas har jag dock bara funnit en antydning om att en profoss kan ha varit inblandad. Efter att Bengt Henriksson blivit torterad ”tog Erik Assmusson honom till sig med profossens lov till att läka honom och höll honom med mat i tre veckor.”⁵⁶² Här framgår det i alla fall att det var profossen som hade ansvaret för den torterade. Om han själv eller någon annan utfört tortyren framgår inte. Annars var det i de här fallen främst mästermannen som skulle utföra tortyren.⁵⁶³ Ett av dessa fall avviker från de andra. Den misstänkte blev då torterad två gånger, först av sin husbonde och sedan av mästermannen.⁵⁶⁴ Detta för oss över på de fall där tortyren skedde utanför rådstugurättens insyn och initiativ, vad jag ovan betecknat som målsägartortyr.

Fall där torteraren inte bara är synlig utan även namngiven kommer uteslutande från den kategorin. I några fall ligger det i sakens natur. De är fall där den

⁵⁵³ Stb 1488 4 februari, s248.

⁵⁵⁴ Stb 1498 19 mars, s356; 1573 29 augusti, s 297.

⁵⁵⁵ Stb 1551 8 augusti, s 140.

⁵⁵⁶ Stb 1556 15 november, s174.

⁵⁵⁷ Stb 1575 11 april, s350.

⁵⁵⁸ Stb 1581 7 januari, s229.

⁵⁵⁹ Om bödelssysslan, se Lizzie Carlsson, ”Bödelsämbetet i det medeltida Stockholm, en kulturhistorisk studie”, *Samfundet St Eriks Årsbok* 1934.

⁵⁶⁰ Stb 1591 15 maj, s284.

⁵⁶¹ Profossen var egentligen en militärt anställd person var uppgift var att arbeta inom rättsutövningen framför allt med åtal och bestraffning.

⁵⁶² Stb 1591 30 augusti, s316.

⁵⁶³ Stb 1583 12 augusti, s394; Stb 1586 19 januari, s171; Stb 1594 10 april, s205; Stb 1603 30 maj, s79.

⁵⁶⁴ Stb 1583 12 augusti, s394.

som utfört tortyren också åtalas för det handlandet. I det fall där Martin i Farestad hade pinat en djäkne framgår det att han hade straffansvar för det inträffade.⁵⁶⁵ Om de män som torterade en piga och en dräng ”fördärvade” år 1529 får vi också veta något, om än ej så mycket som man skulle önska. Ytterst ansvarig måste ha varit Staffan Sasse.⁵⁶⁶ De som utfört tortyren verkar ha varit denne Staffans underlydande. Dels en ”karl”, och dels ”några bönder”.⁵⁶⁷ Om de och offren hade någon anknytning till dem, om pigan och drängen tjänat dem som torterade dem vet vi ej, men det ligger väl inte allt för långt borta att tänka så. Den piga som ”Segenborgs dotter [...] lät basta, binda och pina med jungfrur oförvunnen” torde väl stått i ett tjänsteförhållande, om inte till den som utförde tortyren så till Segenborgs dotter, vilken fälls som ansvarig för det inträffade.⁵⁶⁸ Valborg Jönsdotters torterare känner vi från protokollen. Det var Olof skeppare. Om Valborg Jönsdotter var piga åt Olof är oklart. Det verkar dock som att Olof kände Valborg och visade henne förtroende. Han tog till tortyren för att få igen 2 silverskedar.⁵⁶⁹ Erland Erikssons piga råkade ut för att husbonden torterade henne för att få henne att erkänna.⁵⁷⁰ Jag tror att vi kan sluta oss till att när tortyren skedde utanför rådstugurättens kontroll och initiativ så utfördes tortyren av någon till vilken offret stod i en underordnad relation. I de mål där misstanken om hor var så stark att tortyr nyttjades förelåg också en speciell relation. Tomas slaktare hotade kvinnorna på hans gård med stryk om de inte bekände. Vilka dessa kvinnor var är inte helt klart. De benämns ”de hustrur [...] som voro i hans gård”.⁵⁷¹ Som husbonde hade han en överordnad ställning gentemot de kvinnor som hörde till hushållet. Modern och maken till Magdalena Wilhelmsdotter bar ansvar för hanteringen av henne.⁵⁷² Om barnmorskan haft någon mer aktiv del i frampressandet av en bekännelse vet vi inte. Men vi kan se att den som är mest aktiv just då smärtorna sätter åt hustru Magdalena som värst är modern. I detta och andra fall skulle man kunna tala om att det föreligger en grundläggande maktasymmetri mellan de inblandade aktörerna.

Frågan om vilka torterarna var är inte helt entydig. I grunden handlar frågan om ansvar. På ett plan är naturligtvis den som konkret utför tortyren också ansvarig för sina handlingar. Men ansvaret faller också på dem som tog initiativ till tortyren. Rådstugurätten resonerade uppenbarligen så i ett fall där tortyr skulle beivras. Segenborgs dotter fälldes som ansvarig fast det tydligen inte var hon som utfört handlingen. Det står i protokollet att hon ”lät basta, binda och pina med jung-

⁵⁶⁵ Stb 1512 27 september, s272.

⁵⁶⁶ Staffan Sasse blev med tiden en av Gustav Vasas förtrogna, ”vår nådige herres troman” som han titulerades under 1520-talet. Omnämnd i de stockholmska tänkeböckerna under hela 1500-talet fram till 1580 då hans änka figurerar. Han tycks redan från början av seklet ha varit en betydelsefull och inflytelserik person (se även presentationen i *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män, trettonde delen* (Uppsala 1847).

⁵⁶⁷ Stb 1529 9 augusti.

⁵⁶⁸ Stb 1498 19 mars, s356. Piga torde beteckna en tjänsterelation. En kvinna som inte var städslad kunde gå under beteckningen ”kona”.

⁵⁶⁹ Stb 1586 8 januari, s 167f.

⁵⁷⁰ Stb 1583 27 juli, s388.

⁵⁷¹ Stb 1602 18 december, s332f.

⁵⁷² Stb 1600 27 okt, s124; 3 nov, s125ff, 8 nov, s130ff; 19 nov, s139.

frur”.⁵⁷³ Ordet ”lät” signalerar att hon beordrade eller åtminstone tillät att någon utförde tortyren.

Fall där tortyren skedde utanför rådstugurättens kontroll klargör samtidigt varifrån initiativet till tortyren kom i dessa fall. De fallen innefattade därmed ingen tredje part. Därför är det inte så förvånande att initiativet kom från dem som på ett eller annat sätt drabbats av brotten. Då fallen fördes inför rådstugurätten blev också initiativet mindre synligt. I några fall framgår det dock klart vem som tagit initiativet. År 1593 stod Niclaes Stagniole, ”italienaren” inför rätten och begärde att rätten skulle sätta in tortyr mot de sex unga män som han misstänkte för att ha bestulit honom. En målsägare hade i det tidigmoderna Stockholm en mycket starkt ställning. Den försökte Niclaes utnyttja. Han gick så långt att han några ”gångar av hovmarsken Hans Åkesson så och av borgmästare och råd åtræget begärt, att de [de misstänkta] skulle bliva pinligen förhörde”.⁵⁷⁴ Denna begäran avslogs men det kan inte uteslutas att de misstänkta redan torterats av målsägaren. Åtminstone hade de blivit fängslade av honom eftersom de inför rätten klagade på just detta.⁵⁷⁵ Mot denne målsägares agerande reagerade rätten starkt. Det framgår av att Niclaes vid ett senare tillfälle ”blev en hård text av edsöres- och rådstugebalken föreläsen, att den som annan fängslar, pinar, eller plågar oförvunnen [---] och kan det icke bevisa, vad han förverkat haver.”⁵⁷⁶ Rätten fann det tydligen nödvändigt att upplysa Niclaes om att man inte fick förfara på det sättet. Niclaes tvingades också att förlika sig med dem han hade misstänkt och begått övergrepp mot.⁵⁷⁷ Niclaes Stagniole var antagligen inte från Sverige, han kallades också Niclaes italienaren. Rätten såg sig tvungen att upplysa honom om att den tortyr han önskade genomförd inte var i överensstämmelse med svensk lag; ”vilket Sveriges lag icke tillåter” som det står i protokollet. Man kan i vart fall inte utesluta att hans begäran bottnade i att han var utlänning och därför inte införstådd med svensk lag.

Brithe Henriksdotters vedersakare, skeppsskrivaren Jöns Mårtensson, såg sig dock inte som målsägare hindrad av svensk lag att begära att Brithe ”måtte jungfrur påsättas”.⁵⁷⁸ Rätten kommenterade inte heller hans begäran. Den ansåg tydligen inte att det var nödvändigt att undervisa Jöns om lagens innehåll på den här punkten. I praktiken avslogs dock begäran. Då Brithe släpptes vid samma tillfälle. Jöns och hans hustru uppmanades av rätten att leta vidare, att ”spana och rannsaka” efter bättre bevisning. Det förekom alltså att initiativet till tortyren kom direkt från målsägaren. I båda de här kommenterade fallen var åtalspunkten stöld. Rätten och plikten att lösa brottet ålåg i stor utsträckning den som blivit bestulen. Här har jag pekat på att målsägarens starka ställning var av betydelse för tortyren.

⁵⁷³ Stb 1498 19 mars, s356.

⁵⁷⁴ Stb 1593 23 maj, s128.

⁵⁷⁵ Stb 1593 23 maj s128.

⁵⁷⁶ Stb 1593 23 maj, s128.

⁵⁷⁷ I marginalen har antecknats ”poena talionis”. Man kan undra varför talionsprincipen, lika för lika, kanske var tanken att det som Niclaes Stagniole utsatt de sex unga männen för också skulle drabba honom själv?

⁵⁷⁸ Stb 1599 16 juni, s301.

Tortyroffer

Tortyroffren är något mer synliga i protokollen än torterarna. Kanske kan det uppfattas som stötande att klassificera även offren som aktörer, men så sker här. I de flesta fallen är uppgifterna mycket sparsamma.⁵⁷⁹ Om vi börjar med offren och deras kön så kan man notera att ungefär hälften var kvinnor och hälften män.⁵⁸⁰ Vi kan alltså dra slutsatsen att bruket av tortyr inte var reserverat för enbart det ena könet. Ett könsspecifikt mönster är att kvinnor ur högre sociala grupper helt lyser med sin frånvaro. Män från högre sociala skikt förekommer om än sparsamt. Om det generellt sett var lika vanligt att kvinnor som män blev torterade är inget vi kan uttala oss om. Här kan vi blott konstatera att av de här undersökta fallen, de mest signifikanta under perioden, framgår det att både män och kvinnor torterades. Socialt sett kan man säga att de torterade kom från olika sociala grupper. Eftersom vi vanligen inte får veta något om deras härstamning och ganska dåligt känner till den sociala rörligheten i denna miljö under tidsperioden är det bättre att säga att de vid tillfället för tortyren gavs skilda sociala bestämningar.

Tabell nr 5 - Tortyroffrens sociala bestämning

Piga	Övriga
1498, 1529, 1583, 1586, 1599, 1603	Båtsmän (1551), knekthövitsman (1573), guldsmed (1581eg), hustru (1556 ⁵⁸¹ , 1576, 1600, 1602), bryggerska (1581), löskvinna (1594), kona (1599).
Dräng	Oklara
1512 ⁵⁸² , 1529, 1573, 1575, 1583pe, 1591	1488, 1576 ⁵⁸³ , 1591sj, 1593(6st)
Exkluderat fall: 1529mt	

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

I de här undersökta fallen pekar de mest förekommande sociala bestämningarna på att tortyroffren framför allt kom från samhällets mindre bemedlade skikt. Sex av männen benämns som ”drängar” och sex av kvinnorna som ”pigor”.⁵⁸⁴ En av drängarna betecknas både som ”dräng” och ”djäkne”.⁵⁸⁵ Djäkne stod antagligen bara för att han var skrivkunnig. En annan man betecknas ”stalldräng”.⁵⁸⁶ Att vara dräng och piga kan många gånger ha varit en temporär social identitet. Personer från relativt välbärgade bondgårdar kan ha tjänat som piga och dräng en tid innan de gifte sig. Dominansen av dessa beteckningar bör inte leda till att man drar slutsatsen att tortyren främst riktade sig mot mindre bemedlade grupper. Så kan möjli-

⁵⁷⁹ De fall där information i berört avseende är obefintlig får de föras till kategorier som ”annat”, ”oklart” och ”okänd”.

⁵⁸⁰ De manliga tortyroffren är 19 till antalet (1512, 1529, 1551 (3st), 1573mb, 1573, 1575, 1576, 1581eg, 1586pe, 1591sj, 1591, 1593 (6st)) och de kvinnliga är minst 16 (1488, 1498, 1529mt, 1529, 1556, 1576, 1581, 1583, 1586, 1594, 1599 (2st), 1600, 1602 (minst 2st), 1603).

⁵⁸¹ Var änka men rätten betecknade henne ”hustru”.

⁵⁸² Även betecknad ”djäkne”.

⁵⁸³ Man kan av ett vittnesmål förstå att Erik Larsson var båtsman men rätten betecknar honom inte så.

⁵⁸⁴ Pigorna bestäms inte på något annat sätt med något undantag, i ett fall kallas möjligen kvinnan för ”flickan”. I hennes fall råder dock viss osäkerhet kring identiteten (Stb 1583 7 februari, s 358, 9 febr, s361, 27 juli, s388, 5 aug, s392 12 aug, s394, 13 aug, s394f, 14 augusti, s395). Komplikationerna av detta är dock inte helt avgörande.

⁵⁸⁵ Den person som Martin i Farsta hade pinat, Stb 1512 25 september, s272.

⁵⁸⁶ Mannen var anklagad för en stöld från sin husbonde, Stb 1575 11 april, s350.

gen vara fallet men utifrån ovan redovisade sociala bestämmningar kan man inte sluta sig till det.

Av de övriga männen finner vi i två mål att de åtalade klassificeras som båtsmän.⁵⁸⁷ De sex män som italienaren Niclaes Stangniolle ville få torterade gavs ingen social bestämning alls.⁵⁸⁸ Den Simon Joensson som anklagades för stöld från drottningen får vi heller inte veta något om. Mats Botvidssons sociala karakteristik saknas också den helt i tänkeböckerna men eftersom han var åtalad för stämpling kan man anta att han tillhörde en annan grupp än drängarna.⁵⁸⁹ Går man till andra källor finner man att Mats Botvidsson var knekthövitsman i Rankhyttan.⁵⁹⁰ Mats Botvidsson och Evert Guldsmed skiljer således ut sig genom att de representerar andra sociala bestämmningar än de övriga.⁵⁹¹ Mats Botvidsson skiljer ut sig även på ett annat sätt eftersom han inte bodde i Stockholm. Han representerar landsorten, Bergslagen. Säkert var flertalet av pigorna och drängarna från landsbygden men vid tillfället för rättsbehandlingen hörde de hemma i staden. Så var inte fallet med Mats Botvidsson, han hörde alltså hemma i Rankhyttan, där han tjänstgjorde.

De kvinnor som ej betecknades ”piga” utgjorde en brokig skara. Margareta Trumboslagares sociala tillhörighet som änka kanske framgår av att hennes umgänge utgjordes av två namngivna tjuvar. Den ene av dem kallades ”Berendt drabant” och den andra ”Henrik tjuven”.⁵⁹² Av rättens beteckning på Ursula, som en ”löskvinna” framgår att de hänförde henne till samhällets botten.⁵⁹³ Tillsammans med henne på samhällsstegen stod Brithe Henriksdotter. Hon betecknades ömsom som ”kona” och ”tjuvkona”.⁵⁹⁴ Ovanför dessa två kvinnor stod en trolldomsanklagad, ”bryggerskan”.⁵⁹⁵ Och över dem alla finner vi de två kvinnor som benämndes ”hustrur”, Karin Larsdotter och Margit Clements.⁵⁹⁶ Vid tiden för tortyren var Margit Clements sedan några år tillbaka änka. Hon definierades som ”Hustru Margretta, Clemett Koox hustru” i ett protokoll fört över en förhandling där hon framgångsrikt försökte få sina åtaganden till staden sänkta pga. av hennes situation som ensamförsörjare.⁵⁹⁷ Av det får vi alltså veta att hon som änka inte klarade av att bidra till staden men innan makens död hade hushållet tydligen gjort det.

Hustru Margit är en av de få som figurerar i protokollen med några övriga upplysningar. Om henne får vi veta att ”hon var ung och hade små barn”.⁵⁹⁸ An-

⁵⁸⁷ De tre männen som förtalade Olof Månsson Porshank: Stb 1551 8 augusti, s140; Erik Larsson som dömdes för mord efter pinliga förhör, Stb 1576 18 februari, s18.

⁵⁸⁸ Stb 1593 24 april, 21 och 23 maj.

⁵⁸⁹ Stb 1573 30 juli, s287.

⁵⁹⁰ Per Henrik Widmark, *Beskrivning över provinsen Hälsingland* (Bollnäs 1945), s177; Fridolf Ödberg, *Stämplingarna mot Johan III åren 1572–1575* (Stockholm 1897), s16.

⁵⁹¹ Stb 1581 7 januari, s229, Evert Guldsmed.

⁵⁹² Finns naturligtvis ingen självklarhet i detta. Men de båda männen verkar vara två mindre bemedlade män som därför begär brott för vilka de kom att avrättas. Stb 1528 14 och 18 november, 2, 5, 19, och 23 december, 1529 1 och 8 februari, 3 mars.

⁵⁹³ Stb 1594 10 april, s204f.

⁵⁹⁴ Stb 1599 21 april, s254, 30 april s263f, 16 juni s301.

⁵⁹⁵ Stb 1581 11 april s247.

⁵⁹⁶ Stb 1576 7 januari s 4f, 18 februari s17ff, 3 mars s24.

⁵⁹⁷ Stb 1554 26 februari, s55.

⁵⁹⁸ Stb 1556 15 november, s174.

nars är åldern en nästan helt frånvarande bestämning. När det gäller Margit tror jag att det var ett tidstypiskt framhävande. Hennes ungdom tillsammans med hennes situation som ensamstående mor, visserligen delad av mången, framfördes som skäl till att fara varligt fram med henne.⁵⁹⁹ Sex karlar som oskyldigt anklagades för stöld betecknas som ”unga”.⁶⁰⁰ Det fungerar snarast som en förstärkning av deras oskuld. I övriga fall förekommer inga åldersangivelser. Om två får vi veta att de kom från Finland.⁶⁰¹ Bengt Henrikssons födelseort angavs, han var bördig från Uppsala.⁶⁰² I några fall meddelas indirekt att de hade släktingar eller att sådana var inblandade i brotten. Hur samtiden klassificerade Ingeborg Olofsdotter framgår inte av protokollen. Att hänföra henne till samhällets lägre skikt på grund av att hon åtalats för ett mord och därför suttit inne i ett helt år blir i detta fall ett vanskligt cirkelresonemang.⁶⁰³ Vi är här ute efter att se om det finns någon socialdimension vad gäller nyttjandet av tortyr. Har vi pga. av omständigheter fört henne till en social plats i samhället kan vi inte av hennes lokalisering där sluta oss till något om bruket av tortyr.

Dessa upplysningar till trots finns det en stor tystnad kring dessa människor. Man kan fråga sig vad det betyder. Man kan tänka sig att tortyr bara nyttjades i mål av mycket speciell karaktär. Går man igenom ett stort antal mål i rådstugurätten från den här tiden finner man att praxis var ganska varierad. Ibland anges födelseort, ibland inte. Ibland framgår det av protokollet att man hade tänkt skriva ner vissa upplysningar såsom namn, födelse osv. Ibland anges ålder och andra karakteristik och ibland inte. En rimlig tolkning av den relativt ringa presentation personerna fick i dessa protokoll är att rätten inte fann det värt att notera mer än man gjorde. Om det berodde på att dessa mål vanliga eller unika låter jag vara osagt. Sammanfattningsvis kan man notera att protokollstexterna skapar en anonymitet kring aktörerna, både offer och utövare, genom att främst beskriva agerandet i passivformer. Initiativ till och ansvar för tortyrens insättande framgår ofta inte av texten. De informationer som förekommer om torterare ger vid handen att i enskilda sammanhang kunde både män och kvinnor utöva tortyr men i offentliga processer tycks tortyr ha utövats av yrkesmän. Offren var både män och kvinnor, av olika ålder och socialt ursprung.

Kanske kan man komma förståelsen av förhållandena kring tortyren lite närmare om man studerar underliggande och till synes outtalade förutsättningar för

⁵⁹⁹ ”Stalldrängen” omnämndes möjligen med epitetet ”lille”. Om det var han som omnämndes på detta vis användes det i alla fall inte som skäl för att han skulle benädas. Han fördes till tjuvekällaren för pinligt förhör (Stb 1575 11 april, s350). Protokollsanteckningen ”ty han och den lille drängen wiste klinkebandet, varest det satt”, kan tolkas olika. Om han syftar på målsägaren så syftar lille drängen på stalldrängen. Men i såfall blir meningen orimlig. Det måste vara så att stalldrängen misstänks för en stöld, han har brutit sig in genom den kändedom om klinkebandet som han delade med en annan dräng, lilledrängen.

⁶⁰⁰ Stb 1593 23 april, 21 och 23 maj.

⁶⁰¹ Ingeborg Olofsdotter var född i Nyland. Troligen landskapet i södra Finland med starka historiska band till Mälardalen och med svensktalande befolkning (Stb 1488 datum s248), om Nyland och Stockholm har Nils Ahnlund skrivit i *Stockholms historia före Gustav Vasa*, (Stockholm 1953), s131, 384) och det anges att bryggerskan som anklagades för trolldom 1581 var ”född i Finland” (Stb 1581 11 april s247).

⁶⁰² Stb 1591 9 juni s291, 30 augusti s316.

⁶⁰³ Stb 1488 4 februari, s248.

agerandet. De utgör alla ett sorts fundament på vilken tortyrpraktiken var möjlig att utföra, sammantaget bildar de vad som skulle kunna kallas ”en tortyrens ideologi”. I den mån denna är nåbar och därmed möjlig att rekonstruera kan man nå fram till den genom en ytterligt noggrann närläsning av protokoll. Min tanke är att skrivsättet och formuleringarna på ett signifikant sätt avslöjar hur rätten och/eller skrivaren har tänkt och sett på dessa personer. Detta är en etablerad metodik inom det forskningsfält som domineras av riktningarna symbolisk interaktionism, etnometodologi och dramaturgisk sociologi.⁶⁰⁴ Den symboliska interaktionismens främsta metod, den dokumentära tolkningsmetoden, går inte att använda på denna typ av historiskt material men dess intention att genom närstudier försöka förstå hur aktörer inblandade i ett drama själva förstått situationen är dock applicerbar.⁶⁰⁵ De närstudier som metoden anbefaller får för denna undersökning bli en noggrann närläsning av protokollen för att avslöja underliggande person- och situationsdefinitioner samt värderingar. De frågor som här undersöks handlar om hur rätten (uttryckt i protokollet) betraktar inträffade händelser (som var föremål för rannsaking) och inblandade personer.

Hur såg rätten på personer inblandade i rättsfall? En väg att spåra element av detta är förstås att se på hur rätten betecknar aktörerna. Under undersökningens första sekel kan man se ett mönster. Rätten namnger vanligen inte personer som torterats om de var av lägre social ursprung. Dessa personer figurerar endast som pigor, drängar och båtsmän.⁶⁰⁶ Annat var det med personer av högre rang, till exempel ”Evert Guldsmed”.⁶⁰⁷ Misstänka som var eller hade varit ärbart gifta åtnjöt också den förmånen i rätten.⁶⁰⁸ Målsägare betecknas alltid med hela sitt namn, dvs. de är en person i en utökad eller mer egentlig bemärkelse för rätten.⁶⁰⁹ Det måste föreligga en bestämd betydelse i betecknandet av personer i tänkeböckerna. Att det föreligger tydliga mönster när det gäller detta torde också vara signifikativt. En studie av ”betecknandet” utifrån alla mål som förtecknats i tänkeböckerna vore förstås på sin plats. Här har jag dock valt att endast utgå från de fall som lyfts fram i denna studie av tortyr. Att rätten inte skulle känt till vissa misstänkta personers namn eller att dessa personer vägrat uppge sin namn håller jag för uteslutet. Någon förklaring

⁶⁰⁴ Den symboliska interaktionismen syftar till att överbrygga den dualism som ligger i sättet att kategorisera tillvaro i objekt kontra subjekt, inre kontra yttre, individ kontra samhälle, form kontra innehåll osv. Detta sker genom att studera hur människan varken består av individ och samhälle utan att både individ och samhälle skapas i mänsklig aktivitet. Den symboliska interaktionismens utgångspunkt är en människosyn där människan uppfattas som social till sitt väsen och därmed också kommunikativ. Människans språk framstår därför som det centrala undersökningsområdet. Genom språket skapas jaget – människan blir till i sitt tal. Se till exempel Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York 1959). Jan-Axel Swartling har i *Ideologi och realitetsarbete, om analys av makt och dominans på etnometodologisk grund* (Stockholm 1998) försökt genomföra en ideologianalys utifrån etnometodologiska utgångspunkter.

⁶⁰⁵ Lars-Erik Berg har skrivit en introduktion till den symboliska interaktionismen och angränsande fält (Den sociala människan: om den symboliska interaktionismen, i *Moderna samhällsteorier, traditioner, riktningar, teoretiker*, Månsson, Per (red), (1988), fjärde rev uppl (u.o 1995).

⁶⁰⁶ Stb 1498 4 febr, s248; 1512 27 sept, s272; 1529 9 aug, s244; 1551 8 aug, s140; 1573 29 aug, s297; 1575 11 april, s350; 1581 11 april, s247f.

⁶⁰⁷ Stb 1581 7 jan, s229.

⁶⁰⁸ Stb 1556, 15 nov, s173f; 1576 7 jan, s4f.

⁶⁰⁹ Se till exempel Stb 1529 9 aug, s244; 1581 7 jan, s229; 1599 21 april, s254.

till bruket att mindre ofta namnge misstänkta personer ges naturligtvis inte. Min föga dramatiska hypotes är att detta bruk avtecknar en värdering av personerna. Det intressanta är att en konsekvens av detta blir att det skapas en distans till offret. Beteendevetenskapligt grundade analyser av tortyrsituationer pekar på att just en distansering mellan offer och gärningsman måste till för att tortyr skall kunna utföras.⁶¹⁰ Det som avtecknas här är inte distansen som bödeln hade till offret utan den mellan den beslutande rätten och tortyroffret. Den distansen kan även ses i några av fallen med målsägartortyr. Målsägaren betecknas men inte offret. Rätten lägger så att säga märke till Niclaes Stangniole, Martin i Farsta, Staffan Sasse osv. men inte till ”unga män”, ”drängar” och ”pigor”.

Det som jag här utgått från är främst uttalade definitioner av personer. Persondefinitioner framkommer i de beteckningar som ges en person i protokollen. Även dessa personers icke-betecknande är av stor vikt. Till exempel har alla människor ett namn. Om en protokollsförare valt att inte beteckna någon med namn eller någon annan beteckning (som personen måste ha haft eller kunde ha haft), uppfattar jag det som en signifikant handling. Vidare betraktar jag den ordning i vilken beteckningar på en person presenteras som betydelsebärande. Om rätten tagit till protokollet en formulering som ”Sven Svensson, skeppsskrivare från Skeppshult” istället för ”Skeppsskrivaren klagade över ohemult [---] benämnde Sven Svensson [---] återvände till Skeppshult” menar jag har betydelse. I det första exemplet är presentationsordningen den att först kommer namnet, sedan yrket och sist hemorten. I det andra exemplet är däremot ordningen den att yrket kommer först, följt av namn och sist hemorten. Den senare presentationsordningen tonar ner personens betydelse under det att funktionen framhävs. Man kan också tänka sig att hemorten betonades. Alla de fall där någon annan beteckning än namnet kommer först i protokollen måste betraktas som distanserande eftersom det enda personspecifika är namnet. Alltså, då en persons identitet nedtonades ökade också distansen till personen. Min uppfattning är alltså att det i en kultur där heder och ära stod högt i kurs var det av vikt i vilken ordning en person tillskrevs beteckningar.

Utöver att ge sociala positionsangivelser är rätten sparsmakad med upplysningar. Misstänkta personer förblir mycket anonyma. Några upplysningar ges dock. Kön är en primär kategori att använda som definition på en misstänkt. Könsdefinitionen följer ju med i den vanliga sociala angivelsen av att vara piga och dräng men den förekommer också explicit. När Jöns Jutte skulle ta upp ett mål inför rådstugurätten förefaller presentationsordningen betydelsebärande. Han kom för rätta och anklagade ”en kvinna”.⁶¹¹ Den andra upplysningen som ges är att denna kvinna ”haver bott uti hans hus”. Den tredje är att hon är en ”hustru” och först den fjärde att hon hette Margit. Utöver detta, mot slutet av protokollet, får vi sedan veta att hon betraktades som ung och hade små barn. Möjligen kan man tänka sig att ännu en bestämning gavs. Det skulle isåfall vara att man efter hennes förnamn

⁶¹⁰ En lättillgänglig skildring av hur torturare utbildades i Grekland under militärdiktaturen 1967–1974 har genomförts av Janice T Gibson och Mika Hartios-Fatuoros (The Education of a Torturer, i *Psychology Today*, nov 1986:20.

⁶¹¹ Stb 1556 15 nov, s173f.

lade till ”Clemetz”, vilket angav vem hennes make var. Strukturen på denna presentationsordning är: 1.kön 2. boende 3. civilstånd 4. namn 5. tillhörighet 6. ålder 7. familj. Med tillhörighet menar jag att personen ifråga betecknas utifrån den person som var dess myndighetsperson och/eller husbonde. I detta fall betecknas Margit som ”Clemetts”, dvs. den Margit som är gift med Clemens. Om vi jämför med hennes målsägares presentationsordning så består den bara i ett angivande av målsägarens namn. Denna strukturella skillnad går igen även i andra mål.

En kvinna som var misstänkt för våld och trolldom presenteras enligt följande struktur: 1. kön 2. namn⁶¹² 3. hemort 4. yrke. Ett liknande exempel på presentationsordning föreligger i ett barnmordsfall, den misstänkte presenteras som ”löskvinnan Ursula”⁶¹³ vilket ger följande presentationsordning: först civilståndet, sedan könet och sist namnet. I de två senast relaterade fallen framträder inte någon målsägare. Detta torde i sig vara betydelsebärande. Protokollen anger ingen person med namn som stått upp emot dessa kvinnor i rätten och fört talan mot dom. De inledande fraserna i dessa mål är formulerade i passivformer, de båda ”ställdes” enbart inför rätten. Studerar vi presentationsordningarna i samtliga fall där kvinnor var misstänkta visar sig följande:

Tabell nr 6 - Presentationsordning för kvinnor:

1602	P 1	Hustru ⁶¹⁴					
	P 2	Hustru					
1498		Piga					
1488		Namn	Hemort				
1576		Hustru	Namn ⁶¹⁵				
1600		Hustru	Namn				
1583		Tillhörig*	Piga				
1586	R	Namn					
	T	Piga	Namn				
1599	P 1	Piga	Namn				
	P 2	Kona	Namn	Bostad			
1594		Annat	Kvinna	Namn			
1603		Piga	Namn	Tillhörig*			
1581		Kvinna	Namn**	Hemort			
1556		Kvinna	Bostad	Hustru	Namn	Ålder	Familj

*Anger hos vem pigan tjänar **Plats avsatt i tänkeboken för namnet men fylldes aldrig i. **P1** och **P2** – betecknar olika personer i målet. **R**-beteckning i rubriken. **T**-beteckning i protokollstexten. Annat – förledet ”lös” i ”löskvinna”. Exkluderat fall: 1529mt

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

⁶¹² Stb 1581 11 april s247. Detta fall är särskilt intressant då plats lämnats för att skriva ner namnet men så skedde aldrig. Inte heller aktörer som fogden namnges. Ett vittne som betecknades ”bagerskan” får dock ett namn mot slutet.

⁶¹³ Stb 1594 10 april, s204f. Möjligen ges också ett personomdöme i protokollsmeningen: ”Därför är hon fast *illa troendes*, och haver hon länge suttit fången och vill icke kännas vid barnamordet” (kursiv förf.).

⁶¹⁴ Så i den passage där dessa kvinnor omnämns. Möjligen är dessa identiska med ”H: Cecilia, en kvinna där i gården” och ”Anna Erikdotter en gammal kärring” men det är oklart (Stb 1602, 18 dec s332).

⁶¹⁵ Målet inleddes den 7 januari, då namngavs ej Eriks hustru. Det skedde först vid nästa protokollförda tillfälle som var den 19 i samma månad.

För det första visar det sig att det var vanligare att man inte betecknade dessa kvinnor med deras namn än med. Vanligast är att de betecknas utifrån sitt kön som piga, hustru eller kvinna. De förekommande beteckningarna ”hustru” och ”piga” tar primärt sikte på könet eftersom det inte är utbytbar. Civilstånd var föränderliga kategorier men det var inte kön. I de fall kvinnor betecknas med sina namn bör man också tänka på att i några kvinnornas namn finns en speciell form av tillhörighetsangivelse. I namnskicket ligger ju för både män och kvinnor att de betecknas som söner respektive döttrar till någon men för enbart kvinnor framhävs deras äktenskap. Det förtjänar att påpekas att kvinnor inte bara betecknas efter sin mäns namn utan även efter deras yrken, till exempel ”Margareta Trumboslagarens”. Pigor betecknades som tillhörig den hos vilken de tjänade som piga, till exempel ”Erlands piga”.⁶¹⁶ För det andra kan man notera att då presentationerna är korta kommer med ett undantag inte namnet i första rummet. Så är också fallet i de längre presentationerna. I Margit Clements fall så angavs först att hon var en kvinna som bott i en speciell gård. Sedan betecknas hon som hustru följt av sitt namn, ålder och familjesituation.

Varför vissa betecknades med namn och andra inte är oklart. Om den Ingeborg Olofsdotter som omnämns år 1488 vet vi dessvärre inget mer än det som står i protokollet.⁶¹⁷ Därför kan ingen förklaring ges till varför just hon primärt benämns med namn när nu ingen annan gör det. Så är också fallet med den kvinna som 1529 på eget bevåg blev fram inför rätten efter att dom avkunnats i ett stöldmål.⁶¹⁸ Hennes ärende var att bli friad av de män som nyss dömts till döden innan deras straff verkstälts. Hon var alltså inte misstänkt av rätten ännu och det kan förklara benämningen på henne. Det hon ville få till protokollet var ett uttalande som skulle skydda henne mot framtida anklagelser, och det med namns nämnande. En kvinna angavs med namn som första beteckning i en rubrik men i själva protokollstexten betecknas hon först i könsligt hänseende.⁶¹⁹ 1602 förekom det att två vittnen som torterats av målsägaren enbart betecknas som ”hustrur”.⁶²⁰ Jämför vi med presentationsordningen för män finner vi att även i deras fall var inte heller namnet första beteckning.

⁶¹⁶ I detta mycket komplicerade mål figurerar en kvinna som första rannsaktionsdagen betecknas ”Erlands piga” och ”hans piga” (Stb 1583 7 febr, s358). Denna kvinna identifierar jag med den som två dagar senare betecknas som ”Erlands flicke” (Stb 1583 9 febr s361f). Då det gått nästan ett halvår innan nästa bevarade protokoll återfinns är det oklart om hon är identisk med den ”kvinna” som då omnämns. I samma protokoll nämns en ”flickan” vilken jag dock antar vara identisk med den tidigare nämnde ”Erlands piga” (Stb 1583 27 juli, s388). Sedan dyker det upp beteckningar som ”dragarehustrun, benämnd Agnes” och ”Tjuve-Kaise” (Stb 1583 5 aug, s392), vilka jag inte identifierar som ”Erlands piga”. Dessa båda personbeteckningar finns också i det följande protokollet tillsammans med en ”Dordj” (Stb 1583 12 aug, s394). Samma protokoll nämner en ”flickan” på ett sådant sätt att hon inte kan vara identisk med Tjuve-Kaise eller Dordj. Denna flickan antar jag vara ”Erlands piga”. I de följande protokollen omtalas dock enbart Agnes, Tjuve-Kaise och Dordj (Stb 1583 113 aug, s394f och den 14 aug, s395). Då Agnes betecknas ”dragarehustru” och Dordj var gift är det osannolikt att det var någon av dem som inledningsvis betecknades som ”Erlands piga” men uppgifter protokollen igenom medför att identifieringen är komplicerad.

⁶¹⁷ Stb 1488 4 febr, s248.

⁶¹⁸ Stb 1529 9 aug, s244.

⁶¹⁹ Stb 1586 8 jan, s167f.

⁶²⁰ Stb 1602 18 dec, s331ff. Det är oklart om de torterade kvinnorna är identiska med de kvinnliga vittnen som betecknas som ”hustru Cecilia en kvinna där i gården” och ”Anna Eriksdotter en gammal kärring”.

Tabell nr 7 - Presentationsordning för män:

1573	Dräng				
1573mb	Namn				
1591sj	Namn				
1512	Dräng/djäkne				
1529	Dräng				
1551	Tillhörig*	Antal (3)			
1575	Tillhörig*	Dräng			
1576	Namn	Bostad			
1581eg	Namn	Guldsmed			
1591	R	Namn			
	T	Tillhörig*	Dräng	Namn	
1586pe	Tillhörig*	Dräng	Namn	Hemort	
1593	Antal (6)	Ålder	Karlar	Namn	

*Angavs hos vem de tjänade **R**-rubriken **T**-texten

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474-1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Även här kan vi se att män som var misstänka och som antingen var i riskzonen för att bli torterade eller hade torterats betecknades på ett distansskapande sätt. Vanligen betecknades de med termer som tog fasta på deras kön, tillhörighet eller funktion. Liksom för kvinnorna gäller för männen att ju fler beteckningar som används på en misstänkt desto mer underordnat tycks namnet bli. Sägs blott en sak om en man så sägs antingen hans namn eller så betecknas han som dräng. Används fyra beteckningar på misstänkta män kommer namnet först som tredje eller fjärde markering. Vad avspeglar då detta? Identiteten och personen måste antas vara mer förknippad med namnet än med födelseorten, könet eller yrket. Med den utgångspunkten måste även detta till synes mer detaljerade benämning av en person betraktas som ett uttryck för distans.

Definitioner av personer som rätten använder är inte alltid fasta, ibland ändras de. Den 21 april 1599 rannsakades ”konan” Brithe Henriksdotter. Det sista protokollet från rannsakingen av Brithe benämner henne som ”tjuvkonan” vilket kan antas avspegla rättens förändrade syn på henne.⁶²¹ På samma sätt tycks definitionen förskjutas när drängen Per Eriksson rannsakas.⁶²² Protokollet ger vid handen att det är nedskrivet efter en och samma rannsaking men samtidigt förändras synen på Per. Till en början presenterades han som gamle kyrkoherden mäster Olofs ”dräng”. Förhöret inleddes och Per nekade inför rätten till anklagelsen för stöld. Nästa stycke i protokollet inleds: ”Detta blev uti betänkande upptaget, och efter det befanns att han tillförne hade varit ställd för rätta här på Stockholms rådhus för tjuveri.” Efter denna upplysning om Pers förflutna heter det: ”Sade samma tjuv”. Här ser vi alltså hur rätten valde att beteckna honom på ett nytt sätt efter det att man fått fram ny information om den misstänkte. Här hade det dels framkommit att Per tidigare begått en stöld och dels hade han efter hot om tortyr erkänt den stöld han anklagades för. Detta var grunden till den ändrade persondefinition som rätten tog till protokollet. Detta var en specifik form av persondefinition, lika fast som ”Evert Guldsmed” och ”Olof Brevdragare”. Brotten följde då personen lik-

⁶²¹ Stb 1599 16 juni, s301.

⁶²² Stb 1586 19 jan, s170f.

som yrket följde och karakteriserade andra personer. Bland de fall som vi här undersöker finner vi även att det förekommer att personer redan vid en rannsaknings inledning definieras på detta sätt. Bengt Henriksson anklagades av sin husmoder inför rätta för stöld. Protokollets andra mening börjar: ”Samme tjuv bekände”.⁶²³ Vad låg bakom detta? Antingen betyder det att protokollet skrevs först efter att Bengt bekänt eller efter det att rätten fått fram uppgifter om tidigare försyndelser eller så var Bengt i praktiken redan dömd innan rättegången. Rätten definierar alltså i protokollet Bengt som en tjuv innan han blivit dömd. Den yttersta formen för rättens definierande av en person var att den kunde döma en person att heta tjuv men här föregick rätten denna dom i sitt betecknande av den misstänkte.⁶²⁴

Detta med att vara tjuv är en speciell form av definition. Ovan har jag pekat på att beteckningen närmast kom att följa en person som en yrkestitel. Kanske är det inte helt korrekt att uttrycka saken så. I fallet Bengt Henriksson rubriceras åtalet ”Bengt Henriksson tjuveri”. Stöld är en rättslig beteckning på en illegal handling. Tjuveri är en handling som utgår från en persons karaktär av tjuv. Det är två helt olika saker. Rätten dömde alltså inte primärt handlande utan snarare personers karaktärer. Man undersökte inte om de begått en stöld, en enskild handling utan rätten undersökte om en person hade begått handlingar som var karakteristiska för en personlighetstyp. Fann man att ”tjuveri” hade begåtts var personen inte att betrakta som en ”kona” som begått en stöld utan personen sågs som klandervärd för att den var en ”tjuvkona”.

Det råder som sagt stor tystnad kring aktörerna, både offer och tortyrutövare, i samband med tortyr, ett sätt att komma ännu en bit på vägen är att lägga märke till det som inte hände i dessa rannsakingar. Det är mycket svårt att studera icke-handlingar. Ändå måste jag här uppehålla mig en stund kring sådana för att ytterligare försöka fånga in några informationer om tortyroffren. Vi finner inga spår av högljudda röster som talat för dem. Även om det i Stockholm vid denna tid fanns många som inte hade sin familj i staden borde det ändå finnas spår kvar av att anhöriga, vänner och andra agerat till förmån för den misstänkte. I de fall som jag här behandlar är den stödgruppen i princip helt frånvarande. I några fall nämns släktingar eller släktskap. Det handlade då främst om att man blev angiven av dessa och inte stöttade. Makarna Erik och Karin Larsson skyllde ett mord på varandra.⁶²⁵ Två män skyllde sina hustrur för otrohet.⁶²⁶ En man misstänkt för stämpling var angiven av Sven Guldsmed, till vilken den angivne var syskonbarn.⁶²⁷ En kvinna anklagad för barnamord anger vem som var far till barnet.⁶²⁸ Inga personer skymtar som kan betecknas som vänner eller släktingar. Vanligen är det enbart kumpaner som

⁶²³ Stb 1591 26 april, s279.

⁶²⁴ Göran Inger, *Svensk rättshistoria*, upplaga 4:1 (Malmö 1997), s59.

⁶²⁵ Stb 1576 7 jan, s4f, 19 jan, s6f, 18 febr, s17ff, 3 mars, s24.

⁶²⁶ Blasius Dundij (1600) och Tomas slaktare (1602).

⁶²⁷ Stb 1573 30 juli s287, Mats Botvidsson.

⁶²⁸ Stb 1594 10 april, s204f, Ursula.

skymtar fram.⁶²⁹ I ett fall förekom förbön för den dömda. I det fallet var det målsägaren som efter avslutat rättegång bad för den fällda.⁶³⁰ Möjligen skymtar det fram ett stöd för några andra personer men de var personer som anklagades för att ha brukat tortyr.⁶³¹ På något sätt måste dessa händelser ha kommit till rättens kännedom. Antingen har de utsatta själva tagit upp saken eller så har någon fört deras talan. Som synes är icke-handlingarna totalt dominerande. Vi finner inte spår av att personer protesterat mot tortyr och/eller domslut och på det viset agerat till stöd för de torterade. Enda exemplet på det senare är möjligen det förhållandet att en Erik Assmusson tog den torterade Bengt Henriksson till sig ”med profossens lov till att läka honom och höll honom med mat och dryck uti tre veckor”. Om Eriks insats var betingad av medmännisklighet eller ej går inte att få veta. Bengts tacksamhet tycks ha varit begränsad. Han lönade denne Erik genom att av honom stjäla tre daler som han tillsammans med en Mats Persson levde upp.⁶³² Kanske ligger svaret på sökandet efter stöd till tortyroffren förborgad i denna brist på tacksamhet. Kanske var miljön för de mindre bemedlade i Stockholm vid denna tid så hård att ingen hade råd att leva efter någon annan regel än att vara sig själv närmast i varje stund.

Brottskategorier

Vilka brott låg bakom användandet av tortyr? Nedan klassificeras rättsfallen efter brottskategorier. Det är inte korrekt att klassificera efter åtal och det är inte heller möjligt eftersom tortyren ibland framkom i samband med rättsbehandlingar som till exempel gällde just prövandet av tortyren. I sådana fall där målsägartortyr prövades har jag tagit fasta på ursprungsbrottet. De tortyrfall som här undersöks återfinns i de vanligaste brottskategorierna:

Tabell 8 - Rättsfallen klassificerade efter brottskategori⁶³³

Barnamord Mord/Dråp	Förtal	Trolldom Vidskepelse, Mordbrand	Hor	Stämpling	Stöld
1488, 1576, 1594	1551, 1556 1581 ^{eg}	1581, 1583 ⁶³⁴	1600, 1602	1573 ^{mb}	1512*, 1529, 1529 ^{mt*} , 1556, 1573, 1575, 1583, ⁶³⁵ 1586, 1586 ^{pe} , 1591, 1591 ^{sj} , 1593, 1599, 1603
Ej angivet ursprungsbrott – 1498		*Inget egentligt åtal men ursprungsbrottet var stöld			

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474-1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Våldsbrott

Denna undersökning syftar inte till att generera kvantifierbara data men jag kommer att redovisa och resonera kring några skenbart kvantitativa iakttagelser. Det

⁶²⁹ Se till exempel Bengt Henrikssons fall, Stb 1591 26 april, 9 juni och 30 augusti. Även Brithe Henriksdotters fall Stb 1599 21 och 30 april, 16 juni. Dessa (Bengt och Brithe) skulle kunna vara syskon. Har dock inte funnit något som varken bekräftar eller dementerar antagandet.

⁶³⁰ Stb 1556 15 november, s174 (Margit Clementz).

⁶³¹ Stb 1498 19 mars, s356 och Stb 1512 27 september, s272.

⁶³² Stb 1591 30 augusti, s316.

⁶³³ Enskilda fall kan förekomma i mer än en rubricering.

⁶³⁴ Se anmärkning till målet i tabell 6.

⁶³⁵ Misstänktes för att ha en nyckelroll i en anklagelse om bodräkt.

mest iögonfallande i denna sammanställning är två saker. Dels att tortyr nyttjats i högre utsträckning i stöldmål än i andra mål, dels att misshandelsmål saknas helt. Här finner vi att tortyr bara nyttjats i tre fall av våldsbrottslighet, och då har det gällt dråp/mord och barnamord. Att våldsmål i allmänhet och misshandelsmål i synnerhet är underrepresenterade bland dessa tortyrfall finner sin förklaring i att de är brott som per definition kräver att två personer varit närvarande samtidigt. En stöld kunde ha begåtts av en ensam person utan att någon annan har varit närvarande eller haft kunskap om det planerade eller inträffade. Så är inte fallet med misshandel. När det gäller misshandel kan man tänka sig att enbart två personer varit närvarande men man kan också anta att ett icke ringa antal händelser, vars inledning i rättsligt hänseende skulle kunna klassificeras som misshandel, slutat i en situation som legat till grund för åtal för dråp. Konsekvensen av detta är att i de fall misshandeln slutar med att båda parter överlever, finns i rättsligt hänseende inget behov av att tortera för att frambringa bevisning. Det finns ju då ett vittne, visserligen är det vittnet part i målet. Sålunda kan misshandelsdelen av brottsmålen avskrivnas för denna undersökning av tortyr, eftersom incitamenten till tortyr vanligen saknas i sådana fall.

En åtalskategori där man kan förvänta sig att tortyr nyttjats är barnmordsbrotten. Dessa brotts naturliga karaktär av enskildhet och undandragenhet borde leda till att sådana mål är speciellt svåra att utreda, vilket kan antas öka behovet av tortyr för att få fram erkännande eller bevisning. Här finner vi bara ett fall men det visar ändå att det förekom även i den typen av mål. Målet kallas för ”detta slemma ärende” och om förhållandena när det gäller bevisning antyds svårigheterna på följande vis ”hon haver fött barn hemligen, där ingen haver närvarat, och dolt och gömt barnet i fjorton dygn, bärandes det av det ene rummet till det andra, och lagt [det] där å lönn”.⁶³⁶ Barnmordsbrottet hade en speciell karaktär i det att nedkomsten visserligen kunde konstateras men frågan om barnet avlivats eller inte fanns det oftast bara en person som kunde svara på.⁶³⁷ I många fall gav den misstänkta modern därför kompletterande upplysningar om varför barnet blivit dödfött. I det här fallet hette det ”att en karl benämnd Erik Abel hade sprungit henne på buken, då hon låg i sängen”.⁶³⁸

Våldsbrotten anses ha varit den dominerande brottskategorin för den här tiden. En av de dominerande uppfattningarna om förändringar av kriminaliteten under senmedeltiden och den tidigmoderna epoken gör gällande det skett en övergång från en dominans av våldsbrott till en dominans av egendomsbrott.⁶³⁹ Tesen har satts i fråga då det gäller utvecklingen i Stockholm av Eva Österberg och Dag Lind-

⁶³⁶ Stb 1594 10 april, s204f.

⁶³⁷ Att misstankarna mot den ensamfödande kvinna som dessutom dolt sin graviditet har varit mycket starka har rättshistorikern Erik Anners visat på i *Humanitet och rationalism, studier i upplysningstiden strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning* (Stockholm 1965).

⁶³⁸ Stb 1594 10 april s205.

⁶³⁹ Ofta betecknad ”de la violence au vol”, Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s65f, se även diskussionen i Dag Lindström, Oärliga mästare och kivande makar, ett och annat om rättsskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden, *Historisk tidskrift* 1994:4.

ström.⁶⁴⁰ Jag vill trots det ta fasta på detta antagande om en relativ förändring av brottmålskategoriernas inbördes proportionalitet. Uppfattningen pekar ut i vilka kategorier av brottsundersökningar som det kan tänkas vara fruktbart att leta efter tortyrfall och inte minst de vaga spår av tortyr som kan tänkas vara viktiga ledtrådar. Om tortyr inte kan förväntas i samband med undersökningar av våldsbrott som misshandel borde tortyr vara mindre vanligt förekommande under perioder med högre relativt inslag av sådan våldsbrottslighet. Omvänt borde tortyr vara mer frekvent under perioder som domineras av egendomsbrott (stöld). Det senare antagandet förutsätter visserligen att de brotten förs upp till behandling i rådstugurätten. Vi skall nedan undersöka stöldmålen men först några andra brottskategorier.

Stämpling

När det gäller åtalskategorin stämpling, vad vi skulle kunna kalla politiska brott, kan det förefalla märkligt att endast ett fall finns. Man kan förvänta sig, att om tortyr brukats, så har det förelegat starka incitament att nyttja tortyr i samband med just politiska brott. Det kan antas ha varit av vikt för centralmakten att snabbt få klarhet om förhållanden kring agitation mot kungen osv. Symptomatiskt nog hade Mats Botvidsson blivit angiven av andra som rannsakats för att ha verkat för kung Erik och därmed mot kung Johan. Om de som angav Mats hade blivit torterade framgår inte av protokollet. Där framgår det däremot att han hade blivit det. Om honom sägs det att han ”hade bekänt i pinan” och avslutningsvis angav ståthållaren på Stockholmslott, Jacob Bagge vid vilken tid Mats pinats.⁶⁴¹ Mats skall ha sagt: ”Kunne för:ne konung Erik bliva rådande igen, då finge jag väl sådant [=gott silver] och mere gott igen.” Mats har också angett hur det skulle gå till att få tillbaka kung Erik: ”Kunne ock konung Erik komma i Dalarna, så skall han väl få den hjälp, item kunne han komma och något närmere, då skulle han väl bli förlossad.” Mats tycks ha varit inspirerad under sitt tal för han avslutade med att ta ”en dalekarls hätta uppå sig, sägandes: sådana här hättor skola göra konung Erik lös igen”. Dessa vittnesbörd om Mats Botvidssons komprometterande bedrifter lämnades av Sven Guldsmed under ett tidigare hållet förhör, vilka påståenden han nu fick konfirmera inför Mats själv. De informationer som rätten tilltvingat sig förefaller visserligen vara dem man vill ha, dvs. en form av erkännande så att processen kan slutföras. Men samtidigt tycks vitala upplysningar lysa med sin frånvaro. Man kan tänka sig att för den som hotas av stämpling och som låter utreda densamma främst har till syfte att stävja den upproriska rörelsen, om nu någon sådan förelåg. Utifrån det perspektivet var ett erkännande inte det viktigast, det måste ha varit att få fram upplysningar om andra inblandade. Att det förhåller sig så visas inte minst av att Mats själv blivit angiven av en annan misstänkt i dennes förhör.

⁶⁴⁰ Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s77-99, 109f.

⁶⁴¹ Stb 1573 30 juli s 287.

Förtal

Att tortyr även nyttjats vid förtalsmål framgår av några fall. Att använda tortyr för att få reda på vem som sagt något nedsättande om en person kan förefalla något uppseendeväckande för en nutida betraktare. Dåtidens samhälle kan karakteriseras som en kultur av heder och ära, möjligen i det avseendet olikt vår tids samhälle. Men tortyren i dessa fall är lite överraskande även ur en annan aspekt. En förtalssituation, ett otidigt tilltal från en person till en annan, liknar till sin struktur misshandelsmål. Om den argumentering, som jag ovan förde i den frågan, äger giltighet, borde tortyr inte heller förekomma i förtalsmål. Dessa två mål skiljer sig dock från de många andra förtalsmål som förekommer i Stockholms rådstugurätt under perioden.

I ett fall hade de kränkande tillmälen som målet gäller sagts från personer i en båt, "[de] hade uppenbarligen kallat honom [rådman Olof Porshanck] nere på bron en tjuv".⁶⁴² Vittnen fanns också, kämnären Henrik Balk hade hört på men det hjälpte inte upp bevisningen i saken. Problemet var att "den samme, som sade det till Olof var inne i Hans Skräddeles skepp, och skeppsfolket med skepparen ville icke röja honom ut, hoo han var." I det andra fallet gällde saken en skriftligt avfattad "försmädlig visa" om Peter de Crock och hans hustru. Att det kan ha legat ekonomiska tvister i botten kan man sluta sig till vid iakttagelsen att Peter bara haft sin fullmakt som guldsmed i staden sedan slutet av september och att den utpekade antagonisten uppbar samma ämbetet som Peter. Guldsmeden Evert van der Dorth anklagades för att ha "skrivit samma visa med egen hand och [...] givit Jost målare där en kopia utav."⁶⁴³ Evert nekade dock till att ha varit upphovet, han menade sig ha suttit och druckit på en krog med namnet "Baggens källare" tillsammans med några "ämbetes svenner". Dessa hade skrivit och sjungit den försmädliga visan. Problemet var att han inför rätten inte kunde ange vilka dessa "ämbetes svenner" var, detta trots att han druckit och festat med dem en hel dag. Dessutom visade Evert en del kunskap om dem eftersom han kunde ange deras yrke. I dessa båda fall gäller alltså att en situation förelegat som inte liknar misshandelsituationen med två kontrahenter inför varandra. I ena fallet har förolämpningen hörts men man har inte kunnat peka ut vem som sade de orden och i det andra fallet har heller inte förolämpningen utsagts i en direkt konfrontation parterna emellan. Man hade bara en misstänkt som nekade.

Trolldom och vidskepelse

I april 1581 anklagades en kvinna, en finsk bryggerska, inför rådstugurätten. Rätten ansåg att hon hade mer att berätta än det som hon hade medgivit. Därför "talade [rätten] henne nu hårt till och hotade henne därmed, att hon skulle bli pinligt förhörd, om hon icke ville bekänna med gode".⁶⁴⁴ Åtalspunkterna i detta mål som jag här rubricerat som trolldom och vidskepelse är i båda fallen något oklara. Trots att

⁶⁴² Stb 1551 8 augusti s140.

⁶⁴³ Stb 1581 7 januari s229.

⁶⁴⁴ Stb 1581 11 april s247f.

det ena fallet börjar ”Ställdes för rätten en kvinna [...] och skylldes därför att hon satte eld på den kammaren, som elden slapp lös i måndags om morgonen bittida”, verkar det som om det är andra handlingar som rätten vill få undersökta: ”Berättade fogden, att när det brann som mest, bad bryggerskan honom låta kasta en hane på elden, sägandes, att elden skulle då slockna, vilket fogden gjorde och lät en dräng häva honom mitt i elden, och började gnistorna strax falla neder och branden började stilla sig”.⁶⁴⁵ Utifrån en modern synvinkel förefaller det märkligt att bara den som anstiftat en gärning åtalas och inte den som utfört den. I detta fall finner man inte ett spår av att fogden eller drängen åtalas. Detta trots att de, de facto, släckt elden genom att utföra de ritualer som kvinnan talat om för dem.

Ett annat fall av trolldom och vidskepelse i samband med tortyr är lika svåråtkomligt. Fallet visar med tydlighet hur ett mål som börjar på ett sätt sedan kan utvecklas till något helt annat. Denna tvist började i februari 1583 med anklagelser från Jören Jönsson mot Erland Eriksson ”om övervåld som han honom och hans hustru tillfogat hade, men särdeles hustrun, så att hon fick dött barn, och det skedde allt för ett stop skull, som Erlands piga gav Jörens hustru lönnligen”.⁶⁴⁶ Den motstående tolkningen var att den förres hustru skulle ha tubbat öl från den senares piga. Efter en månads tvistande i rätten försvinner saken men återkommer i rätten under sommaren. Då handlade det om ”tjuveri och trolldom”.⁶⁴⁷ Trolldomen ställs i fokus av rätten och ett vittne berättar om en ask med ”en saltgrön padda och en tordyvel” vilken antogs ha magisk betydelse och därför brändes.⁶⁴⁸ Ben från döda, avrättade, förekom också i misstankarna om trolldom som orsak till att fostret avlidit. Inblandade nekade dock till att ”ha köpt tjuve ben utav mästermannen”.⁶⁴⁹ I det ena fallet av åtal för trolldom kan man därför tänka sig att det som egentligen drivit saken till åtal är ovarsamhet med eld och i det andra förgiftning/förgörelse så att ett foster dött. Här kan det vara viktigt att skilja på utlösande faktorer och bakomliggande. I dessa fall kan det vara en eldsvåda och en avbruten graviditet som var den akuta orsaken till rättsbehandlingen, men i protokollen framkommer det att det sannolikt var trolldomen som var det centrala.

Hor

Två fall av tortyr berör sexualmål. I dessa båda fall rör det sig om otrohet. Blasius Dundij och hans hustru Malin (Magdalena Wilhelmsdotter) hade tydligen levt på kant med varandra en tid. Hustru Malin hade kommit i rykte, tveksamhet rådde angående vem som var rätte baranfadern till det barn som hon nyligen hade fött. Blasius själv var uppenbarligen tveksam och drog saken inför rätta. Hans bevekelsegrunder låg i att han var ”en gammal man och vill[-e] gärna hava och bära ett ärligt namn”.⁶⁵⁰

⁶⁴⁵ Stb 1581 11 april s248.

⁶⁴⁶ Stb 1583 7 febr s358.

⁶⁴⁷ Stb 1583 27 juli, s388.

⁶⁴⁸ Stb 1583 5 augusti, s392.

⁶⁴⁹ Stb 1583 14 aug 1583 s395.

⁶⁵⁰ Stb 1600 3 nov s126.

I det andra fallet hade mannen, Thomas slaktare, varit borta i Livland på en handelsresa och när han väl kom hem igen började han få märkliga tillmälen på offentliga platser. Han förstod då att någonting hade hänt som han borde få information om. Informationen kom fram genom tortyr av gårdens övriga kvinnor. Thomas hade tilltalat ”de hustrur till som voro i hans gård, och sade, att om i icke bekänne sanningen, då skall jag slå eder, sedan hade de bekänt alltsammans för honom.”⁶⁵¹ Kvinnorna berättade vad de visste – att hustrun inte bara druckit tillsammans med en annan karl utan även att de legat med varandra. En av gårdskvinnorna vittnade om vad hon såg då hon på grund av snarkande ljud fann sig tvungen att kika in genom nyckelhålet till sin matmoders sovkammare: ”och fick se Thomas i sängen hos henne i skiortenn, hade och hört när han var i sitt fuller arbete”.⁶⁵² Vittnesmålet blev naturligtvis av avgörande betydelse för målets hantering. Att vittnesmålet först framkommit efter det att maken hotat vittnena med stryk kommenterades inte alls.

Stöldmål

Stölder var återkommande ärenden för rådstugurätten undersökningsperioden igenom även om ärendegruppens del av hela rättsarbetet varierade.⁶⁵³ Uppemot hälften av de mål där tortyr på ett eller annat sätt förekom utgjordes av mål där stöld fanns med i anklagelserna.⁶⁵⁴ Vad kan vi få för kunskap om tortyr i samband med stöldmål utifrån dessa fall? Vi kan ju börja med att notera att 13 män förekommer i 8 åtal under samma period som 6 kvinnor förekommer i 5 åtal. Ett åtal omfattade 6 män, ett åtal 2 kvinnor och ett åtal en man och en kvinna. Utifrån detta material är det inte lämpligt att uttala sig om kvinnor eller män oftare blev utsatta för tortyr. Det vi kan se av denna tabell är att både män och kvinnor torteras och att det i normalfallet enbart var en misstänkt i de stöldmål där man använde tortyr. Om ingen könsmissig åtskillnad gjordes vid bruket av tortyr hade man kanske kunnat förväntat en stigande frekvens av tortyr i samband med rannsaking av mål rörande stölder eftersom ett av de mer signifikanta förändringsmönstrena är att kvinnliga delen av för stölder fälllda ökade.⁶⁵⁵ Vidare är den sociala karaktären på stöldbrottet tydlig. Med några undantag domineras bilden av drängar och pigor. Utöver de angivelserna av social ställning så betecknas i ett mål männen som ”unga karlar” och en kvinna i ett mål visar sig vid en granskning av andra uppgifter i tänkeboken vara änka och benämnas som ”ung” med små barn.⁶⁵⁶ I ett fall med en man som stulit

⁶⁵¹ Stb 1602 18 dec, s332f.

⁶⁵² Stb 1602 18 dec s331f.

⁶⁵³ Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Controll in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s109.

⁶⁵⁴ Fallen var: Stb 1512 27 sept, s272; 1529 9 aug, s244 (sjöbergiska ed); 1556 15 nov, s173f; 1573 29 aug, s297; 1575 11 apr, s350; 1586 8 jan, 167f; 1586 19 jan, s170f (1586pe); 1591 26 apr, s279ff; 1591 15 maj, s284 (1591sj); 1593 23 apr, s117; 1599 21 apr, s254f; 1603 30 maj, s79. Utsorterade fall: 1498 19 mars, s356 (troligen stöld); 1529 8 mars, s221 (1529mt) (agerar utifrån risken att bli torterad.)

⁶⁵⁵ Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Controll in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s115.

⁶⁵⁶ Stb 1593 23 apr, s117; 1556 15 nov, s174.

skinn från drottningen anges överhuvudtaget inte någon typ av social bestämning.⁶⁵⁷

Någon större skillnad tycks inte föreligga då det gäller vad de misstänkta antas ha stulit. Per Eriksson anklagas för att ha stulit ”ett armband, där uppå var 7 stycker guld, item en guldskinnsbonett, ett par hollands lärfts lakan och några alnar kläde.”⁶⁵⁸ Han verkar ha tagit det han kom åt, liksom Margit Clements. Hon anklagades för stöld av både pengar och kläder.⁶⁵⁹ Andra, män och kvinnor, tycks ha siktat in sig på enbart värdeföremål. Valborg Jönsdotter anklagades för att ”hava stulit 2 silverskedar” och en stalledräng för att ha stulit ”en stor summa penningar i daler och gull etc.”⁶⁶⁰ Simon Joensson som slog till mot drottningens förråd kom över skinn, ”7 timber gråskinn och fem rävar.”⁶⁶¹ Konan Brithe Henriksdotter och pigan Dordi kom över ”ett silverstop, 3 daler penningar, ett lakan [som kostat] en slagen daler” vid det inbrott de anklagades för att ha begått.⁶⁶² Bengt Henriksson tycks också främst ha stulit värdeföremål, ”4 ungerska gyllen, en guldring om 3 ungerska gyllen, 4 silverskedar och en hop reda penningar, allt tillhopa 108 daler, item 4 slagna daler.”⁶⁶³ Samtliga tycks ha begått, åtminstone anklagats för, stölder vars straff vid en fällande dom i praktiken var döden.

I några av dessa fall fanns det särskilda omständigheter. När Bengt Henrikssons mål skulle upp i rådstugurätten inleds protokollet: ”Uppå samme dag kom Michell slaktares hustru fram för rätten och klagade över sin dräng, Bengt Henriksson benämnd” och i ett annat fall lydde protokollet: ”Samme dag klagade mäs-ter Olof, fordom kyrkoherde här i Stockholm, sin dräng i rätta, benämnd Per Eriksson”.⁶⁶⁴ Relationen mellan den Jöns Jutte som anklagde Margit Clementz för stöld är något oklar. Det framgår dock att Margit ”haver bott uti hans hus”.⁶⁶⁵ I tre fall är det klart att den bestulne varit en överordnad (husbonde) till tjuven, i något fall verkar det troligt men är inte säkert.⁶⁶⁶ I Inget av fallen framgår det att man ansett just detta som försvårande. Det hindrar dock inte att förfarandet kan ha präglats av att en sådan bedömning gjorts. Dag Lindström menar att antalet stölder utförda av tjänstfolk ökade undersökningsperioden igenom.⁶⁶⁷ Möjligen är stölderna från dessa husbönder en del av denna utveckling.

Man kan fråga sig om inte detta betyder att tortyr enbart användes i samband med speciellt grova stölder. Dessvärre kan vi inte uttala oss om det. Tänke-

⁶⁵⁷ Stb 1591 15 maj s284.

⁶⁵⁸ Stb 1586 19 jan, s170.

⁶⁵⁹ Stb 1556 15 nov, s174.

⁶⁶⁰ Stb 1586 8 jan, s167; 1575 11 apr, s350.

⁶⁶¹ Stb 1591 15 maj s284. Ett timber var 40 stycken skinn. Gråskinn betyder ekorrskinn.

⁶⁶² Stb 1599 21 apr, s254.

⁶⁶³ Stb 1591 26 apr, s279.

⁶⁶⁴ Stb 1591 26 apr s279; 1586 19 jan, s170.

⁶⁶⁵ Stb 1556 15 nov, s173. Relationen till Jöns Jutte kan dock ha varit helt affärsmässig, dvs. att hon hyrt bostad av honom. Margit var som änka rättsligt myndig och i praktiken kan ha varit autonom. Här är det oklart vad som ligger i begreppet ”bott uti hans hus”. Jöns tar dock ett speciellt ansvar för Margit i det att han ber för henne, så att hon slipper svårare straff.

⁶⁶⁶ Stb 1575 11 apr, s350; 1586 19 jan, s170f; 1591 26 apr, s279; 1573 29 aug, s297. Oklart mål: 1556 15 nov, s173f.

⁶⁶⁷ Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s115f.

boksnoteringar angående åtal blir mer selektiva ju längre fram vi kommer i tiden.⁶⁶⁸ Antagligen medför det att de åtalsfall vi ser i tänkeböckerna inte motsvarar ett genomsnitt av begångna och lagförda stölder. Vi saknar med andra ord underlag för att bedöma om tortyr användes oftare i åtal rörande grova stölder än mindre stölder men det finns skäl att tro det. Man kan ha resonerat så att eftersom de här personerna riskerade dödsstraff så ställdes saken i en speciell dager. Om de var skyldiga kommer de att dömas till döden, dvs. från äganderätten till sin egen kropp. De flesta av dem som anklagades för stölder hade stulit gods i den omfattningen att de både enligt lagen och i praktiken hade att vänta en dödsdom. Magnus Erikssons stadslag innehöll hårda straff för stölder:

Tabell nr 9 - Straff för stölder

Det stulnas värde	Påföljd enligt lag	Påföljd i praktiken	Villkor
Upp till två öres värde	Avrättning genom hängning för män och för kvinnor levande begravning.	Ris/prygel	Avrättning enligt lag om tjuven återvände till staden.
Över tre öres värde		Mista ett öra	
Över en halv mark		Ris/prygel + mista båda öronen	
Över en halv mark från badhus, husbonde eller kyrka		Avrättning	
Över en mark			

Källa: Magnus Erikssons stadslag, tjuvabalken och E Österberg & D Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988) s28.⁶⁶⁹

Den dödsdömdes kropp kunde staten hantera som den själv ville och en förväntad dödsdom kunde ha ansett ge rättsutövaren friare händer än annars. Men de miss-tänka kan också vara oskyldiga. Då kunde tortyren legitimerats av det faktum att det lidande som tortyren medfört ändå var ringa i förhållande till det lidande som de fått utstå vid en fällande dom. Men det finns också skäl att tro att tortyr användes ofta vid mindre stölder. Det brottets själva karaktär av att vara mindre allvarligt kan ha inneburit att det var allmännare och att man därför hade en stark vilja att få bukt med dem. Man kan vidare tänka sig att brottets mindre allvarliga grad också sågs som en anledning att använda en möjligen mindre säker metod men som var effektiv på att generera bevisning. Det är inte omöjligt att tänka sig att den haft en mer summarisk karaktär och att tortyr även förekommit i det sammanhanget.⁶⁷⁰ Återfallsförbrytaren finns det dessutom anledning att tro att samtiden hyste ett större förakt för och det skulle kunna tala för att det var lättare att ta till tortyr.

⁶⁶⁸ Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s68ff. Jag vill påminna om att undersökningen bland annat tar en av sina utgångspunkter i en hög värdering av tänkeböckerna. I princip betraktar jag inte förskjutningar i noteringar som en brist. Jag har valt att betrakta dessa tänkeböcker som en gång skrivna så som samtiden ville ha dem. Det betyder att de främst betraktas som texter, uttryckande samtida värderingar. Att noteringar av ett visst slag avtar eller tilltar är egentligen inte mitt intresseområde. Denna studie vill ställa frågor om tortyr till det rättsmaterial som det senmedeltida och tidigmoderna Stockholm lämnat efter sig. Ibland kan det dock vara av vikt att diskutera den verklighet som texterna gör anspråk på att uttala sig om.

⁶⁶⁹ En mer detaljerad utredning av straffsystemet under medeltiden finns i *Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt*, av Ragnar Hemmer (Helsingfors 1928).

⁶⁷⁰ Det fanns även en rättskipning som skedde utanför rådstugurätten, på torget, främst för lindrigare mål. Då dess verksamhet inte protokollfördes vet vi dessvärre inget om verksamheten.

Den tortyr de stöldmisstänka blev utsatta för tycks inte ha skilts sig åt när det gäller kvinnor och män. Uppgifter om metoderna är dock så summariska och schablonmässiga att man inte med säkerhet kan säga vare sig om kvinnor och män behandlades lika eller olika. I fler fall förekommer orden ”pinad” och ”pinligt förhör” i samband med åtal med män än kvinnor (fyra fall med fyra män, ett fall med en man och en kvinna).⁶⁷¹ På motsvarande sätt finner man formuleringen att den misstänkte skall ”skrämmas” med bödeln i fler fall där kvinnor åtalas än män (två fall med tre kvinnor och i ett fall med en man).⁶⁷² Någon exklusiv skillnad förelåg dock inte. Unga änkan Margit Clementz blev ”en tid sittande uti fängelset, på det hon skulle flere stycken bekänna.”⁶⁷³ Den formen av tortyr var hon ensam om i skaran av stöldanklagade. Man skulle kunna tänka sig att behandlingen av henne skulle kunna vara ett uttryck för en mildare behandling av kvinnor än män. Det avgörande för bedömningen av detta fall måste vara under vilka förhållanden hon var inspärerad. Då inga särskilda upplysningar om det ges i protokollet får vi anta att hon liksom andra hamnade i tjuvekällaren. Att sitta där var direkt livshotande.⁶⁷⁴ Att straffsystemet behandlade män och kvinnor olika hade sannolikt inget med barmhärtighet mot kvinnor. Den uppfattning som kommer till uttryck i det särskiljande hade säkerligen främst sin grund i en uppfattning om vad som var mest kränkande för de olika könen. Det kränkande var också det mest avskräckande och det var det väsentliga när det gällde straff.

I samband med att åtalskategorin våldsbrottslighet behandlades diskuterades en hypotes. Hypotesen utgick från uppfattningen att egendomsbrotten proportionellt sett anses över tid öka mer än andra brottskategorier. Förhållandena i Stockholm tycks dock inte helt bekräfta denna uppfattning. Jag fann inga skäl för att anta att tortyr var ett inslag i rättsliga processer kring de mindre våldsbrotten, dvs. misshandel. Dag Lindströms undersökning noterar dessutom att misshandelsbrotten sjunker från 50% av helheten vid 1400-talets slut till 25% av helheten vid början av 1600-talet.⁶⁷⁵ Hans undersökning bygger dock på delvis andra källor, främst från böteslängder. Uppgiften från 1400-talet bygger på uppgifter i tänkeböckerna och de senare uppgifterna på liggare om utdömda böter. Utifrån samma material skulle under samma period stöldbrottens andel vara relativt konstant. Den hypotes som formulerades antog att om tortyr var förekommande i stöldmål så borde frekvensen av tortyrfallen vara fler mot undersökningsperiodens slut än vid början. Som jag mer än en gång påpekat är antalet åtal i denna undersökning få, dvs. de lämpar sig knappast för några kvantifieringar. Vill man så kan man göra följande presentation av dem:

⁶⁷¹ Stb 1512 25 sept, s272; 1573 29 aug, s297; 1575 11 apr, s350; 1591 30 aug, s316; 1529 9 aug, s288 (larssonska editionen).

⁶⁷² Stb 1599 21 apr, s254; 1603 30 maj, s79; 1591 15 maj, s284.

⁶⁷³ Stb 1556 15 nov, s174.

⁶⁷⁴ I Sigfrid Wieselgrens stora undersökning ”Sveriges fängelser och fängvård” framhävs att dåtidens fängeslokaler var av en sådan art att inspärning i dem var förenat med livsfara. Sigfrid Wieselgren, *Sveriges fängelser och fängvård, från äldre tider till våra dagar, ett bidrag till svensk kulturhistoria*, (Stockholm 1895), s2.

⁶⁷⁵ Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), s88.

Tabell nr 10 - Stöldmål fördelade över tid

	1474-1525	1526-1575	1576-1614
Samtliga tortyrfall	3	7	14
Tortyr i stöldmål	1 – 2	5 ⁶⁷⁶	8

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474–1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Man skulle kunna dra slutsatsen att hypotesen var riktig. Det betyder i så fall att tortyr och stöldmål hör ihop. Jag skulle vilja varna för att framställa empirin på detta sätt. För det första var premissen inte helt korrekt. Stöldbrotten ansågs proportionellt ökande men det berodde främst på minskningen av misshandelsbrott. För det andra representerar inte tänkeböckerna hela rådstugurättens rättsutövning. För det tredje anser jag att noteringar om tortyr inte fördes men någon genomgående systematik. Den ökade frekvensen tror jag inte alls säger något om ett ökat bruk av tortyr utan möjligen säger den att saken kom under debatt eller att större öppenhet kom att gälla runt rättsförhållanden. Dessutom måste ett påstående om att tortyren ökade kvalificeras på andra sätt. Dels måste frekvensen relateras till rådstugurättens totala arbetsvolym och dels måste en korrelation göras till befolkningsutvecklingen. Enligt min mening används detta material bäst genom att kvalitativt analyseras för att beskriva förhållanden i och kring nyttjande av tortyr.

Slutsatser

De tortyrfall som framkommer i Stockholms stads tänkeböcker mellan åren 1474 och 1613 var åtalade för (i fallande skala): stölder, våldsbrott, förtal, trolldom, sexualbrott och stämpling. Nedslagen av tortyr i tänkeböckerna ökar över tid men det är oklart hur detta skall tolkas. Man kan tänka sig att det tyder på ett tilltagande tortyrbruk men det kan också vara ett synligt resultat av en ändrad standard vad gäller protokollskrivande. Det kan i sin tur vara orsakat av att tortyren kommit under debatt. Det kan även vara så att det vi ser är ett uttryck för en ökad reglering av bruket snarare än ett ökat tortyrbruk. Vi har heller inga uppgifter utifrån vilka man kan avgöra om den ökade frekvensen tortyrfall är en relativ ökning eller minskning sett i förhållande till det totala antalet rannsade brott. De formella straff som stölder renderade var nästan alltid döden. Stöldbrottet framstår dock som det typiska sammanhang i vilket tortyr utövades under svensk senmedeltid och början på den tidigmoderna epoken. För denna tid har vi här också sett hur aktörerna anonymiserades i protokollstexterna. Om torterarna meddelas väldigt lite i rättsprotokollen, även i fall med målsägartortyr. Torterarnas betydelse nedtonas därmed. Det enda som framstår som uppenbart men lite onödigt att påpeka är att de vanligen var män. Detta är visserligen en intressant upplysning men föga överraskande. Lika lite överraskande är det att finna att de flesta som drabbades av tortyr representerade småfolket i Stockholm. Även de är ganska anonyma i rättsprotokollen och betecknas ofta med annat än sina namn. Det var framför allt pigor och drängar som drabba-

⁶⁷⁶ Inräknat målen 1529mt och 1556. I det senare var ursprungsanklagelsen förtal men under målets gång kom stöldanklagesler upp. Fallet där Margareta Trumboslagare omnämns rörde i grund och botten stölder.

des av såväl målsägartortyr som tortyr i rådstugurätten och deras brott var vanligen simpla stölder.

5 Tortyrens rättsliga grund

Syftet med detta kapitel är att undersöka tortyrens rättsliga status i rättsskipningen. Landskapslagarnas och de medeltida lands- och stadslagarnas förbud mot att basta, binda och pina någon oförvunnen bör tolkas som ett normativt försök att påverka en allmän uppfattning om att målsägaren hade rätt att pina en utpekad och fasttagen gärningsman. Enligt detta tolkningsperspektiv lämnade Edsöresbalkens skrivning även i fortsättningen dörren öppen både för enskilda målsägare och det övriga rättsväsendet att använda tortyr för att pressa fram upplysningar och bekännelser när den gripne ansågs vara ”förvunnen”. Mot denna bakgrund kommer målsägarnas och rättens grund för tortyren att granskas. När ansågs det tillåtligt att sätta in tortyr? Bristande motivering eller grund behöver inte nödvändigtvis tas till intäkt för en laglös praxis utan kan också återspegla att ett visst förfarande inte räknades som ”pinligt”.

Tortyrens rättsgrund finns i lagstiftningen som vi sett ovan. Men den utövades inte enbart inom rättsorganisationens hägn utan även av målsägare. Rättsgrunden var densamma för dessa båda bruk av tortyr men rättssammanhanget olika. Delar man in rättsfallen efter förekomst av beslut om tortyr finner man följande mönster:

Tabell nr 11 - Rättsfallen klassificerade efter förekomst av beslut om tortyr⁶⁷⁷

Beslut om tortyr i rådstugurätten	Utan beslut	
	Tortyr i rådstugurätten	Tortyr i annans regi
1551, 1575, 1576, 1581, 1581eg, 1583, 1586pe, 1591sj, 1594, ⁶⁷⁸ 1599, 1603	1488, 1556, 1573mb, 1591,	1498, 1512, 1529, 1573, 1583, 1586, 1593, 1600, 1602
Bortplockade och oklara fall - 1529mt		

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474-1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Tortyr på rättens initiativ

I några fall framkommer det att man lagt en rättslig grund för nyttjandet av tortyr. Ovan analyserade kategorier som rykte, vandel osv. kunde också ligga till grund för ett mer formellt beslut om tortyr, en sorts dom till tortyr. Med ”dömd till tortyr” förstås här antingen att ett beslut om insättande av tortyr finns i protokollet eller att protokollet ger vid handen att man syftade till tortyr. I grunden handlar det om rätten kan sägas ha varit medveten om att tortyr skulle komma till användning. De fall som här har klassificerats som fall med dom kan ha lite olika formuleringar. Erik och Karin Larsson som var anklagade för mord och skyllde på varandra fick en formell dom över sig. Under rubriken ”Sententia” döms Erik två gånger till pinligt förhör och hustru Karin en gång. Formuleringen var ”sades utav, det oftänemde Erik Larsson skall pinligen bliva förhörd.”⁶⁷⁹ Andra gången saken var uppe användes samma typ av formulering.⁶⁸⁰ Meddelandet att Evert Guldsmed skall låsas in till dess han pekade ut den ansvarige presenterades också det under rubriken ”senten-

⁶⁷⁷ Mål kan förekomma i mer än en kategori. Med beslut avses här någon form protokollsanteckning som visar att det var en medveten handling. Utan beslut kan till exempel vara ett omnämnande om något som tidigare skett.

⁶⁷⁸ En förfrågan om man skulle ta till tortyr.

⁶⁷⁹ Stb 1576 7 januari, s5.

⁶⁸⁰ Stb 1576 18 februari, s19.

tia”.⁶⁸¹ Så var också fallet då rätten ville pröva sanningshalten i Erland Erikssons pigas uttalanden.⁶⁸²

Även då tortyren inte framställdes på det sättet finns det i protokollen formuleringar som tyder på att rätten beslutat i frågan. I ett återberättande tonläge låter skrivaren oss förstå att rätten beslutat i saken mellan Hans Skräddeles båtsmän och rådmän Olof Månsson Porshank. Mot slutet av protokollet heter det: ”sattes då 3 av samma båtsmän in i fängelset igen, på det de skulle röja den sanskyldige ut etc.”⁶⁸³ På ett liknande sätt klagas att förfarandet med Margit Clements var något som rätten kände till. ”Men några dagar efter [rannsakingen den 15 november] blev då befunnet, det hustru Margit hade stulit den skjorta [---] likaväl blev hon sedan en tid sittandes i fängelset, på det hon skulle fler stycker bekänna.”⁶⁸⁴ När rätten beslöt sig för att gå vidare med tortyr av M Philippus Kärns stalldräng heter det att det ”blev av sagt”.⁶⁸⁵ Av det framgår att rätten beslutat i frågan, eller åtminstone uttalat sig för handlingen. Då en annan dräng skulle torteras står det att det ”vart av rätten befallt, att han skulle bliva av mästermannen examinerad”.⁶⁸⁶ Om pigan Anna Markusdotters kommande tortyr heter det ”och pigan medan hon intet vill bekänna, skall bliva skrämnd utav mästermannen.”⁶⁸⁷

De ärenden där tortyr brukats och det skett i den offentliga rätten utan att beslut om tortyren förts in i protokollet, är fem till antalet. Tre av dem gäller stöld (Ingeborg Olofsdotter 1488, greve Peders tjänares dräng 1573 och Bengt Henriksson 1591). De två andra utgörs av Mats Botvidssons åtal för stämpling (1573) och den finska bryggerskans åtal för eld och/eller trolldom (1581).

Underlag för nyttjande av tortyr

Man kan fråga sig vad som vanligen låg till grund för tortyren. I botten handlar frågan om rättssäkerhet för den enskilde. Krävdes det långtgående indicier för att tortyr skulle komma att användas eller kunde tortyr tillgripas hur som helst? I tre av de här undersökta fallen redovisas grunden för tortyr med ord som tyder på att man kopplade förfarandet till ett juridiskt regelverk. 1575 hade M Philippus Kärn blivit bestulen genom ett inbrott. Han riktade snart misstankarna mot sin egen stalldräng. Av någon anledning hade M Philippus befallt drängen att stanna i en kammare medan han gick till kyrkan. Drängen hade dock inte varit kvar när husbonden återvänt. Under samma tid hade inbrottet skett och eftersom drängen hade god lokalkännedom misstänktes han. Husbondens misstankar stärktes av att drängen sagt att han hade gått till finska kyrkan den tid inbrottet skulle ha skett, vilket visade sig vara

⁶⁸¹ Stb 1581 7 januari, s229.

⁶⁸² Stb 1583 12 augusti, 394.

⁶⁸³ Stb 1551 8 augusti, s140.

⁶⁸⁴ Stb 1556 15 november, s174. Detta är ett exempel på dels att protokollen skrevs rent långt senare, dels att skrivaren hade en ganska självständig roll, här återberättas just detta – vad återberättades inte? Någon typ av rättegång hade förekommit mellan den 15 nov och den dag som detta skrevs ned. Man hade ju fastslagit att Margit hade stulit skjortan, och man hade dessutom bestämt att hon skulle bli kvar i fängelset.

⁶⁸⁵ Stb 1575 11 april, s350.

⁶⁸⁶ Stb 1586 19 januari, s171, drängen var Per Eriksson.

⁶⁸⁷ Stb 1603 30 maj, s79.

lögn. Protokollet lyder: ”Efter det utav dessa förtäljde orsaker, en stor presumption till var, att han hade [be-] stulit sin husbonde, så och att han eljest mycket hade dobblat [spelat om pengar]”.⁶⁸⁸ De indicier som rätten fann emot drängen kallas ”en stor presumption” och lades till grund för att sätta in tortyr.⁶⁸⁹

Att döma på presumptioner var ovanligt vid denna tid och skulle komma i allmänt bruk först under 1600-talet i samband med utvecklandet av ett särskilt bevisrättsligt rekvisit för barnamordsbrottet.⁶⁹⁰ Barnamord ansågs dock redan under 1500-talet som ett stort problem. Löskvinnan Ursula anklagades år 1594 för att ha dödat sitt nyfödda barn. Hon liksom andra kvinnor hade svårt att bli trodda då de påstod att deras barn hade varit utan liv vid födseln. Hade de dessutom som Ursula, dolt sin graviditet och sökt avskildhet vid själva förlossningen blev de starkt misstänka. Borgmästaren och rådet i Stockholm hade vänt sig till riksrådet för råd: ”om de må icke låta henne något skarpt förhöras av mästermannen, medan här är så många onda liknelser till mord.”⁶⁹¹

I ett tredje fall talar man om ”omständigheter”. Det är ett rättsfall där brottet var mycket allvarligt, åtalet gällde mord och där bevisningen var stark. Trots det hade man inget erkännande. Saken var den att Erik Larsson och hans hustru Karin skyllde mordet på varandra. Rätten hade via vittnesmål kunnat säkerställa att endast tre personer fanns i rummet vid tiden för mordet - offret och makarna Erik och Karin. Det fanns också vittnesmål om att hustru Karin hade varit blodig vid tillfället för mordet. Blodet skyllde hon dock på en grisslakt. Rätten noterade också att innan någon annan kände till mordet hade Karin omtalat det inträffade för ett vittne och sagt att en båtsman hade slagit ihjäl brevdragare Anders Olsson. Den ende båtsmannen i huset var maken Erik.⁶⁹² Mot hustru Karin talade ännu en viktig omständighet. Gamle stadstjänaren Olof vittnade om att när ”Karin skar upp skjortebanden på den döde, sprang blodet ut på näsan och munnen på den döde, men när andra kom vid honom, då blödde han intet.”⁶⁹³ Vad vi ser spår av här är ett gammalt sätt att avgöra skuldfrågan när det gäller mord och dråp som kallas för bårprov. Man kan se det som en form av gudsdöm, detta att man låter olika människor röra vid den döde för att se om liket skulle reagera. I detta fall var det tydligt att man menade sig fått tecken, liket hade börjat blöda när Karin rört det. Måns vaktmästare och en annan person tycks dock ha ställt sig tvekande till utfallet och menade att liket inte blödde vid en senare beröring. Dessa förhållanden betecknade rådstugurätten ”omständigheter” och de utgjorde den rättsliga grunden för att bruka tortyr i fallet. ”Presumptioner”, ”liknelser” och ”omständigheter” - vår tid

⁶⁸⁸ Stb 1575 11 april, s350.

⁶⁸⁹ Presumptioner kunde vara av två slag. De faktiska eller mänskliga presumptionerna (eg. omständigheter) fick inte enligt den legala bevesteorin ligga till grund för domslut (Rättsliga presumptioner utgår från att vissa förhållanden av lagstiftningen en gång för alla antagits vara sanna). Förfarandet i detta fall tycks röra sig med faktiska eller mänskliga presumptioner.

⁶⁹⁰ Detta har uppmärksammats av Erik Anners i *Humanitet och rationalism, studier i upplysningstiden strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning* (Stockholm 1965).

⁶⁹¹ Stb 1594 10 april, s205.

⁶⁹² Stb 1576, 7januari, s4f, 19 januari, s6f, 18 februari, s17ff, 3 mars, s24.

⁶⁹³ Stb 1576, 19 jan, s6.

skulle tala om indicier. Av fallen med Philippus Kärns stalldräng, löskvinna Ursula och Erik Larsson och hans hustru framgår att rådstugurätten betraktade indicier som en rättslig grund för bruk av tortyr. Dessa tre fall är de enda där rätten tydligt anger grunden för tortyren. Delar man in fallen efter vad som förefaller vara grunden till bruket av tortyr finner man följande:

Tabell nr 12 - Underlag för nyttjande av tortyr⁶⁹⁴

Formellt underlag	Delbekännelse och vittnesmål	Återtagna bekännelser	Angivelse	Rykte, vandel och misstänkta handlingar
1575, 1576, 1594	1551, 1581eg, 1591sj, 1591, 1599	1556, 1586pe,	1573mb, 1603	1575, 1581, 1583, 1586pe, 1599
Oklart underlag: 1488. Exkluderade fall. 1498, 1512, 1529mt, 1529, 1573, 1586, 1593, 1600, 1602				

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474-1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Här har vi ett helt spektrum av olika rättsgrunder för tortyrbruket. Från å ena sidan av fall där rätten gjort en juridisk bedömning av bevisläget (presumption och liknelser) innan man gått vidare med tortyr och å andra sidan fall där rykte och vandel spelat avgörande roll. Mellan dessa båda poler finns det en skala av fall med varierad grad av tydlighet i denna fråga. Gemensamt för de flesta är att protokollen avslöjar lite och ingenting om grunden för nyttjandet av tortyr. Det säger sig ju självt att tortyr togs till då man hade misstanke men inget bevis mot den nekande. Grunden var alltså alltid en misstanke men den måste antagligen ha varit något mer substantiell för att rent formellt ha kunnat ligga till grund.

Av den praxis som avtecknar sig kan vi få en bild av variationen vad gäller underlag. Frågan om vad som kunde tänkas utgöra underlag för att sätta in tortyr är komplex. På ena sidan vetter den mot frågor som rör vad man ville få ut av tortyren och på andra sidan accentueras frågans relation till åtalspunkten. Man kan föreställa sig att det inte bara var en fråga om tortyr eller inte tortyr utan snarare en fråga om vilken betydelse vissa brott tillmättes.⁶⁹⁵

Delbekännelse och vittnesmål

Ovan har vi undersökt tre fall där det förelåg formella underlag för tortyrbruket. En typ av underlag som tycks ligga nära det formella underlaget är det som jag har rubricerat som ”delbekännelse och vittne”. I dessa fall hade den tilltalade bekänt en del av brottet, direkt eller indirekt. Detta partiella erkännande tycks ha varit underlag för att gå vidare. Bengt Henriksson anklagades för stöld, han skulle ha stulit från sin husbonde och avgav en delbekännelse: ”Samma tjuv bekände, att han var med, när det [stöldgodset] togs, men han var icke der ene om, utan en malmborgare, benämnd Mats Persson, var den som tog samme tingest, och Bengt vaktade där omkring, så länge han stal.”⁶⁹⁶ Evert Guldsmed hade likaså vidgått en del i brottet då han erkände sig att ha skrivit ut en kopia av en försmädlig visa till några

⁶⁹⁴ Varje fall kan förekomma i flera kategorier.

⁶⁹⁵ Om tortyr var något alldagligt så kan man dessutom förvänta sig att ospecificerat pinande skulle kunna förekomma i ”mindre viktiga” fall medan man övervägde saken noggrannare i viktiga fall.

⁶⁹⁶ Stb 1591 26 april, s279.

svenner. Däremot bestred han ansvar för förtal genom att hävda att en annan person författat texten.⁶⁹⁷ Denna typ av partiellt erkännande kunde alltså leda till att rätten gick vidare i rannsakingen med tortyr. Kanske bör man, för att fånga in en viktig tendens i det rättsliga arbetet, formulera saken lite annorlunda - denna typ av partiellt erkännande hindrade rätten från att frikänna personen.

Vittnesmål var också något som kunde ligga till grund för rättens bruk av tortyr. Drottningen hade 1591 blivit bestulen på ”7 timber gråskinn och fem rävar”. Ett vittne hade sett Simon Joensson ”bära skinn västan till”.⁶⁹⁸ Efter detta vittnesmål beslöt rätten att den misstänkte skulle pinas ”till att bekänna sanningen etc.” Rådstugurätten lade också ett vittnesmål till grund för tortyren av Brithe Henriksdotter men det vittnesmålet var avgivet av Brithes medbrottsling, pigan Doredy.⁶⁹⁹ En särdeles intressant händelse som visar hur vanskligt det är att försöka klassificera handlingar. Detta komprometterande vittnesmål kan lika väl betraktas som en delbekännelse från Doredys sida eller som en angivelse, lite beroende på utgångspunkt. Här betraktar jag det dock som ett vittnesmål vars konsekvenser för Brithe är likt angivelse och för Doredy likt en delbekännelse.

Till samma kategori har jag fört ett mål som är lite speciellt. I det fallet rör det sig om att skuldfrågan ansågs vara klar så till vida att en grupp personer utpekats som skyldiga men utan att rätten hade klart för sig vem i gruppen som begått handlingen. Vi kan av fallet se att den tortyr som användes hade karaktären av kollektiv tortyr. Saken var den att förolämpningar mot rådman Olof Porshanck hade kommit från en täckt båt. Besättningen var identifierad men båtsmännen vägrade peka ut den skyldige och därför ”sattes då 3 av samma båtsmän in i fängelset igen, på det att de skulle röja den sanskyldige ut etc.”⁷⁰⁰ I detta fall kan det ha varit så att den skyldige fanns bland de tre insatta båtsmännen men han kunde också vara en av de i båtslaget som inte insattes. Uppenbarligen ansåg man att man måste ta till tortyr för att bryta båtsmännens inbördes lojalitet och därmed få fram ett erkännande.

Återtagna bekännelser och angivelser

Ett annat underlag för rätten att ta till tortyr kunde vara att den misstänkte inför någon person eller inför rätten bekänt en handling och sedan förnekat densamma. Margit Clements hade inför underfogden på slottet och två andra icke namngivna kvinnor anklagat Jöns Jutte och hans hustru för ”flärd”. Inför rätten nekade hon till sina anklagelser. I hennes fall framkom dessutom ett delerkännande av en annan stöld. Sammantaget ledde detta till att rätten beslöt att försöka få henne att ”fler stycken bekänna” genom att hålla henne fängslad.⁷⁰¹ På ett liknande sätt hade drängen Per Eriksson ändrat sig inför rätten. Före rannsakingen hade han, bekänt

⁶⁹⁷ Stb 1581 7 januari, s229.

⁶⁹⁸ Stb 1591 15 maj, s284.

⁶⁹⁹ Stb 1599 21 april, s254.

⁷⁰⁰ Stb 1551 8 augusti, s140.

⁷⁰¹ Stb 1556 15 november, s173f.

en stöld inför sin matmor, frun till den förre kyrkoherden i Stockholm. Nekandet i rätten tillsammans med ett något fläckat förflutet föranledde att han torterades.⁷⁰²

Angivelser kunde också ligga till grund för rättens bruk av tortyr. Troligen krävdes det då att angivelsen på ett eller annat sätt var kvalificerad. Angivelsen kunde anses kvalificerad genom att komma från en som redan erkänt sin del. I slutet av maj 1603 rannsakades ”en liten gosse, Gabriel Mårtensson född i Uppsala”.⁷⁰³ Han bekände att han begått stölder och angav att han sålt, eller kanske hellre bytt bort stöldgodset mot mat hos en piga vid namn Anna Markusdotter. Pigan nekade till detta men med angivelsen som grund beslöt man att mästermannen skulle skrämma henne. Mats Botvidsson hade också blivit angiven. Anklagelsen mot honom rörde politiska stämplingar. Johan III var orolig för sin ställning och undersökte därför varenda rykte om uppror och oroligheter. I hans garn hade en Sven Guldsmed fastnat och under förhör hade han berättat om Mats Botvidssons vidlyftiga tal om kung Erik och att dalfolket skulle hjälpa honom till makten igen.⁷⁰⁴ Denna angivelse var tillräcklig för att Mats skulle dras in i en rannsaking under vilken han blev torterad.

Rykte, vandel och misstänkta handlingar

Uppenbarligen behövdes det inte alltid en direkt och kvalificerad angivelse för att tortyr skulle kunna komma att nyttjas av rättsutövarna. Rättsfallen visar att den misstänktes tidigare vandel kunde räknas in i det underlag på vilket beslut om tortyr skulle fattas. För bruket av tortyr av drängen Per Eriksson talade som vi sett ovan för det första att han en gång erkänt sitt brott men sedan återtagit erkännandet. För det andra fläckades hans vandel av att det framkom att han tidigare varit dömd för stöld men då benådat.⁷⁰⁵ Det framgår av protokollet att detta var avgörande för beslutet att låta tortera honom. Mot den bryggerska som år 1581 anklagades för mordbrand talade flera ”orsaker” och rätten kunde därför ”icke hålla henne oskyldig”.⁷⁰⁶ En av orsakerna var att hon ”var beryktad för trolldom”. Man skulle i detta fall kunna tänka sig att det hade varit till hennes fördel eftersom hon med trolldomen framgångsrikt hjälpte till med eldsläckningen. Protokollet återberättar vad som hände:

Berättade fogden, att när det brann som mest, bad bryggerskan honom låta kasta en hane i elden, sägandes, att elden skulle då slockna, vilket fogden gjorde och lät en dräng häva honom mitt i elden, och började gnistorna strax falla neder och branden <började> [sic] stilla sig.⁷⁰⁷

Mot henne talade även som vi skall se nedan också andra omständigheter men det är klart att rätten lade vikt vid hennes rykte som trollkvinna då man beslöt att tortera henne. Förutom av partiella erkännanden belastades konan Brithe Henriksdot-

⁷⁰² Stb 1586 19 januari, s171.

⁷⁰³ Stb 1603 30 maj, s79.

⁷⁰⁴ Stb 1573 30 juli, s287f, 3 augusti, s292.

⁷⁰⁵ Stb 1586 19 januari, s171.

⁷⁰⁶ Stb 1581 11 april, s247f.

⁷⁰⁷ Stb 1581 11 april, s247f.

ter också av sin tidigare vandel. Om Brithe skriver man: ”samma kona hade stulit både kåpespännen och annat mer tillförne.”⁷⁰⁸ Att en i övrigt oförvitlig person på blott ett rykte skulle torteras har jag inte funnit några exempel på. Det är däremot klart att man lade vikt vid personens vandel. Dessa fall visar att den tidigare vandeln och även rykten kunde utgöra en delgrund för beslut om tortyr. Mot M Philipphus Kärns stalldräng fanns som vi sett ett formellt underlag men att han var en doblare låg honom också i fatet.⁷⁰⁹ Rådstugurättens resonemang framgår av protokollet där det först konstateras att det förelåg ”en stor presumption” att han bestulit sin husbonde. Efter detta konstaterande tillägger rätten i en bisats i samma mening följande: ”så och att han eljest mycket hade doblat”. Om doblandet hade skett efter stölden borde det angivits i protokollet och det hade då räknats in i presumptionen. Att man nu inte formulerar saken så måste betyda att det var hans tidigare doblande som lades honom till last.

Misstänkta handlingar av misstänkta personer var också något som man lade märke till. Man kunde notera en följd av handlingar som man försökte att sätta samman till något mer graverande. Dessa handlingar skiljde sig från det formella underlag som ”presumtioner” utgjorde, bäst kan man karakterisera dem som handlingar som misstänkliggjorde personen. När rådstugurätten år 1581 hade att utreda anklagelser mot en bryggerska lade man, förutom ryktena om trolldom, även vikt vid det förhållandet att bryggerskan under natten hade varit uppe och gått ”några gånger ut på gården och hade slagit vatten på dörrjärnen, uppå det dörren icke skulle knarcke och någon måtte vakna däröver.”⁷¹⁰ Även Erland Erikssons piga belastades av handlingar som misstänkliggjorde henne. I hennes fall var det till exempel inläggandet av ”flicke ben och aska” under en öltunna och kontakter med en person som betecknades Tjuve-Kaise vilket sammantaget bildade grund för tortyr.⁷¹¹

Tortyr på målsägarens initiativ

För att förstå tortyrens plats och funktion i det tidigmoderna rättsväsendet är det av vikt att lägga märke till att målsägarens roll var mycket betydelsefull. Målsägaren hade inte bara att anmäla ett begånget brott utan även ansvar för att undersöka brottet, frambringa bevisning och infångandet av den misstänkte. Vilket aktionsutrymme som fanns för målsägaren var å ena sidan klart i lag och å andra sidan oklart i praktiken. Lagen reglerade utrymmet på så sätt att den gav skydd åt personer tills dess de var dömda för ett brott. Ingen som inte överbevisats om en stöld fick kallas för tjuv osv. Samtidigt hände det säkerligen att en målsägare inte lyckades åstadkomma en fällande dom på grund av att han (sällan hon) misslyckats med att ”uppspana” såväl personen som stöldgodset. I rätten fördes målet utan formaliserade funktioner som åklagare och försvarsadvokater. Detta sammantaget medförde en uppenbar jordmån för tortyr att slå rot i. Om den som undersökte ett begånget

⁷⁰⁸ Stb 1599 21 april, s254.

⁷⁰⁹ Stb 1575 11 april, s350.

⁷¹⁰ Stb 1581 11 april, s247f.

⁷¹¹ Stb 1583 7 jan, s358, 9 jan, s361, 27 juli, s388, 5 aug, s392, 12 aug, s394, 13 aug, s394f, 14 aug, s 395.

brott också hade starka personliga skäl att snabbt få fram uttalanden om delaktighet, erkännande och/eller utpekande förelåg sannolikt en risk att sådana handlingar pressades fram. Om målsägaren inte var tillräckligt aktiv, inte minst i uppspanandet och fasttagandet av den misstänkte, var det stor risk att brottet inte skulle klaras upp. Utifrån denna utgångspunkt bör dessa rättsfall med anknytning till tortyr studeras. Vilka informationer om målsägaraktiviteten går att extrahera ur protokollen? Finns det tecken som tyder på att målsägare utnyttjade sin ställning gentemot misstänkta personer?

Tabell nr 13 – Fall klassificerade efter målsägaraktivitet och brottskategori

Brottskategori	Spår av målsägaraktivitet	Inga spår av målsägaraktivitet
Stöld	1498, ⁷¹² 1512, 1529, 1573, 1583, ⁷¹³ 1586, , 1591sj, 1593, 1599	1556, ⁷¹⁴ 1575, 1586pe, ⁷¹⁵ 1591, 1603
Övriga och oklara	, 1600, 1602	1488, 1551, 1573mb, ⁷¹⁶ 1576, 1581, 1581eg, 1594
Bortplockat fall - 1529mt, Margareta Trumboslagare stod ej åtalad men befarade bli torterad på grund av samröre med personer fällda för stöld.		

Källa: Stockholms stads tänkeböcker 1474-1614 (för mer detaljerad information se bilaga).

Målsägaraktivitet och målsägartortyr

Vi finner alltså att det förekommer en hel del spår av aktivitet från målsägarens sida, frågan är nu både vari den bestod och huruvida den antyder en praktik av vilken vi bara kan skönja delar, liksom toppen av ett isberg. Nyckeln till detta problemkomplex är målsägarens roll. Klassificeras (som ovan) fallen utifrån målsägaraktiviteten finner vi att den var relativt hög, inte minst när målen gällde stölder. Med målsägaraktivitet menar jag då inte självklarheter som att föra talan inför rätten utan mer kvalificerad sådan, till exempel att utföra tortyr eller att begära att rätten skulle bruka tortyr. Undersöker vi fallen vidare finner vi att i sju fall var målsägaren direkt ansvarig för tortyr och i fyra av dessa fall var det målsägaren som själv utförde tortyren.⁷¹⁷ Det är alltså fall där tortyren utfördes utanför den organiserade rättsutövningen. Med det menar jag att bekännelse eller andra handlingar framtingats före den rättsliga behandlingen i rådstugurätten av saken. I två av dessa fall var det visserligen så att den genomförda tortyren prövades av rådstugurätten.⁷¹⁸ Ett förhållande som enbart förstärker det argument som jag här driver; att en del av den faktiskt utförda tortyren genomfördes av målsägare vilket pekar hän mot att tortyr nyttjades i större utsträckning än vad rättsmaterialet i förstone ger sken av. Möjligen

⁷¹² Sannolikt gällde ursprungsbrottet stöld.

⁷¹³ Stöld var en delanklagelse i målet.

⁷¹⁴ Stöld var en delanklagelse i målet.

⁷¹⁵ I detta mål försökte inte målsägaren få drängen torterad men en viss målsägaraktivitet avtecknas ändå. När målet avgjorts fortsatte målsägaren att tvivla på sanningshalten i den misstänktes erkännande. Därför såg han till att drängen inte avrättades utan sändes till straffarbete. Att behålla drängen vid liv ökade chanserna för målsägaren att få igen stöldgodset.

⁷¹⁶ På ett plan är förstås staten både målsägare och brottsutredare i ett politiskt fall som detta. Detta principiella förhållande (när staten är målsägare) undersöks dock inte i denna undersökning.

⁷¹⁷ Fall där tortyren skedde i målsägarens regi: 1498, 1512, 1529, 1573, 1583, 1586, 1602. Fall där målsägaren själv utförde tortyren: 1512, 1583, 1586, 1602.

⁷¹⁸ Fallen 1498, 1512.

skulle man kunna hävda att detta enligt rättsprotokollen bara förekom två gånger. Jag tror dock att en sådan invändning saknar bärighet. I det moderna rättssystemet räknar samhället med att alla brott, i vart fall nästan alla, uppdragas och beivras. Det tidigmoderna förhållandet var det motsatta. Av olika skäl kunde ett totalt beivrande aldrig förekomma. Där arbetade straffsystemet enligt en annan princip. De få fall som uppdragades bestraffades hårt och publikt för att uppnå maximal avskräckningseffekt. Det var den strategi som återstod då man var medveten om att långt ifrån alla brott kunde avslöjas och alla brottslingar bestraffas.

Målsägare som utövade tortyr

Av det förhållandet att en del målsägare själva torterade de personer som de misstänkte, framstår det som viktigt att studera fall där målsägaraktivitet och målsägar-tortyr förekom. Pigan Valborg Jönsdotter anklagades för stöld och framlade under rannsakingen en indirekt anklagelse mot målsägaren. Han skulle ha ”bundit henne [den för stöld misstänkta pigan], slagit och tvingat henne, så länge han (sic) då på det sista haver måst bekänna det hon aldrig gjorde.”⁷¹⁹ Målsägaren försvarade sig mot denna anklagelse; ”Men Olof svor, att han aldrig slog henne mer än ett slag vid ögat”. Av detta uttalande framgår enligt mitt förmenande två saker. För det första blev det i och med detta uttalande fastlagt att målsägaren hade torterat den brottsmisstänkte. För det andra ligger det i hans uttalande ett indicium på att det förekom att tortyr nyttjades på detta sätt. När målsägaren försvarade sig mot den mer omfattande anklagelsen från pigan Valborg Jönsdotter gjorde han det med att säga att han inte slog henne mer än en gång över ögat. Den underliggande normen, det antagande förutan vilket uttalandet blir meningslöst, var att det är helt i sin ordning att slå en för stöld misstänkt piga åtminstone en gång i ansiktet för att få henne att bekänna. Om detta var en allmänt omfattad norm, vilket detta rättsfall tyder på, kan vi sluta oss till att detta förfarande var vanligt förekommande.

En annan piga som torterats av målsägaren var den piga som benämns som ”Erland Erikssons piga”. Enligt Erlands motpart Jören Jönsson (målet var omfattande och innefattade anklagelser om stöld, övervåld, bodräkt och trolldom) hade pigan tvingats att ta på sig skulden genom ”att Erland och hans hustru trugade flicken till att bekänna och säga trolldomen på henne och hade lagt en hop ris tillreda, som de sade sig vilja slå henne [med], om hon icke ville säga, som de bad henne.”⁷²⁰ Hur det gått till när Martin i Farsta pinade en dräng för ett ”tjuveri” framgår inte av protokollet men det framgår av den prövning av det inträffade som rätten gjorde att han var både målsägare och den som utförde tortyren.⁷²¹ I ytterligare ett fall var det målsägaren själv som utförde tortyren. Det var Thomas slaktare som torterade några kvinnor för att få veta om hans hustru hade varit otrogen. Han

⁷¹⁹ Stb 1586 8 jan, s167f. Observera växlingen han/hon, detta är protokolltexten. Här utgår jag från att vi har att göra med ett skrivfel, alternativt ett läsfel vid transkriptionen. Om det skulle vara korrekt som det är skrivet blir sammanhanget obegripligt.

⁷²⁰ Stb 1583 27 juli, s 388. Bodräkt är en speciell form av stöld, vanligen från ett dödsbo från vilken någon förskingrat gemensamma ägodelar.

⁷²¹ Stb 1512 27 sept, s272.

torterade således inte den anklagade utan vittnen för att få fram bevisning i form av vittnesmål.⁷²²

Detta betyder att vi här har fyra fall där personer misstänkta för stölder torterats direkt av den person som var både brottsoffer och målsägare. Det förelåg i sådana situationer starka incitament för målsägaren att agera effektivt för att få tillbaka sin egendom. Det kan inte uteslutas att målsägare bedömde att tortyr var det effektivaste sättet att få tillbaka det som stulits. Vi kan också notera som ett tecken på att detta inte var helt ovanligt att den ene målsägarens som utförde tortyr också hade tillgång till ett klassiskt verktyg för tortyr, jungfrur. Ett redskap tillverkas då ett sådant behövs. Hade man låtit tillverka eller inköpt ett redskap, hade man sannolikt upplevt att man haft behov av ett sådant redskap. Hade man gått så långt som att tillverka ett redskap är det också troligt att det kommit till användning. Förekomsten av jungfrur i detta fall pekar på att det fanns en bredare utbredd tortyrpraktik än den som vi i förstone kommer åt genom direkta omnämningen i protokollet. Vi kan också ana ett samband mellan stöldmål och målsägaraktivitet.

Målsägare som ombesörjde tortyr

Sambandet mellan stöldanklagelser och målsägartortyr föreligger även i de fall där målsägare tog initiativ till tortyren fast de inte själva utförde den. Det kunde då röra sig om att låta underlydande utföra själva tortyren. Vem som direkt drabbats av stölden som den dräng och den piga anklagades av ”Staffan Sasses karl med några bönder” framgår inte.⁷²³ Men om inte stölden drabbat den grupp av människor för vilka Staffan Sasse hade någon typ av ansvar för torde väl knappast saken ha drivits av dem. Sasses män hade inte någon stark bevisning, ”och hade dem intet i handom funnet, och där över hade de pint och bränt dem båda fördärvade.”; vilket uppenbarligen inte hade hindrat dem från att gå mycket hårt fram mot de misstänkta.

Femtio år senare förekom ett liknande fall. Då var det greve Peders tjänare, Clas Persson, som anklagade en dräng för en stöld.⁷²⁴ Även här får sluta oss till att den som drog saken inför rätta också var målsägare i någon mening. Då detta var första gången saken kom inför rätta och borde uttrycket ”Man kan utan vittne honom icke mer pina låta” betyda att tortyr prövats på drängen innan saken kom inför rätten. Han verkar ha erkänt en viss delaktighet i stölden, då han säger i protokollet ”att en annan dräng hade varit med honom, som hade <vist> [sic] fördt honom an”.⁷²⁵ Om man pekade ut en medhjälpare som anstiftare till brott på det sätt som denne dräng gjorde hade man också erkänt att man själv deltagit.

”Samma dag Segenborgs dotters sak för pigan hon lät basta, binda och pina med jungfru oförvunnen”.⁷²⁶ Så heter det år 1498 i den fällande domen mot Segenborgs dotter, fallet känner vi bara från en bötesnotis.⁷²⁷ Jag tror dock att vi kan sluta

⁷²² Stb 1602 18 dec, s331ff.

⁷²³ Stb 1529, 9 aug s244.

⁷²⁴ Stb 1573 29 aug, s297.

⁷²⁵ Stb 1573 29 augusti, s297.

⁷²⁶ Stb 1498 19 mars, s356.

⁷²⁷ Stb 1498 19 mars, s356.

oss till att det även i detta fall gäller en stöld. Anledningen till detta antagande är baserat på följande resonemang. Det står i protokollet att tortyren skedde ”oförvunnen”. Innebörden i detta borde vara att tortyren skedde utan tillräcklig bevisning. Möjligen, vilket jag tidigare varit inne på, kan man anta att det är den misstänkta pigans nekande under tortyren som gör att denna tortyr blir en rättsak eftersom själva nekandet medförde att bevisning mot henne kom att saknas. Vid vilka brott skulle detta vara möjligt? Om åtalet gällde våld och misshandel skulle det finnas vittnen, åtminstone en misshandlad person. Det innebär att då hade man haft bevisning i form av vittnesmål. Om den misshandlade inte överlevt hade saken ställt sig i en annan dager. Då skulle det inträffade sannolikt aldrig blivit föremål för denna typ av utredning. Vi kan alltså avskrika möjligheten att målet gällde våld eller dråp. Om brottet hade varit av sedlighetskaraktär, hade det sannolikt inte utretts på detta sätt. Hade målet gällt heder och ära kan man anta att Segenborgs dotter hade gått till rätten med saken. En publikt skändad heder kunde nämligen inte återupprättas i ett dolt och enskilt rum, en sådan sak fördes till ting för att heder och ära offentligt skall återställas. Den enda återstående troliga brottsrubriceringen är stöld. Den kan ha skett i löndom utan andra personers vetskap och insyn. Här har vi alltså sett några exempel på fall där tortyren brukades på målsägarens ansvar men där målsägaren inte själv, personligen utövade tortyren. Om Segenborgs dotter, Staffan Sasse och greve Per varit närvarande vid tortyren är omöjligt att säga. Att den skett på deras ansvar är dock klart. En tredje form av målsägaraktivitet på tortyrområdet var uppmaningar till rätten att nyttja tortyr.

Målsägare som tog initiativ till tortyr

Målsägaraktiviteten kunde ta sig andra uttryck än att de ombesörjt tortyr av brottsmisstänkta innan rättsbehandlingen i rådstugurätten påbörjats. Målsägare kunde försöka påskynda arbetet och/eller ”fördjupa” arbetet i rätten genom att begära att tortyr skulle nyttjas. Att så skedde framgår kanske inte alltid av protokollet men någon gång skymtar det fram. När rådstugurätten skulle avgöra ett mål rörande en stöld av varg- och rävskind som tillhörde drottningen heter det att det ”Blev bejakat att samme Simon skall bliva skrämmd med bödeln, att han honom pina skall till att bekänna sanningen etc.”⁷²⁸ Rätten ”bejakade” en framställan om att tortyr skulle nyttjas. Visserligen framgår det inte från vem denna hemställan kommit men vi får nog anta att den kom från de som hade gjort stora förluster på grund av stölden. Det kan knappast antas ha legat i någon annans intresse. Detta indirekta tecken på att målsägaren initierat tortyren ligger i linje med fall där det klart framgår av protokollet att målsägaren uttryckligen begärt att tortyr skulle användas. Konan Brithe Henriksdotter anklagades av skeppsskrivaren Jöns Mårtensson för stöld. Hans bevisning mot Brithe var svag. Ett lås var uppdyrkat och låset hade han ”igen bekommit uti hennes händer”.⁷²⁹ Ingen ytterligare bevisning förelåg och Brithe ne-

⁷²⁸ Stb 1591 15 maj s284.

⁷²⁹ Stb 1599 16 juni s301; Här har vi ännu ett tecken på målsägaraktivitet. Under vilka förhållanden hade Jöns fått igen låset? Uppenbarligen hade han inte tagit Brithe på bar gärning för då hade han ju kunnat vittna om detta. Det betyder att den misstänkta kvinnan hade haft tid på sig. Uttrycket att låset hade återfunnits ”uti hennes händer” skall

kade till ansvar. Trots nekandet, och/eller just på grund av det, lade Jöns ansvaret för stölden på Brithe, ”och begärde att henne måtte jungfrugen påsättas.” På detta sätt kommer målsägarens aktivitet tydligt i dagen. Rätten bejakade dock inte begäran utan släppte Brithe fri samtidigt som den uppmanade Jöns att ”spana och rannsaka efter, om man kan med något beslå henne”. Att rätten valde att avstå från vidare tortyr är en sak, men det spelade förstås en viktig roll i målet att målsägaren stod upp i rätten och begärde tortyr, alternativt fortsatt tortyr. Man kan också notera att rätten inte avslutade målet med en friande dom utan lät saken stå öppen ifall målsägaren skulle kunna frambringa någon ny bevisning.

Liknande förhållanden förelåg även i ett fall några år tidigare. Då hade målsägaren gått till hovmarsken Hans Åkesson och begärt att de misstänkta ”skulle bli pinligt förhörda”.⁷³⁰ Inte heller denna begäran vederfors utan den italienske målsägaren undervisades om att svensk lag inte tillät tortyr. Målet är särdeles intressant eftersom det avtecknar en målsägarpraktik. När detta mål kom upp i rätten noterades det att ”han hade inget bevis till sådane vitesmål”.⁷³¹ Trots detta får vi senare veta att målsägaren, ”Niclaes Stangnirole en italienare boendes på Norrmalm” låtit fängsla de sex misstänkta karlarna.⁷³² Vi får också veta att fängslandet var ganska hårt, det karakteriseras av rätten som att de anklagade ”illa suttit”.⁷³³

Jag vill mena att vi utifrån de här fallen har goda skäl att anta att denna form av agerande inte var ovanlig. Denna form av agerande fann skrivaren antagligen ingen anledning att ta till protokollet, tortyren och målsägaraktiviteten betraktades inte som en genom distinktioner särskild del i rättsprocessen. Det verkar mest som att då så skett har det varit beroende av tillfälligheternas spel. Det betyder att det säkerligen förekommit fler fall där målsägaren begärt av domstolen att tortyr skall nyttjats fast det inte tagits till protokollet. I just detta sista fall kan vi komma det inträffade på spåret just för att några andra än de som först fängslades kom att erkänna brottet. Det kan inte uteslutas att andra mål utvecklades annorlunda.

Maktrelationen avgörande

De fall där tortyren utförts av målsägare eller på dennes ansvar har det gemensamt att det i dem finns en tydligt asymmetrisk maktrelation. I de här fallen rör det sig om att överordnade personer utövat sitt målsägarskap gentemot underordnade personer. Vilka var då dessa målsägare? Målsägarna och torterarna hade alla en högre social position. De betecknas som ”greve Peders tjänare, Clas Persson” eller ”Stafan Sasses karl med några bönder”.⁷³⁴ Vem ”Segenborgs dotter” var och vilken

nog inte tas bokstavligt. Troligen syftar det på att låset återfunnits i hennes närhet, exempelvis gömt i närheten av hemmet. Någon sorts ”husrannsakan” hade antagligen genomförts av Jöns, det förfarandet kan ha innefattat ett vist mått av hot och tvång. Om detta kan vi dock inte veta just något mer, eftersom det liksom mycket annat i denna form av rättsutövning, skedde på ett sådant sätt att inga skriftliga dokument efterlämnats.

⁷³⁰ Stb 1593 23 maj, s128f.

⁷³¹ Stb 1593 23 april, s117.

⁷³² Stb 1593 21 maj, s125f.

⁷³³ Stb 1593 23 maj, s128f.

⁷³⁴ Stb 1573 29 aug, s297 resp. Stb 1529 9 aug s244. Greve Peder var nu inte heller vem som helst utan Per Brahe, ”greve till Wisingsborg och friherre till Rydboholm, Sveriges riksdrots och råd.”

social position hon och hennes familj hade är oklart, men tydligt är att hon var känd av rätten och skrivaren eftersom hennes identitet inte behöver definieras vidare.⁷³⁵ Detta förhållande antyder snarare att hon hade en högre social ställning än en lägre. I ett av fallen var målsägaren även den torterades husbonde. Han och hans hustru hade ”trugat” fram ett vittnesmål från en piga med hjälp av ett hotande risknippe.⁷³⁶ Pigan Valborg Jönsdotter blev torterad av ”skepparen Olof Simons-son” vilket väl får anses peka på att han hade en högre social position både i kraft av sin näring och sitt kön än pigan.⁷³⁷ Den ”karl” som med några ”bönder” hade torterat både en piga och dräng ”fördärvade” stod uppenbarligen under Staffan Sasses beskydd, Sasse var ”vår nådige herres troman”.⁷³⁸ Martin i Farsta tycks ha varit en betydelsefull man även om hans sociala position inte är helt entydig. Mellan 1504 och 1520 finns många anteckningar om hans aktivitet i rådstugurätten. Bland annat satt han bland ”dessa ärliga, goda, friborne män församlade med fogden Erik Kuse, borgmästare och ganska (sic) rådet” i uppdrag att rannsaka om ett förräderi.⁷³⁹ Det är tydligt att han var en uppburen man, och vid det här laget kommen till åren eftersom han redan 1486 nämns i ett mål. Då anklagades en man för miss-handel och han uppgav då, att han tidigare ”hade tjänt Martin i Farsta”.⁷⁴⁰ Mot denna tydliga sociala placering som någon som hade tjänstefolk, en dräng åtminstone står en notering från 1504. Då heter det ”Samma dag sades för rätta, att hava de andra herr Antonius landbor givit och gjort deras del och avrad ut, så skall och Martin i Farsta göra [det].⁷⁴¹ Martin var alltså en landbo, eller hade varit landbo men tydligen så pass välbärgad att han kunde ha drängar.

Vilka var då de som utsattes för målsägartortyr? De som torterats identifieras som underordnade drängar, djäknar och pigor.⁷⁴² Ett exempel på det är de som fördes inför tinget 1529 av ”Staffan Sasses karl med några bönder”.⁷⁴³ Karlarna hade pinat och bränt en piga och en dräng fördärvade. Deras sak hade inte varit uppe på häradstinget, för dit remitterades saken efter det att saken hade varit uppe i rådstugurätten. Om pigan och drängen hörde till Staffan eller böndernas husfolk får vi inte veta något om. Det som antyds är som i de andra fallen att det funnits en maktasymmetri av mer fundamental karaktär mellan de inblandade. Om Staffan Sasse heter det att han var ”vår nådige herres troman”.⁷⁴⁴ Som vi sett ovan var han i gott sällskap bland andra målsägarkategorier. Ett annat exempel på underordnade är de kvinnor som Tomas slaktare hotade med stryk.⁷⁴⁵ När ryktena om hans hust-rus eskapader nådde hans öron fick han fram den information han ville ha genom att hota med stryk. På frågan om hur han fick veta om det inträffade berättade han

⁷³⁵ Stb 1498 19 mars s356.

⁷³⁶ Stb 1583 27 juli, s388.

⁷³⁷ Stb 1586 8 jan, s167f.

⁷³⁸ Stb 1529 9 aug, s244; om Sasses titel, se till exempel Stb 1524 27 april.

⁷³⁹ Stb 1519 7 december, s258f.

⁷⁴⁰ Stb 1486 17 juni, s150.

⁷⁴¹ Stb 1504 14 oktober, s6.

⁷⁴² Fallen 1498, 1512, 1529, 1573, 1583, 1586.

⁷⁴³ Stb 1529 9 augusti.

⁷⁴⁴ Enligt registret Stb.

⁷⁴⁵ Stb 1602 18 december, s331ff.

att han efter det att han förolämpats av ryktena agerat; ”därför talte han de hustrur till som voro i hans gård, och sade, att om i icke bekänner sanningen, då skall jag slå eder, sedan hade de bekänt alltsammans för honom.” De som benämndes ”hustrur” var antagligen ”hustru Cicilia en kvinna där i gården”, och ”Anna Eriksdotter en gammal kärring”. Av sammanhanget förstår man att uttrycket att de ”voro” i hans gård också betyder att de bodde där. Även i detta fall tycks det ha rått en maktasymmetri till nackdel för de torterade.

I fallet med Blasius Dundij hustru var förhållandena något annorlunda även om likheterna är flera.⁷⁴⁶ Gentemot maken var Malin inte i ett rättsligt jämlikt förhållande men gent emot de kvinnor som närvarade under hennes förlossning var hon det. Detta mål väcker andra frågor än de övriga. Till skillnad från det andra fallet rörde det sig i detta fall om en både psykisk och fysisk tortyr. Hustru Malin blev av prästen föreställd att välja mellan ”den eviga plågo och pina” och ”en liten världslig skam” och under förlossningens svåraste stund satte hustru Malins egen mor åt henne med anklagelser och lögner för att få henne att bekänna. Detta fall hade aldrig kommit till eftervärldens kännedom om inte Blasius själv drivit saken, vilket rätten ställde sig mycket tveksam till. Rättens inställning tycks ha varit den att utan bevisning fanns det ingen anledning att ta upp saken. Det betyder att det antagligen funnits fler fall av graviditeter där det förelegat en osäkerhet om faderskapet, vilket var orsaken till att barnmorskan eller någon annan kvinna nyttjade födslovandornas plåga för att få fram erkännande.⁷⁴⁷ Men den centrala frågan som målet väcker gäller rättens gränser. Orsaken till rättsbehandlingen var i detta fall makens offentligt skadade heder. Rätten tvekade något inför hans drivande av saken inför domstol utan att någon fastare bevisning förelåg. Därför tillfrågades Blasius av rätten inför lyckta dörrar ”vad hans mening [med att dra saken inför rätten] kan vara? Där till svarade han att efter han är en gammal man och vill gärna hava och bära ett ärligt namn [...]”.⁷⁴⁸ I grund och botten kanske det hela bara handlade om ett rykte men ett sådant kunde vara nog så allvarligt, i vart fall ansåg uppenbarligen Blasius det. Genom att driva saken inför rådstugurätten vill han få saken offentligt avgjord. Att rådstugurätten representerade både ett rättsligt och ett social sammanhang är klart men målets början, pressandet av Malin under förlossningen – kan det betraktas som ett rättsligt sammanhang? Annorlunda formulerat – sträckte sig rätten ända in i hustru Malins kammare?⁷⁴⁹ Rätten gäller förstås överallt, frågan handlar i grund och botten om det fanns någon rättsutövare på plats. Målsägaren var att

⁷⁴⁶ Stb 1600 27 okt, s124; 3 nov s125ff; 13 nov s130ff; 19 nov s139.

⁷⁴⁷ Se till exempel Stb 1575 29 okt, s407 där det framgår att en kvinna bekänt vem som var far till det väntade barnet (och därmed även katteri, dåtidens beteckning på incest) under pågående förlossning. Förlossningssituationen är unik i det att smärta rullar fram utan något exogent agerande och där omgivningen kan nyttja den smärtställdes svaghet under pågående plåga. Här vet vi inte i detalj hur de närvarande agerade men att inte agera, i detta fall att hjälpa, är också att betrakta som en aktiv handling. I botten finns sannolikt även ett antagande om att smärtan hade en renande funktion.

⁷⁴⁸ Stb 1600 3 nov, s126.

⁷⁴⁹ Här bör man kanske göra en distinktion mellan rätten och personer som anses företräda rätten. Rätten i ett samhälle omfattar samhällslivets alla sfärer, utom de som rätten själv exkluderar. Det som var säreget för den tidigmoderna rätten var just detta att personer utöver de som stod på rättsystemets avlöningslista bör betraktas som rättsliga företrädare.

betrakta som en temporär rättsutövare. Lagarna gav målsägaren vissa uppgifter och i samband med dessas utförande måste målsägaren därför betrakats som rättsutövare. I hustru Malins fall var saken än mer komplicerad. Om det hade rört sig om hor, (vilket hustru Malin förnekade) hade hennes make varit målsägare. Nu var det ju inte han personligen som lät Malin plågas med både födslosmärter och frågor, utan några kvinnor. Det framgår inte huruvida dessa agerat på Blasius uppmaning eller på eget bevåg. Kanske kan vi få vägledning av att studera hur omgivningen och rätten reagerade på målsägartortyr?

Omgivningens reaktion på målsägartortyr

I ett fall där rätten prövar målsägartortyren är rättens reaktion tydlig. Nu är det fallet endast känt genom en kort notis men man bör ändå notera att det inte var tortyren i sig som man reagerat mot utan att den utförts på felaktiga grunder, vilket tydligt framgår av domen. Segenborgs dotter fälldes till saköre för det hon gjort, att ”hon lät basta, binda och pina med jungfru oförvunnen [...]”.⁷⁵⁰ Det rätten reagerat på framgår av det sista ordet i protokollet, haken var att tortyren hade utförts oförvunnet. Antingen betyder det att tortyren utfördes på för svaga misstankar eller ogrundade misstankar eller så betyder det att tortyren utfördes på en oskyldig. Om tortyren utfördes på vaga grunder men resulterade i erkännanden kan man anta att tortyren var godtagbar, åtminstone om det också fanns annan bevisning att presentera i rätten. Det andra fall där rätten reagerade på tortyren var fallet där Martin i Farsta hade pinat en person som både benämns dräng och djäkne.⁷⁵¹ Det inträffade togs upp i protokollet med ingressen: ”Samma tid fördrogs Martin i Farsta den sak han hade gjort in på någon djäkne”. Saken fördrogs honom och Martin ställdes inte till ansvar för det inträffade. Anledningen tycks ha varit förböner från ”de gode jungfrurs skull i Sancta Clara” och det skedde med förbehållet att Martin ”förlikar sig med drängen.” Av detta förstår vi å ena sidan att det inträffade rubricerats som ett brott, ett avsteg från det normala, vilket krävde att inblandade personer förlikades. Å andra sidan förstår vi att det inträffade inte uppfattades som så allvarligt eftersom brottet, händelsen förläts.

De andra fallen av målsägaraktivitet uppvisar ingen liknande reaktion. Pigan och drängen, som Staffan Sasses karl tillsammans med några bönder hade pinat och bränt fördärvade, förvisades till slottet (vilket torde betyda att de blev insatta) och stöldmålet till häradstingen.⁷⁵² Ingen åtgärd antyds emot de som utfört tortyren, trots att skrivaren till protokollet fogar en anmärkning om de misstänkta skador. En annan piga, Erland Erikssons, fick inte heller hon stöd för sin person mot de som torterat henne. Husbonden och maken hade ju dukat upp med ris att piska pigan med. Rätten valde samma metod. Pigan sändes iväg till mästermannen för att piskas i syfte att kontrollera hennes beaktelses trovärdighet.⁷⁵³ Detta måste uppfattas som en bekräftelse av husbondens tillvägagångssätt. Hur saken slutade fram-

⁷⁵⁰ Stb 1498 19 mars, s356.

⁷⁵¹ Stb 1512 27 september, s272.

⁷⁵² Stb 1529 9 augusti, s 244.

⁷⁵³ Stb 1583 27 juli, s388; Stb 1583 12 augusti, s394.

går inte men som den utvecklades i de protokoll som finns att tillgå verkar det som om det skall till något mycket speciellt för att fria henne. Pigan Valborg Jönsdotters öde liknar dessa tidigare nämnda. Rådstugurätten tog inte fasta på hennes förklaring inför rätten rörande hennes tidigare avgivna och nu förnekade bekännelse. Bekännelsen hade hon avgett ”av förfärenhet, och att Olof hade bundit henne, slagit och tvingat henne”.⁷⁵⁴ Som vi sett försvarade Olof sig med att han bara slog henne *en* gång. På detta reagerade rätten inte. Valborg fick inget stöd, för henne blev resultatet att han förvisades ut ur staden. Rätten hade heller inget att säga till kvinnorna runt Blasius Dundis hustru och inget heller hade man att förebrå Tomas slaktare för hans våldsamma agerande.⁷⁵⁵ Det gemensamma för de här målen är också det att den som torteras också verkar fällas. Blasius Dundij och hans hustru förlikas visserligen så där dömdes inget ansvar ut. Min konklusion blir därför, att rådstugurätten uppfattade tortyr som utförts eller initierats av överordnade (och därmed ansvariga) som legal tortyr, dock under vissa förutsättningar. Främst att den skall ha skett på goda grunder, vilket också då lett till att bevisning framkommit. Man måste påpeka att samtidigt som målsägaren hade en mycket stark ställning så innebar den också ett stort risktagande. Rätten prövade först i efterhand om målsägaren agerat korrekt. Det gamla bargärningsförfarandet hade som vi sett ovan utsträckts. ”Bar” gärning hade blivit ”färsk” gärning och betydde inte länge faktiskt närhet i tid liksom begreppet ”i handen” hade utsträckts till en nära omgivning. Inom dessa vaga gränser hade målsägaren att agera och det skedde dessutom med den vaga dikotomin ”oförvunnen – förvunnen” som rättsgrund. Om målsägaren träffade rätt, fångade rätt person, torterade och fick fram stöldgodset kunde han räkna med en komplikationsfri rannsaking i rådstugurätten. Om målsägaren däremot tog fel person eller gav sig på rätt person men den personen nekade ihärdigt löpte han en risk att bli fälld för edsöresbrott!

Det var precis det som hände Niclaes Stangniole. Hans agerande tyder på att han ansåg sig ha goda skäl för sitt agerande.⁷⁵⁶ Han infångade och anklagade de som han misstänkte. Han höll dem fängslade och begärde att de skulle torteras. När det sedan visade att gripit och anklagat fel personer reagerade rätten starkt. Det man tryckte på var dock två saker. Dels begreppet ”oförvunnen” och dels att tortyr var ett bruk som ”Sverigis lag icke tillåter”. Rättens reaktion var alltså inte den att förfarandet i sig var fel utan man betonade genom att för denne italienare betona att man inte fick göra det ”oförvunnet”. Att rätten omtalar att man enligt svensk lag inte kunde använda pinliga förhör kan utifrån dess egen rättspraktik bara tolkas som att man fann det betydelsefullt att inför denna utlänning påpeka att tortyr som ett allmänt bruk saknade stöd i lagen.

Utifrån frånvaron av rättslig reaktion på målsägartortyr måste man dra den slutsatsen att sådan tortyr räknades in i rättssammanhanget. Rätten och det offent-

⁷⁵⁴ Stb 1586 8 januari, s167f.

⁷⁵⁵ Blasius Dundij: Stb 1600 27 oktober, s124; Stb 1600 3 november, s125-127; Stb 1600 13 november, s130-132; Stb 1600 19 november s139. Tomas slaktare: Stb 1602 18 december, s331-333.

⁷⁵⁶ Stb 1593 23 april, s117; 21 maj s125f; 23 maj s128f.

liga måste därför betraktas som utsträckt i denna bemärkelse. Men vad betyder denna frånvaro av reaktion för förståelsen av det senmedeltida och tidigmoderna rättssystemet? För det första är det av stor vikt att förstå att den tid vi undersöker är en övergångstid. Det existerade av tradition en icke-skriftlig rätt samtidigt som en nyare skriftlig rätt höll på att etableras. Delvis hade denna övergång formen av att makten över rätten centraliserades. Det betyder att rättssfären sträckte sig utöver det som med moderna termer inte skulle anses höra till ett ”rättsligt sammanhang”. För det andra blir vi av detta varse hur nära rätten var människan. Det temporära rättsutövande som målsägare hade att utföra medförde att var och varannan var en potentiell rättsutövare. En del av lösningen till förståelse av detta ligger i målsägarens roll men också i husbonden ställning. En adelsman hade egen jurisdiktion över sitt gårdsfolk. Ett begånget brott kunde rannsakas enligt gårdsrätten, med adelsmannen som domare.⁷⁵⁷ Delvis hade även husbonden i icke adliga hushåll samma roll. Därför sträckte sig det ”rättsliga sammanhanget” i detta avseende utanför rådstugurättens lokaler och ända in i den kammare där ett omtvistat barn föddes. Därför måste husfadern under vissa villkor och i vissa situationer uppfattas som en rättsutövare och inte som en privatperson. Husfadern hade inte bara rätt att hålla efter och aga husfolket utan det var även hans skyldighet att göra det. På så sätt kom alla brottsoffer (om de också var målsägare) att temporärt bli offentliga rättsutövare. Den bestulne hade både skyldighet och ansvar att uppspana tjuven och stöldgodset. Exemplet i Stockholms stads tänkeböcker på detta är många. Den som undersöker en stöld för att få fram bevis, stöldgods och gärningsman måste betraktas som en utövare av rätten. Målsägare som agerade i mål fyllde samma funktion som en modern förundersökningsledare. Varje människa med egendom (materiell eller immateriell, till exempel heder och ära) som kunde utsättas för brott var också potentiella rättsutövare. Till saken hör förstås att det i detta också fanns en social dimension. Det stjäls mer från de som mycket har än de som inget har.

Så för att sammanfatta: mycket av det tvång som vi idag uppfattar som tillhörande privatlivet uppfattades inte som privat under senmedeltiden och början på den tidigmoderna epoken, vilket betyder att begreppet tortyr även bör nyttjas om sådant tvång.⁷⁵⁸ Att tortyr förekommit i situationer där handlingarna inte lämnat spår efter sig till eftervärlden medför å ena sidan att saken till viss del blir onåbar för en historiker och å andra sidan att fragment och antydningar blir än viktigare. Den delen av tortyrpraktiken bör inte lämnas därhän av forskningen på grund av svårigheten att utforska densamma. Det senmedeltida och tidigmoderna rättssyste-

⁷⁵⁷ Gårdsrätten var en gammal institution som det från början egentligen bara tillkom hovet att utöva. Redan på drottning Margaretas tid hade denna rätt dock vidgats till att medge ”rikets råd och biskopar att på sina gårdar utöva en lika ordnings- och bestraffningsmakt över sina enskilda tjänare som konungen över sina, och hon [drottning Margareta] hade därjämte utsträckt denna rätt till konungens alla ämbets- och hövitsmän, så att även de ägde på sina gårdar att tillämpa gårdsrätten.” (Sigfrid Wieselgren, *Sveriges fängelser och fångvård, från äldre tider till våra dagar* (Stockholm 1895) s10).

⁷⁵⁸ Dag Lindström, har i *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988), tagit upp saken men har då inriktat sig på en distinktion mellan legalt våld och illegalt våld (s90). Om gränserna mellan privat och offentlig våldsutövning har Marja Taussi Sjöberg skrivit i *Dufvans fångar, brottet, straffet & människan i 1800-talets Sverige*, (U.o 1986, s76).

men saknade de omfattande resurser med vilka de moderna rättssystemen kan göra sig gällande, vilket hänger samman med den ställning statsmakten hade. Rättssystemets byggde på statsmaktens resursbas och dess styrka. Denna skillnad mellan det tidigmoderna och det moderna avspeglas tydligt när det gäller just det praktiska handhavandet av brott. Mycket av den utredande verksamhet som senare blev institutionaliserad och utförd av en professionell yrkeskår ålåg under den senmedeltida och tidigmoderna epoken främst målsägaren. Målsägarens ansvar att utreda hur brottet gått till och att senare inför rätten leda i bevis att så skett utgör en kritisk punkt i denna undersökning. Man kan utgå från att då den skyldigheten inte var ett tjänsteåliggande för en yrkeskår utan för alla potentiella målsägare blev också det praktiska med nödvändighet skiftande.

Det förhållande att tortyren inte skett i rådstugurättens ”regi” medför att sannolikheten är mycket liten att tortyren förts in i protokollsanteckningarna från den övriga rättsbehandlingen av fallen. Därmed blir även målsägarens handlingar därvidlag en angelägenhet och ett ansvar för rätten. Vid analysen av fallen fann jag att i vissa fall var målsägare aktiva och utövade även ibland tortyr. Resultatet av denna delundersökning är att det stora målsägaransvaret pekar hän mot att tortyr kan ha förekommit i fler fall än de där tortyren antecknats i rådstugurättens protokoll.⁷⁵⁹ Målsägares agerande kan antas gå tillbaka på en äldre tradition där målsägaren, kanske framför allt vid stölder och horsbrott, hade näst intill oinskränkt makt över brottslingen. Vi har i denna undersökning sett åtminstone ett uttryck för en folklig förväntan på att tortyr skulle komma att brukas. Det var den förväntan och får man förmoda våndan som gjorde att Margareta Trumboslagare agerade inför rätten. Hon ville ju få sitt namn friat innan de viktigaste vittnena till hennes oskuld avrätades.⁷⁶⁰ Vi har också sett flera målsägare som agerat hårdhänt mot misstänkta personer. Den yngre landslagen ålägger inte målsägare vare sig rätten eller ansvaret att döda personer som ertappats med att begå horsbrott men kvar av denna gamla rätt var målsägarens starka ställning. Den var så stark att målsägartortyr kunde nyttjas mot brottsmisstänkta som en integrerad del av rättsutövningen. Vi kan alltså se att vi under början på den tidigmoderna epoken hade en kvardröjande rättspraktik med denna starka målsägarrätt i centrum. Denna kvardröjande rättspraxis har lyfts fram av Nils Stjernberg. Han har för det första pekat på att handskrifter till den yngre landslagen även under mitten av 1500-talet kunde ha ett tillägg till giftermålsbalken. Det utgjordes av Upplandslagens äldre skrivning som betonade just denna starka målsägarrätt.⁷⁶¹ För det andra har han noterat att det just i Stockholms tänkeböcker finns ett mål från år 1584 där en man anklagas för dråp. Han väjde sig mot anklagelsen med den motiveringen att han visserligen hade dräpt en annan

⁷⁵⁹ I ett europeiskt perspektiv var det inte ovanligt med en omfattande målsägaraktivitet. Herman Diedriks har i ”Patterns of Criminality and Law Enforcement During the Ancien Regime: The Dutch Case” (i: *Criminal Justice History*, vol 1 (New York 1980)) beskrivit hur misstänkta (på 1700-talet) inte bara torterades av målsägare och andra utan han har även beskrivit hur man spöade tjuvar och slängde dem i kanalerna stället för att överlämna dem till rättsutövarna.

⁷⁶⁰ Stb 1529 8 mars, s221.

⁷⁶¹ Nils Stjernberg, ”Några blad ur horsbrottets historia i svensk rätt”, *Festskrift för presidenten, jur. utr. Dr Berndt Julius Grotenfeldt*, utgiven av Juridiska föreningen i Finland (Helsingfors 1929), s120f.

man men att det skett då han tagit honom på bar gärning då han ”bedrivit skam och blygd till hans äktenskaps förkränkning”. Rätten dömde därför den döde att ligga ogill med hänvisning till just detta tillägg till landslagen som gav målsägaren en så stark ställning.⁷⁶²

Alltså - ovanstående genomgång av tortyrfall där målsägaren också varit inblandad i själva tortyren eller på annat sätt initierat eller ansvarat för den tyder på att tortyr inte var ovanligt. Ovan har jag funnit att såväl försvarstal från målsägarsidan som formuleringar i domslut där målsägares tillvägagångssätt böteslagts pekar på att målsägaraktivitet i form av tortyr av misstänkta var kända företeelser. Vidare har jag fokuserat den maktasymmetri som förelåg i de fall som analyserats. Det förhållandet att sådana maktrelationer var dominerande antas öka sannolikheten för att tortyr kunde komma att nyttjas av målsägare. Målsägaren hade ett stort aktionsutrymme inom vilket han eller hon kunde göra sig gällande. Maktasymmetrin i dessa rättsfall var inte ovanlig. Den var grundläggande för målsägarens möjlighet att bruka tortyr och då den maktrelationen var vanligt pekar det på att det fanns många tillfällen i vilka målsägare utifrån sin maktposition kan ha nyttjat tortyr. Här vill jag peka på att tortyrens ställning var diametralt annorlunda jämfört med det moderna samhället; bestående av principiellt jämlika medborgare. I ett samhälle, med stora och officiellt erkända samt legitimerade ojämlikheter, kan övergrepp av den typ som tortyr är att betrakta som antas vara vanligare förekommande än i mer fundamentalt jämlika samhällen. Mitt argument är alltså att skillnad i makt och status medförde att sannolikheten av att överordnade tog sig friheten att utöva sitt målsägarskap i form av tortyr gentemot underordnade var stor.

⁷⁶² Stb 1584 2 juli, s54ff.

6 Tortyr, makt och mentalitet – några centrala teman

Kriget har lärt oss mycket om hur människan fungerar – och vilken typ av psykisk problematik som kan komma att utvecklas.⁷⁶³

Tom Lundin

Homeros stora epos om Odyssevs handlar till stor del om återkomsten, hur skulle han kunna återvända efter allt som han varit del av? Kanske kan tortyren liknas vid ett krig. Människor som utsätts för övervåld och maktlöshet förändras. Samhällen som utsätts för likande påfrestningar blir aldrig desamma. Tortyren förändrar antagligen både människor och samhällen och man undrar hur. Tortyrens mål, att bryta ned den enskildes vägran, att göra dem fogliga och eftergivliga åstadkoms till en del av smärta och till en del av förnedring. Kan man anta att människor upplevde smärta på samma sätt då som nu? Smärtan är ju dessutom bara en komponent i tortyren, kärnan i tortyren anses av forskning om tortyr i modern tid vara förnedringen och den därav följande psykiska nedbrytningen. Kanske upplevde människor förr i tiden smärta på ett annat sätt. De växte inte upp med huvudvärkstabletter och annan smärtlindring. För dem var smärtan i tandvärk, öroninflammationer och barnafödande vardag. Kanske hade de därför en hög smärttröskel på grund av att smärta och plåga var deras ständiga följeslagare. För en torterare var det troligen inget problem att hantera personer med höga smärttrösklar. Sådana kunde torterare kompensera med hårdare tortyr. 1900-talets bruk av tortyr har ofta åstadkommit förnedring genom att exponera av exkrementer, genom att generera smärta i könsorgan och genom förnedrande våldtäkter. I detta avtecknar sig en syn på utsöndringar, kroppen, och på våld. Av de fragmentariska skildringar av tortyr som man kan finna från senmedeltiden och början på den tidigmoderna tiden framgår det sällan eller aldrig hur själva kränkningen åstadkommit och upplevts. Det enda vi får veta är att smärta brukats, möjligen kan vi anta att nakenhet spelat en viss roll men vi får inga upplysningar som kan leda oss vidare. Möjligen är det så att tortyren var mer smärtfokuserad förr och att själva kränkningen låg i den. Hur den enskilde upplevde tortyren och vilken betydelse det inträffade hade kan vi aldrig få veta något om. Möjligen kan vi gå till modern forskning om tortyr för att få en vink om tortyrens betydelse. Men om man gör så måste man ta premisserna i beaktande. Det finns inget som säger att människors smärtupplevelser har varit lika genom århundraden. Biologiskt är förstås människan densamma, men smärtupplevelsen är sannolikt kopplad till förståelsen och betydelse av smärtan. De faktorerna kan antas vara kulturellt bestämda och därmed föränderliga över tid.⁷⁶⁴

⁷⁶³ Tom Lundin, *PTSD – traumarelaterade psykiska sjukdomar, diagnostik och behandling av posttraumatiskt stressyndrom* (Helsingborg 1998), s13.

⁷⁶⁴ Man kan inte heller bortse från att benägenheten att tala om det upplevda kan även den vara kulturellt bestämd. Idag används begreppet alexeytymi, en oförmåga att ge uttryck för känslor. Detta förhållande kan bland annat ses som en del i det större komplex som betecknas PTSD, (post-traumatic stress disorder). Om detta se uppslags ordet PTSD i V S Ramachandran (ed), *Encyclopedia of human behavior*, vol 1-3 (San Diego 1994).

I denna avhandling har jag försökt beskriva tortyrens ställning i den äldre svenska historien och avslutningsvis tänkte jag diskutera tänkbara innebörder av undersökningens resultat. Undersökningen av den kontinentala tortyrens äldre historia visade att tortyrbruket var kopplat till en diskurs i vilken jag speciellt noterade fem centrala teman. De rörde frågor om sanning, om den sociala avgränsningen av tortyrbruket, om tortyrens relation till gudsdomar, om lagfästningens innebörd (implementering eller reglering?) och om tortyrbrukets betydelse för den nationella självförståelsen. Dessa teman kommer jag nedan att diskutera. Denna studie inleddes med en diskussion av hur rättshistoriker har förhållit sig till begreppet tortyr och jag drev där tesen, att för att få grepp om det senmedeltida och tidigmoderna tortyrbruket måste man, paradoxalt nog, utgå från en modern definition av tortyr. Eftersom svaret på frågan om det förflutnas tortyrbruk skall förstås i vår tid, måste den formuleras med vår tids språk och förståelse. Med hjälp av en sådan definition har jag sedan sökt efter ledtrådar, efter tecken och spår av tortyrbruket. Detta bruk har undersökts på tre nivåer. Först diskursen kring tortyren, sedan normerna, lagarnas förståelse av tortyren, och sist bruket av tortyr i rättsutövningen.

Den här avhandlingen har undersökt några nedslag av tortyren före år 1614, medvetet har jag försökt tänka bort allt som sedan hände. Det är annars lätt att man låter det som sedan kom förklara det som tidigare skett. I ljuset av rättsväsendets senare historia i Sverige är det lätt att tolka tidiga inslag i rättsutvecklingen som ett steg på vägen till den avveckling av tortyren som sedan kom. Vid en tidpunkt innan det som senare kom verkligen inträffat fanns det inga entydiga besked om riktningen på rättsutvecklingen. Rättsutvecklingsbegreppet hade betytt något helt annat om den verkliga rättsutvecklingen gått åt ett annat håll. I någon mening är all historia som bekant segrarnas historia. Under början av 1600-talet utvecklades rätten i en brutaliserad och maktaccentuerad riktning.⁷⁶⁵ Den utvecklingen kom att brytas under senare delen av 1600-talet och framför allt under 1700-talet både vad gäller rättspraxis och lagstiftning. Om den omsvängningen inte kommit till stånd, dvs. om den svenska rätten utvecklats än mer av utstuderat grymma kroppsstraff, hade det varit lätt att tolka rättsutvecklingen under till exempel 1500-talet som full av tecken på den explosion av grymhet som sedan skulle komma. Omvänt kan tecken och spår under nämnda sekel tolkas som förebådande en kommande omsvängning av rätten i en riktning som kallats humanisering.⁷⁶⁶

Det är alltså lätt att missta sig på karaktären av förändringen, och denna problematik har jag närmat mig utifrån en hermeneutisk utgångspunkt. Med det perspektivet har jag försökt hålla mig medveten om den vanskliga roll forskare har i denna form av kunskapsproduktion. Det har varit många enskildheter som endast gått att förstå utifrån en uppfattning om den större helheten, exempelvis riktningen

⁷⁶⁵ Förutom den rättsförändring som går under beteckningen ”den judiciella revolutionen” förändrades rätten genom reception av mosaisk rätt, av romersk- och tysk-romersk rätt och den rationalistiska naturrätten. Se Kjell Å Modéer, *Historiska rättskällor, en introduktion i rättshistoria* (Stockholm) 1993 s75.

⁷⁶⁶ Jag värjer mig något för begreppet humanisering, omsvängningen från kroppsstraff till frihetsstraff kan som bland andra Michel Foucault visat tolkas på motsatt sätt.

på rättsutvecklingen. Det större behövs för förståelsen av det mindre, detta mindre som paradoxalt nog skapar det större utifrån vilket det självt förstås. Tortyr är på ett sätt en detalj i det stora hela, i berättelsen om Sveriges historia; samtidigt måste detta förflutna förstås utifrån enskildheterna. Uppfattningar om rättsutvecklingen kan ha dolt både existensen och innebörden av dessa enskildheter. Det går inte att närma sig ett undersökningsobjekt utan denna form av förförståelse. Misstänksamhetens hermeneutik tydliggör denna problematik och med dess hjälp har jag försökt fånga in de processer där den historiska verklighetens pregnans gått förlorad.

En social kontinuitet?

Men hur såg då rättsutvecklingen ut vad gäller tortyren under de sekel som här ej behandlats? Här är förstås inte platsen för att utreda detta i detalj men jag skall ge en kort skiss på hur jag ser rättsförändringen i detta avseende. Utgångspunkten är att det under senmedeltiden och början på den tidigmoderna epoken rådde en diskrepans mellan norm och praktik. I princip var tortyren förbjuden men i praktiken användes den på ett till synes oregrerat sätt. Under den period som här har undersökts användes tortyr i vitt skilda rättsfall men typfallet gällde stöld. Vanligen var det ett åtal mot en dräng eller piga för ”tjuveri” till vilket de själva nekade. Konsekvensen av nekandet blev att rätten satte in tortyr. Under perioden efter 1614 var kanske den mest spektakulära användningen av tortyr den som utövades i samband med 1600-talets häxprocesser.⁷⁶⁷ Bruket av tortyr under häxprocesserna var sannolikt orsaken till att tortyren på nytt kom att förbjudas. Om en tjuv som gömt undan stöldgods torterades och angav platsen för tjuvgodsets gömma kunde sanningshalten kontrolleras. Man kunde med andra ord verifiera om tortyren ”fungerade” som sanningssökande metod. När denna metod applicerades på trolldomsmål framkom en mängd vittnesuppgifter som tycktes bekräfta den teologiskt inspirerade verklighetsuppfattning som styrde sökandet efter häxor. Med tiden restes dock tvivel mot att tortyren verkligen frambragt sanningen i trolldomsmålen. Kanske var det de alltför detaljerade och spegelvända beskrivningarna av blåkullafärderna som väckte tvivlen. Under 1680-talet kom inte mindre än tre olika förbud mot bruket av tortyr.⁷⁶⁸ Att tortyren fått en förändrad ställning framgår av en intressant häxprocess under 1700-talet. De stora svenska häxprocesserna pågick under 1660- och 1670-talen. Nästan hundra år senare, år 1757 var det dags igen.⁷⁶⁹ En ny häxprocess startade i Dalarna med alla de ingredienser som tidigare processer innehållit. Det intressanta med denna process är att den slutade med att länsmannen och domaren som tjänstgjorde under rannsakingen dömdes. Det hade då framkommit att de låtit tortera de tolv anklagade kvinnorna. Processen slutade med att länsman sattes i fängelse, domaren fick gå i landsflykt och kvinnorna fick skadestånd från staten. Tortyren betraktades inte längre som ett medel att nå sanningen.

⁷⁶⁷ Se Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige* (Stockholm 1971).

⁷⁶⁸ Göran Inger, *Svensk rätts historia* (1980), 4 uppl. (Malmö 1997), s117.

⁷⁶⁹ Senast skildrades häxprocessen i Åhl av Marianne Särman under titeln *Charlotta Taube och den sista häxprocessen, ett 1700-tals drama i flera akter* (Stockholm 1996).

Häxprocessen i Åhl väckte förhållandevis stor uppmärksamhet och det kan inte uteslutas att den påverkade tillkomsten av den förordning angående tortyren som kom under Gustav III. Det har framhållits att en av de första saker som Gustav III gjorde efter statskuppen var att avskaffa tortyren.⁷⁷⁰ Den 27 augusti 1772, en vecka efter det att kungen tagit över makten från rådet och frihetstiden gått till sin ända, förordnade Gustav III att alla tortyrkammrar i Sverige skulle förstöras. Detta berömda förbud mot tortyr, tortyrens definitiva avskaffande i Sverige, är inget förbud mot tortyr! Under det att kungen denna dag sammanträdde med sitt nyligen vingklippta råd inträdde en representant för Justitieexpeditionen.⁷⁷¹ Om det var denne som ställt en fråga eller om han var ditkallad av kungen framgår inte. Av protokollet är det klart kungen ville att alla bruk som inte var förenliga med svensk lag skulle upphöra, allt till kungamakts fromma. Därför påbjöd han att det skulle skickas ett brev till Överståthållarämbetet och instanser inom det högre rättsväsendet om att sådana rum där pinliga förhör kunde utföras skulle förstöras. Protokollet nämner som exempel Smedjegårdens ökända Rosenkammare. Brev skulle också avgå till alla lansthövdingar med samma uppmaning, - alla tortyrkammare i Sverige skulle förstöras. Uppenbarligen menade kungen att tortyren redan var förbjuden men att detta förbud inte efterlevdes. Det var en praktik som stred mot ”en rättsskaffens fri- och säkerhet”. Studerar man detta protokoll framgår det att det inte var ett storstilat förbud mot tortyr utan en praktisk förordning om att riva de tortyrkammare som fanns i landet.⁷⁷²

Att praxis inte alltid följde lagarna kan illustreras med följande fall. I början av år 1696 torterades en Maria Eriksdotter med handklovar i syfte att få henne att erkänna ett bedrägeri.⁷⁷³ Året därefter utsattes ett gift par för ”tortur” på tillskyndan av en kyrkoherde och några rättsbetjänter, varvid kvinnan tog sitt liv till följd av tortyren.⁷⁷⁴ 1702 torterade profossen vid kungliga gardet Johan Knifstierna hustru Walborg Eriksdotter för att få fram en bekännelse om en stöld. Bland annat klämdes kvinnan med en tång så att yttre delen av hennes tumme föll av.⁷⁷⁵ 1706 anklagades Maria Hansdotter i Skåne för att ha begått både hor och barnamord, vilket hon även kom att erkänna. I väntan på avrättningen födde hon dock ett barn i fängelset. Det visade sig bli det som friade henne, hon kunde omöjligen fött och dräpt ett annat barn några månader tidigare. Då uppdagades det att hon erkänt efter

⁷⁷⁰ Se till exempel Henrik Munktel, ”Tortyren i svensk rättshistoria. Ett bidrag till straffprocessrättens historia”. (del 2), *Lychnos* 1940, s161.

⁷⁷¹ Protokoll hållet i kongl. Maj:ts Rådkammare på Stockholms slott, angående den så kallade Rosenkammarens och andra pinliga fängelserums förstörande. 27 aug 1772, publicerat i *Utdrag utur alla ifrån den 19 augusti 1772 utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer...*, tionde delen, (Stockholm 1781), s34f.

⁷⁷² Det finns dock ingen hänvisning till lagstiftning i protokollet så det går inte att avgöra om Gustav III menade att det var 1734års lag som förbjöd tortyren eller om det var äldre lagstiftning.

⁷⁷³ Justitierevisionen, *Utslagshandlingar*, 2/1 1696, bunt III nr W7. RA

⁷⁷⁴ Yvonne Maria Verner, ”Självmod i det stora nordiska krigets skugga, en analys av självspillningsmålen vid Göta hovrätt 1695-1718, i Birgitta Odén, Bodil E B Persson & Yvonne Maria Verner, *Den frivilliga döden, sambällets hantering av självmord i historiskt perspektiv* (Stockholm 1998), s77f.

⁷⁷⁵ Enligt 1702 års rådhusrättsprotokoll hade hustru Walborg hade blivit torterad i greve Bengt Oxenstiernas hus, se Hans Andersson, ”Rättsäkerheten i stormaktstidens Stockholm”, i *Människovärdet och makten, om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600-1850*, Stockholm 1994, s69f.

tortyr.⁷⁷⁶ Några decennier senare, år 1746 torterades kungens livläkare Alexander Blackwell till en bekännelse om en konspiration.⁷⁷⁷ År 1792 tog kungens sekreterare Ture Bielke sitt liv. Anledningen var den rädsla han som misstänkt för delaktighet i kungaattentatet kände inför att bli torterad.⁷⁷⁸ Åren 1818 och 1854 genomfördes undersökningar av de båda länsmännen Röösgrens och Montans rättutövningen. I båda fallen framkom det att länsmännen hade misshandlat och plågat misstänkta.⁷⁷⁹

Dessa fall kan illustrera den rättspraktik som senare under 1800-talet avtecknar sig i den offentliga statistiken som ”pinande till bekännelse”.⁷⁸⁰ Med detta vill jag peka på att den praktik som ovan studerats under senmedeltiden och början på den tidigmoderna epoken inte dog ut med epoken. Däremot övergick tortyren till att allt mer betraktas som illegitim för att under 1800-talet ses som ett problem inom rättsutövningen. Det går naturligtvis inte att säga hur praktiken förändrades i kvantitativt hänseende. Diskursen kring tortyr kom dock allt mer att bli övervägande negativ och fördömande. Samtidigt verkar det dock som att praktiken delvis kunde fortgå fast under nya beteckningar. 1734 års lag förbjöd tortyr men föreslog att man istället skulle använda sig av svårare fängelse. Den formen av fängslande är mer att betrakta som en utdragen tortyr. Under 1800-talet försvann bruket av svårare fängelse och ersattes med ett förfarande som kallades ”insättande till bekännelse” vilket avspeglar ett förändrat bruk av tortyr.⁷⁸¹ Dessa bekännelsefångar kunde bli sittande i fängelse upp till tjugo år. Tortyren förändrades med andra ord från snabb, konkret och kroppslig till att bli långsam, själslig och frihetsberövande, helt i linje med den beskrivning som Michel Foucault gett av rättsförändringen. Detta bruk kvarstod under större delen av 1800-talet.

⁷⁷⁶ Skarprättaren Måns Ifwersson och fjärdingsman Oluf Olsson hade hotat med att pina henne med handklovar om hon inte bekände, se Marie Lindstedt Cronberg, ”Att försonas med Gud och hans heliga församling”, i *Jämmerdal och fröjdesal, kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Eva Österberg (red), (Stockholm 1997) s209ff.

⁷⁷⁷ Nils Arfwidsson, ”Blackwellska rättegången, en episod ur den s. k. Frihetstidens historia, tecknad efter de i K. Riksarkivet förvarade handlingar”, *Frey, tidskrift för vetenskap och konst*, 1846, häfte 1-7.

⁷⁷⁸ Detta enligt vittnesmål från hovpredikant Magnus Lehnberg som tillkallats av Ture Bielke under hans sista timmar. Bielke tog sitt liv med arsenik och hann därför be om nattvarden inför dödsögonblicket, se Anders Larson, *Sammanväringningen mot Gustav III*, (Uppsala 1959), s313.

⁷⁷⁹ Sveahovrätt, advokatfiskals arkivet, B:I 20, 1819 års memorialkoncept mål nr 106-109-1819 (RA), samt N G Nilsson, ”Rättegången mot kronolänsman Axel Fredrik Montan mfl 1854”, *Tomelilla hembygdskerets årsbok* 1974.

⁷⁸⁰ Se till exempel *Bidrag till Sveriges officiella statistik*, B) Rättsväsendet, ny följd 1:2 Justitie-statsministerns embetsberättelse för åren 1857-1858, andra avdelningen, (Stockholm 1861), s137 (tab nr 18, §5 brott mot enskild person) se även sid 151 (tab 19 sakfällde personer), om förövarnas ålder se s204 (tab 23), om deras yrke s212f (tab 25), om deras ”civilstånd, christendoms-kunskap, bildningsgrad och förmögenhetsvillkor” se s 219f (tab nr 27), om deras starff se s222 (tab nr 29). Det kan inte uteslutas att tortyr i några fall kan dölja sig bakom rubriken ”överväld, begånget av krono- och rättsbetjante, patruller och vakter” (tab nr 18 §2, s136).

⁷⁸¹ Om detta institut, se Göran Inger, *Institutet ”insättande på bekännelse” i svensk processrätts historia*, (Stockholm 1976). Vid justitieombudsmannens inspektioner framkom bland annat att en fänge klagade över svårt fängelse. Han hade belagts med tunga järnbojor om halsen, livet, armarna och benen. Detta tycks dock ha varit en intern straffskärpning snarare än tortyr (år 1814). Året därefter framkom det att en kvinna hållits häktad i sex månader och 1818 ansåg justitieombudsmannen det anmärkningsvärt att en fänge hållits i 72 dygn i mörker för att få fram bekännelse, vidare att fångar varit belagda med handklovar för att tvingas till bekännelse (Sammanfattningar av Justitieombudsmannens inspektionsprotokoll. Justitieombudsmannens arkiv, Materns samling, Ö II vol 6, RA). Dessa inspärningar var dock lindriga jämfört med andra fångar som Göran Inger funnit insatta ”på bekännelse”. Visserligen erkände några redan efter relativt kort tid men andra blev sittande över 10 år och när de väl bekänt dömdes de till fängelse på livstid (s206ff).

Ungefär så tycks tortyrens praktiska historia se ut i Sverige från senmedeltiden och framåt. Under ytan finns dock stora skillnader. Den viktigaste rör frågor om rättssammanhangets räckvidd och själva rättsutövandet. Den svaga ställning och resursfattigdom som karakteriserade det allmännas rättsutövande medförde att målsägaren ålades ett stort ansvar för brottets uppkarande. Den rätt som målsägaren därmed tillerkändes kunde även innefatta bruk av tortyr. Det förelåg dock en risk för målsägaren. Om tortyren ledde fram till erkännande och återfunnet stöldgods var tortyren oproblematiske ur rättsligt hänseende. Om tortyren däremot bara resulterade i ett fortsatt nekande och ingen övrig bevisning kunde tillföras riskerade målsägaren hårda straff för edsöresbrott. Förekomsten av målsägartortyr pekar på att tortyr kan ha använts i en större omfattning än vad som hitintills är känt. Tecknen i rättsprotokoll stöder också detta antagande.

Tortyrbruket i Sverige hade en tydlig social dimension. De personer som kom att torteras i rådstugurätten i Stockholm var vanligen pigor och drängar som begått stölder. Det förekom även att högre uppsatta personer torterades men då gällde det andra typer av brott. En förutsättning för tortyrbruket var maktasymmetri. Personer som torterades var på ett principiellt sätt alla maktlösa i själva tortyrsituationen men även på ett mer allmänt plan var det människor i underordad ställning som kom att torteras. Tortyren under antiken var rättslig reglerad så att fria medborgare var undantagna från tortyren. För svenskt vidkommande fanns aldrig någon sådan reglering men rättspraktiken liknade de antika förhållandena. Den antike slaven som torterades kan sägas ha motsvarat den stockholmske drängen och pigan liksom den antike frie medborgaren motsvarade den stockholmske borgaren, husbonden.

Diskussionen om sanningen och tortyrens plats i lagstiftningen

Tortyren har alltid varit under debatt och vi har i denna avhandlings sett hur tortyrbruket varit relaterad till olika sanningsbegrepp. När man närmar sig frågor om sanning och sanningsbegrepp är det viktigt att minnas att det rättsmaterial som här studerats har en tydlig utgångspunkt. Det är i någon mening ett avtryck av statsmaktens agerande. Med andra ord är det elitens diskurs om tortyr och dess sanningspotential som avtecknar sig i protokollen och i den juridiska litteraturen. Redan under antiken ifrågasattes tortyrens förmåga att frambringa sanning. Kritiker mot denna aspekt av tortyren finns även i Sverige från 1500-talet och framåt. Olaus Petri menade att bekännelser undre tortyr ofta visade sig vara falska.⁷⁸² Samtidigt som kritik har framförts mot tron på att tortyr bringar sanningen i dagen så fanns det även en till synes motsatt ståndpunkt. Den kan spåras i det förhållande att man tog till tortyren i speciellt svåra fall. 1734 års lag avvisar tortyr och förbjuder pinande till bekännelse.⁷⁸³ Samtidigt stadgas att i: ”grova brottmål må domaren försöka med svårare fängelse, att få sanningen i ljuset”.⁷⁸⁴ Man tycks mena att den yttersta sanningen kan extraheras fram genom tortyr eftersom detta förfarande endast

⁷⁸² Olaus Petri, *Samlade skrifter*, fjärde bandet, (Uppsala 1917), s310.

⁷⁸³ 1734års lag, Missgärningsbalken, kap 20, § 7-8. Även i Kongl förordning av 20 jan 1779 §8.

⁷⁸⁴ 1734års lag, Rättegångsbalken, kap 17, §37.

fick användas mot dem som var ”bunden till saken med klara skäl, och fulla bevis, ändå att han ej kan förmås till bekännelse”.

Verksamma inom rättsväsendet måste ha ställt sig frågor om tortyren i samband med rättsutövningen. Ibland sågs tortyren som en utväg då rannsakingen hade kört fast men innan man tog till tortyren måste man ställt sig frågor om det var lagenligt med tortyr, hur den skulle utföras och av vem samt hur man skulle värdera bekännelser. Att tortyren upptagit de rättslärdas tankar även under tidigmodern tid framgår av Johan Stiernhööks arbete ”Om svears och götars forna rätt”. Han arbete publicerades 1672 men låg färdigt i manus redan under 1640-talet. Johan Olofsson Dalekarlus, som han hette innan han adlades, verkade som professor i juridik vid akademien i Åbo vid början av 1640-talet.⁷⁸⁵ Under sin tid där höll han föreläsningar över den svenska rättens historia. Dessa föreläsningar bildade stommen i verket.⁷⁸⁶ Stiernhöök hade föresatt sig att skildra den äldre rätten, den ”forna” rätten, som han kallade den. Som måtto för sitt arbete angav han följande:

Min uppgift har varit att uppriktigt framlägga våra lagar, hurudana de än må vara, och jag vill öppet tillstå, att över fädernelandets ära, som somliga uteslutande och ängsligt eftertrakta i varje sak, har stått omsorgen om sanningen.⁷⁸⁷

Vi kan alltså anta att han lagt sig vinn om att skildra den äldre rätten så ingående som möjligt. Stiernhööks arbete är intressant utifrån två synpunkter. Å ena sidan speglar hans arbete diskursen vid mitten av 1600-talet samtidigt som det å andra sidan själv försöker ge en bild av diskursen under tidigare århundraden. Detta förhållande är viktigt att ha i minnet vid en analys av hans arbete, man får så att säga ut ett dubbelt resultat. Stiernhöök har rönt uppskattning för sin kritiska inställning till den äldsta svenska historien.⁷⁸⁸ Stiernhöök delade upp sin framställning i två delar varav den första delen kom att handla om själva rättsväsendet. Han behandlade där till exempel de olika domstolarnas ställning, ombud, käreande och svarande, liksom bevisning och verkställighet av dom. När den äldre bevisrätten behandlas inledde Stiernhöök med att ta upp envig och gudsdömmar och avslutningsvis kom han in på frågor om ed.⁷⁸⁹ Han ansåg att edsystemet var problematiskt då man i vissa sammanhang tvingades ökade antalet edsgärdsmän in absurdum.⁷⁹⁰ Det var inte bara

⁷⁸⁵ Om Stiernhööks biografi se Lars Björne, *Patrioter och institutionalister, den nordiska rättsvetenskapens historia*, del 1 tiden före år 1815 (Stockholm 1995), s39f, 404.

⁷⁸⁶ Johan O:son Stiernhöök, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672) översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981. Att Stiernhööks arbete uppskattades av samtiden framgår inte minst av att Loccenius i sitt år 1647 utgivna verk i samma ämne betygar sin tacksamhet till Stiernhöök och hans manuskript. Om detta och tillkomsten av verket se Stig Jägerskiölds kommentar på s322.

⁷⁸⁷ Johan O:son Stiernhöök, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s320.

⁷⁸⁸ Trots detta finns det i hans skildring av den äldre historien och den då brukade rätten en del felaktigheter. För denna undersöknings vidkommande är det dock av underordnad betydelse eftersom inte har någon betydelse för den diskurs som här undersöks (Om den moderna forskningens syn på Stiernhöök se Stig Jägerskiölds kommentar i samma band.)

⁷⁸⁹ Johan O:son Stiernhöök, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s52-71.

⁷⁹⁰ ”T.ex., om någon försäkrade, att han sonat ett dråp, måste detta bevisas genom ed, som skulle avläggas av tretton tolfter. Om en borgensman och två föredsmän tillräknas till varje tolft, blir det tillsammans ett hundra nittiofem. Vem skulle icke utmattas under samlandet av så många män? då i ett så stort antal plats icke gavs vare sig åt fader

orimligt många män som krävdes för vissa eder utan problemet var också att om en stor mängd män tvingades gå ed ökade risken att någon skulle komma att begå mened.⁷⁹¹ Av detta menade Stiernhök att man tagit konsekvenserna:

Därför tager man nu för tiden framför allt sin tillflykt till vittnen och andra bevis, om ett mål på detta sätt klart kan bevisas, spela edsgärdsmän och t.o.m. nämnd ingen roll.⁷⁹²

Detta är centralt eftersom det visar hur Stiernhök uppfattade rättsutvecklingen, att den utvecklats positivt i det att ett allt bättre processuellt förfarande utvecklats.⁷⁹³ Han fann dock en positiv sak med edsförfarandet, det belönade ”en hederlig levnadsvandel”. Den som levtt ett sätt trodde Stiernhök hade lättare att få edsgärdsmän medan den som levtt ett annat sort liv hade större svårigheter. Han menade att detta var ett av systemets fördelar. Den person med tvivelaktig vandel som anklagades för ett brott (som han inte begått) skulle få svårt att få fram edsgärdsmän. Det faktiska resultatet av detta blev då att en fällande dom kom över den oskyldige, den med tvivelaktig vandel kom därmed att ”straffas för en skuld i det förflutna;”.⁷⁹⁴ Denna funktion menade Stiernhök vara anledningen till att edsgärdssystemet så länge behållits trots sina negativa sidor. En annan orsak menade han var ”oviljan mot tortyr”.⁷⁹⁵ Tortyr hade enligt honom aldrig brukats, inte ens vid halvt bevisade mål, han skriver:

[...] och därför överlämnade de icke tveksamma saker åt sträckbänkar och pinoredskap, utan blott åt vissa gode mäns samvete. Dessas omdöme behagade mera ett tappert och fritt folk än att med sträckbänkar framvinga en osäker bekännelse och genom ihjälplägnings gradvis stiga ned till de yttersta straffen. De ansåg det vara en tillräcklig stor pina att, på grund av tvisterna uppehållits genom så många rättegångars krokvägar, länge släpas mellan hopp och fruktan. [...] det är tillräcklig tortyr att brännas av processernas så långvariga låga.⁷⁹⁶

Tortyr uppfattades alltså som en osäker metod att få fram sanningen. De metoder som han förknippade med tortyr var framför allt sträckbänk och eld. Hans påpekande att man kopplade tortyren till straffet går igen i påpekande om att tortyren är

eller broder eller åt någon, som hade ett liknande mål?” (Johan O:son Stiernhök, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s85).

⁷⁹¹ Johan O:son Stiernhök, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s85.

⁷⁹² Johan O:son Stiernhök, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s87.

⁷⁹³ Detta rättsevolutionära synsätt kommer tydligt fram när Stiernhök behandlar husbönder och trälarna: ”Sedan mans och hustrus, föräldrars och barns rättsliga ställning förklarats, skola i tredje rummet husbönders och tjänares ställning tagas i beaktande. Icke den som råder idag, mot lega och lön, som är tidsbestämd till dagar, månader eller år, utan sådan som den nuförtiden är hos Orientens och Söders folkslag, sådan den fordom var även här, och som desto fullständigare här bör behandlas, ju mera man tvekat om, huruvida en likartad någonsin funnits här.” (Johan O:son Stiernhök, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s147).

⁷⁹⁴ Johan O:son Stiernhök, *Om Svears och götars forna rätt* (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s89.

⁷⁹⁵ Johan O:son Stiernhök, *Om Svears och götars forna rätt* (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s89.

⁷⁹⁶ Johan O:son Stiernhök, *Om Svears och götars forna rätt* (1672), översättning från det latinska originalet, Uppsala 1981 s89.

ett gradvis nedstigande till de strängaste straffen. Dessutom ansåg han den vara kränkande för de fria och tappra svearna och göterna. Här kan vi se hur tortyren kom att spela en viktig roll i Stiernhööks karakteristik av nationen i en nationalistisk mening; tortyr var något som inte passade svenskarna. Underförstått passade det andra folk.

Kanske var det Stiernhööks syn på tortyren som låg bakom formuleringarna i de förbud mot tortyr som kom under 1680-talet.⁷⁹⁷ Karl XI förordnade 1683 hur General- och regementsrätterna skulle förfara vid rättsarbetet. Där i stadgas vad som skulle vara laga bevisning. I den ingick en frivillig bekännelse och förordningen angav tydligt att den inte fick vara framtvungad, ”ingen bör pinas och plågas till någon bekännelse, eftersom densamma uti Kongl. Maj:ts Rike obrukelig, samt i sig själv farlig och oviss är.”⁷⁹⁸ Att det var detta som skulle gälla framgår av ett kungligt brev till Dorpats hovrätt den 22 dec 1686. Där i framgår det att kungen uppfattade tortyren som en förekommande del i rättsutövningen i provinsen, ”om densamme till sanningens utletande, efter vanligt bruk hos Eder skall pinas och torqueras till sanningens bekännelse”.⁷⁹⁹ Kungen fann det förfarandet betänkligt och menade att det var bättre att ställa saken under Guds dom än att plåga oskyldiga. Dorpats hovrätt ombads att följa den rättsordning som var det ”allmänna bruket uti vårt rike”. Även här framskymtar tortyrens roll i den nationella självbilden. I Sverige användes inte tortyr men den brukades i provinserna och i andra länder. Där svensk rätt rådde skulle rättsskicket ändras till det bättre, det vill säga tortyren skulle upphöra.

Med 1734års lag fick vi ett förnyat förbud mot tortyr men med i praktiken samma dubbelhet som den gamla medeltida lagstiftningen. Under vissa omständigheter kunde misstänka personer under senmedeltiden och början på den tidigmoderna epoken tvingas bekänna under pinliga förhör. Med 1734års lag fortfor tortyren att vara förbjuden men rätten tilläts nyttja ”svårare fängelse”, ett förfarande som för den misstänkte inte skilde sig nämvärt från det pinliga förhöret eller insättandet på bekännelse. Detta förhållande debatterades under utarbetandet av förslaget till ny rikslagstiftning, det som senare skulle bli 1734års lag. I debatten framkom att det inte alls var säkert att sanningen kom i dagen med hjälp av tortyr.⁸⁰⁰ Det svårare fängelset likställdes med tortyr och man ville även att det skulle förbjudas. Ett radikalt förslag framställdes också. Om någon domare torterade en anklagad med svårare fängelse så skulle domare själv utstå samma tortyr om den anklagade inte bekände. Domaren skulle även ersätta den oskyldige för den skada han eller hon åsamkats av tortyren. Kritiken mot det svårare fängelset avfärdades dock av lagkommissionen och i 1734 års lag medgavs rätten att försöka tvinga fram

⁷⁹⁷ Stiernhööks verk publicerades 1672.

⁷⁹⁸ KM förordning av den 2 mars 1683, i Schmedeman, Johan, (utg), *Kongl stadgar, förordningar, brev och resolutioner, ifrån år 1528 in till 1701 angående justitiae och executions-äbrender, med een förteckning på stadgarne främst, och ett fulkommeligt ordaregister efterst wid wercket...* (Stockholm 1706), s837. Detta stadgande förnyades 1685 i sjöartiklarna (s963).

⁷⁹⁹ KM förordning av den 2 mars 1683, i Schmedeman, Johan, (utg), *Kongl stadgar, förordningar, brev och resolutioner, ifrån år 1528 in till 1701 angående justitiae och executions-äbrender, med een förteckning på stadgarne främst, och ett fulkommeligt ordaregister efterst wid wercket...* (Stockholm 1706), s1088, Kungligt brev till Dorpats hovrätt.

⁸⁰⁰ Wilhelm Sjögren (utg), *Föarbetena till Sveriges rikets lag 1686-1736*, del VIII, Riksdagshandlingar angående lagkommissionens förslag, (Uppsala 1909) s2236f.

bekännelse genom svårare fängelse. En ny beteckning på en gammal praktik, att med smärta tvinga fram ord och uttalanden, trots att man inte var överens om att de utgjorde sanningen.

I den svenska historien har vi enbart ett exempel på att man sökt ta in en utförligare skrivning om tortyr i lagtexten. Det legaliseringsförslag som lades fram år 1604 kom också att avvisas. Förslaget väcker dock frågan om ur vilket perspektiv ett sådant förslag bör betraktas. Jag vill mena att det uttrycker en strävan att reglera snarare än implementera tortyrbruket. Avvisandet av förslaget är intressant. Förslaget var att misstänkta skulle kunna torteras efter ett domslut om tortyr.⁸⁰¹ Den skulle vara grundad på ett visst mått av bevisning och bevisningen skulle vara av den art att rätten inte kunde fria den misstänkte. Man hävdade från rådets och adelns sida att tortyr inte borde brukas utan var och en hade rätt att dömas efter svensk lag. De uppfattade tydligen lagförslaget som ett sätt att implementera tortyren i svensk rätt. De som skrev dessa anmärkningar kunde dock knappast vara okunniga om att tortyr brukades. Lagförslaget försökte framför allt fastställa grunden för tortyrbruket och just det tyder på en ambition att reglera snarare än implementera tortyrbruket. Det faktum att förbud mot tortyr framkom igen under 1680-talet liksom i 1734års lag pekar i samma riktning. Vad vi kan se i lagstiftningen är alltså en ambition från medeltiden och framåt genom seklerna att reglera tortyren. Tortyren fördes i Magnus Erikssons lagstiftning till edöresbalken som ett försök att reglera att målsägarrätten. Kanske var andemeningen i lagstiftningen mer restriktiv än den praktik som följde. De senare förbuden uttrycker samma sträva efter reglering.

Regleringen av tortyren aktualiserar ett grundläggande problem som är klassificerandet av handlingar. Enligt ett modernt betraktelsesätt är det viktigt att skilja på vad som händer med en misstänkt före domslut och efter. En handling som till exempel att bli piskad är en och densamma även om den utförs med tre dagars mellanrum. Om det däremot föreligger ett domslut däremellan så kan samma handling klassas helt olika, allt beroende på tidsföljd och intention. I det senare fallet verkställs ett straff och i det förra utövas tortyr. För att komplicera saken ytterligare kan vi jämföra tortyren och gudsdomarna. Jag har ovan berört att det finns ett samband mellan förbudandet av gudsdomar och ett principiellt behov av tortyr. I Sverige brukades under medeltiden olika former av gudsdomar. Vi har i samband med undersökningen av ett rättsfall i Stockholm år 1576 noterat att man nyttjade bårprovet som ett sätt att avslöja sanningen. Ett annat sätt som brukades var förfarande som kallades järnbörd. Det gick till så att den misstänkte gavs möjlighet att fria sig från anklagelserna genom att beröra glödande järn. Det kunde gå lite olika till; antingen skulle personen vandra på glödgade plogar eller bära glödande järn i sina händer ett visst antal steg. Om detta kunde ske utan skada så ansågs personen friad. Men glödande järn kunde brukas till tortyr också. Genom att föra glödande järn mot en misstänkts kropp kunde personen tvingas att tala. Om vi tar och betraktar dessa båda förfarandena ur den misstänktes synvinkel är det inte lätt att se

⁸⁰¹ "Lagsförslag i Carl den niondes tid", *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, Stockholm 1864, s555f.

skillnaden. I båda fallen kan vi tänka oss att den misstänkte stod ensam inför en människomassa ur vilken bödeln framträder. I båda fall en med glödande järn i en tång. I det ena fallet skall den misstänkte ta det i handen och i det andra få det tryckt mot kroppen. I båda fallen upphörde processen i samma stund som den misstänkte höjde rösten för att erkänna.

Till varje handling hör ord som tillsammans bildar en diskurs som avgör hur ett korrekt perspektiv på det inträffade skall anläggas. Vad är tortyr och vad är det inte? Det kan förefalla lätt att se att tortyr brukats i senmedeltida och tidigmoderna rättsfall eftersom den rättsapparaten rörde sig med andra instrument. År 1488 torterades Ingeborg Olofsdotter i Stockholm med tumskruvar och år 1573 bekände Mats Botvidsson i pinan. Deras plåga var fysisk men redan under 1500-talet började man se spår av att man använde friheten som grund för pina. År 1551 spärrades tre båtsmän in, tre decennier senare en guldsmed, alla skulle bli fria när de erkänt. Under 1600-talet förhindrades häxerianklagade från att sova och under 1700-talet sattes misstänkta in i svårt fängelse. Svårare är det att ta ställning till element i vår samtids rättsbehandling. Under 1800-talet minskades det kroppsliga inslaget ytterligare och misstänkta låstes in under bättre förhållanden men under mycket längre tid. Är allt detta tvingande borta idag eller finns det kvar ett likartat tvång, dolt i nya ord och handlingar? Michel Foucault har inspirerat oss till att lägga märke till hur de begrepp och ord vi använder skapar vår upplevelsevärld. De ord som funnits kring det tvång som vi här ägnat uppmärksamhet har varierat över tid och fyllt olika funktioner, en rör dennationella självförståelsen.

När dessa närgångna frågor ställs väcks genast en avvärijande instinkt. Inte tortyr här, inte i Sverige, inte nu. I media förekommer tortyr relativt ofta. Länder i andra världsdelar pekas ut som nationer i vilka tortyr brukas. När vissa länder sökt närma sig EU har de meddelats att de inte kan räkna med medlemskap om de inte ändrar sin rättspraktik. Tortyrbruket måste upphöra. Så återskapas en nationell bild av tortyren, den uppfattas som främmande för den västerländska kulturen. Så blir avståndstagandet från tortyren en del av inte bara den nationella självbilden utan också den europeiska självbilden. Vi får dock inte glömma att tortyren har haft en historia i varje europeiskt land, även i Sverige. Det är tydligt att avståndstagandet från tortyren (och därmed sammanhängande värderingar) uppfattas som en central del i samhällsutvecklingen, det historiker ofta vill kalla civiliseringsprocessen. Idag vet vi att tortyr brukats förr i Sverige men det har förnekats i olika tider och det utifrån skiljaktliga förståelser av begreppet ”tortyr”. Det tidigmoderna Sveriges förnekelse av tortyren har spelat en viktig roll i den nationella självförståelsen. Enligt denna har andra länder har använt tortyr regelbundet till skillnad från den svenska rättsutövningen.

Kontroll och disciplinering

Då det förhåller sig så att man allt sedan antiken debatterat tortyrens förmåga att frambringa sanning ställs man inför frågan om varför ändå använt tortyr. Det har inte varit denna avhandlingssyfte att undersöka orsaker till att man brukat tortyr

men jag skall här diskutera några möjliga förklaringar. En synpunkt som framförts är att tortyren kan ses som en effekt av ett kontinentalt inflytande som framför allt tar sig i uttryck i receptionen av den legala bevisteorin. Den legala bevisteorin ställde så höga krav på bevisning, två åsyna vittnen och ett eget erkännande från den åtalades sida, att rättsutövningen drevs till tortyrens ytterlighet. Med andra ord hade man mycket höga ambitioner att fastställa sanningen samtidigt som man nyttjade tortyr för att få fram en bekännelse. Vad låg då i begreppet bekännelse? Var det sanningen om det inträffade som var det centrala eller var det gråten och ångern? Kanske var det bara så att man ville komma till en punkt där saken kunde avslutas så att man kunde gå vidare. Å ena sidan ställde man stora krav på att man skulle visa vad som var sant och å andra sidan använde man en metod som ställde mycket låga krav på sanning. Visserligen genererade den alltid svar men inte nödvändigtvis de sanna. Man vet att tortyr inte testat sanningen i en persons uttalanden utan en persons förmåga att motstå smärta. Det som domaren fick höra av den torterade kunde vara sant, men domaren kunde aldrig veta om det var så (om det inte går att kolla med andra förhållanden).⁸⁰² Man måste då dra slutsatsen att tortyr inte primärt nyttjas för att bringa sanningen i dagen. Hur skall man då förstå nyttjandet av tortyr?

Här återkommer vi till vad man avsåg med bekännelsen. Som jag ser det så är det som sägs under tortyr ingen bekännelse. Huvudkriteriet på en bekännelse är i rättsliga sammanhang att den skall vara frivillig. Därmed borde allt bruk av begreppet ”bekännelse” vara bannlyst från att brukas i detta sammanhang. Ordet ”bekännelse” anger också en sort autenticitet. ”Någon har kommit till bekännelse” är ett vanligt uttryck med vilket vanligen förstås att någon öppnat sitt inre, talat sannig och blivit lättad. Med tal efter tortyr har det uttrycket få likheter. Problemet blir då hur man skall tolka nyttjandet av tortyr när det gäller brott där s.k. materiell bevisning inte är möjlig – till exempel i trolldomsprocesser. Kanske var man så van vid detta förfarande i samband med andra mål och så övertygad om tortyrens förtjänster som sanningsägare att man oreflekterat tillämpade det även i dessa processer. Ett alternativt tolkningssätt skulle vara att man var så övertygad om att man kunde fara till blåkulla, stjäla smörlycka och med besvärjelser påverka den materiella världen att ingen materiell bevisning behövdes.

I detta sammanhang bör man ha i minnet att det finns en viktig skillnad mellan den förindustriella statens kvalitativt inriktade rättskipning och den industrialiserade statens kvantitativt inriktade rätt. I den tidigmoderna statens rätt, fastnade bara några få fiskar i garnen, men dessa behandlas desto brutalare och offentligheten var stor. På så vis upprätthölls allmänpreventionen. I senare tid tycks grundtanken vara att alla skall veta, att i princip alla brott upptäcks och bestraffas. Orsakerna till varför man använde tortyr kan alltså vara mycket olika, delvis framstår de som olika beroende på vilken nivå analysen görs på. Vidare måste man skilja på orsak

⁸⁰² Den sanningsfrämjande potentialen var olika i olika mål. I stöldmål kunde tortyrbekännelser verifieras genom att till exempel stöldgods kom till rätta. I religionsmål och framför allt trolldomsfall var saken en annan. I rel och pol mål stärktes antagligen fiende bilden vad som än bekändes.

och funktion, vilket inte alltid är så lätt. En funktion av tortyrbruket var kontroll och allmänprevention men det behöver inte ha varit en uttalad intention utan just en effekt, avsedd eller inte, av bruket. I grund och botten handlar tortyr om makt och maktlöshet. Asymmetriska maktförhållanden är en grundförutsättning för att tortyr skall kunna brukas, en människa, maktlös och utlämnad åt en maktägande. Detta förhållande är förstås återkommande inom rättsutövningen och det är det som öppnar möjligheten för legalt eller illegalt bruk av tortyr.

Man kan tänka sig att tortyren upplevdes motiverad utifrån någon annan målsättning än sanningen. Om vi tänker oss att en person hade halv bevisning mot sig.⁸⁰³ Det betyder att det förelåg vad som idag kanske kunde kallas ”övertygande vittnesbevisning”. Vid det laget kan man tänka sig att den åtalade redan betraktades som skyldig, saken var redan klar så att säga, man tyckte sig ha fått veta sanningen genom vittnesmålen. Då återstod bara ett förfarande som slutligt frambragte ett erkännande. Strävan efter ett slutgiltigt erkännande kan haft sin grund i den kristna världsuppfattningen. Att bli avrättad mot sitt nekande tänktes ha allvarliga konsekvenser. Den avrättade kunde inte komma till himmelen och guds vrede kunde drabba det samhälle som avrättade obotfärdiga. Alltså måste den nekande på ett eller annat sätt tvingas till bekännelse. På så vis kunde den enskilde räddas undan helvetets plågor och samhället undan guds vrede. Men man kan också ha uppfattat det så att personen genom tortyren renades så att den i någon mening kunde tala ”sanning”.⁸⁰⁴ Vissa brott, till exempel högmålsbrott kunde antas ha skett genom den ondes inverkan och genom tortyrens renade kraft kan den misstänkte ansetts ha blivit befriad till en bekännelse.

Ett annat förklaringsperspektiv utgår från begreppen kontroll och disciplinering som är centrala begrepp när det gäller att förstå statsmaktens agerande. I den kriminologiska litteraturen brukar man tala om att straff kan ha allmänpreventiva och individualpreventiva effekter. Att man nyttjade grymma avrättningsmetoder kan tänkas ha påverkat både den enskilde och kollektivet. Den enskilde kunde avhållas från att begå nya brott genom straff som inspärning, förvisning eller avrättning. Genom att dessa straff verkställdes offentligt och spektakulärt visades det upp för allmänheten hur det skulle komma att gå för de som eventuellt tänkt sig att slå in på samma bana. Man kan därför mena att straffen hade en kontrollerande verkan på befolkningen, det påverkade deras handlande i en specifik riktning.

Bruket av tortyr kan även tänkas ha haft en likartad effekt.⁸⁰⁵ Då måste man fråga sig på vilket plan och i vems intresse tortyren fyllde denna funktion. En fruktbar utgångspunkt är då att analysera frågan utifrån kända fall. Processen i Åhl år 1757 var initialt en händelse på lokalplanet. Kontrollen över människorna i bygden hade här en mycket konkret karaktär. De skulle fås att göra det de gjorde, och omvänt skulle de förhindras att göra ägna sig åt annat. Länsman och rättsbetjänter-

⁸⁰³ Enligt den legala bevisteorins sätt att se.

⁸⁰⁴ Enligt Bengt Ankarloo förekom det att anklagade kunde begära att få rena sig (fria sig från anklagelser) genom tortyr för att på det viset bevisa sin oskuld (*Trolldomsprocesserna i Sverige*, (Stockholm 1971), s. 66).

⁸⁰⁵ Denna ståndpunkt är den dominerande i modern litteratur om tortyr, se till exempel Socialstyrelsens rapport 1989:40 s10.

na var de som upprätthöll denna ordning. Deras situation kan förmodas ha stärkts genom att de behandlat anklagade hårt och brutalt. Rannsakingen om tortyren i detta sammanhang visar att länsman hade lyckats mobilisera en stor del av bygdens män som delaktiga i den svåra hanteringen av de anklagde kvinnorna. Vetskapen om vad som hände misstänkta trollkonor och andra spreds på så vis, vilket kan antas ha haft inverkan på folket i bygden. Även på en central nivå torde tortyren fungerat på samma allmänpreventiva vis fast det handlade då om att lägga band på adel och borgerskap. Bruk av tortyr kan med andra ord också ses som en del av statsmaktens disciplinerande verksamhet.

Tortyr är ett fenomen som väcker många frågor om makt och mentalitet. Den engelske psykiatern Anthony Storr noterar i boken *Den omänskliga människan* att en ”av de mest obehagliga aspekterna av mänskligt våld är att det ofta förövas på ett offer som är helt hjälplöst och utelämnat åt angriparen på nåd och onåd. Detta är sällan fallet hos andra arter.”⁸⁰⁶ I denna ”spaning efter den tid som flytt” har några aspekter av tortyrbruket lyfts fram och diskuterats. Även med ett tillåtande vetenskapsbegrepp av den typ jag använt förblir många centrala frågor obesvarade. På ett makroplan skulle det vara värdefullt att kunna belysa tortyrens betydelse för samhällssystemet och på ett mikroplan tortyrens betydelse för den torterade och den utövande. Det tycks mig som om diskursen kring tortyr varit föränderlig men att praxis präglats av kontinuitet; orden kring våldet och tvånget har skiftat men inte sättet att hantera misstänkta personer. Frågan är vad det säger om människan?

⁸⁰⁶ Anthony Storr, *Den omänskliga människan, vad driver oss till att plåga och döda, till förföljelse, tortyr och folk mord?* (1972) ny uppl, sv övers (Stockholm 1992) s91.

Summary

Torture in the past is the subject of this dissertation. The aim of the study is to discuss one of the grand narratives of Swedish history. In an evolutionary frame Sweden has been put forward as a country which developed judicial security for citizens in an early period of its history. This has been related to the fact that Sweden has had a different development than other parts of Europe. In a social perspective there has been noted that peasants in Sweden have had a stronger position than elsewhere. They were early granted participation in the parliament and played a very important part in Swedish politics. This was not a result of a revolutionary act. Even during late medieval and early modern Swedish history all free citizens in Sweden had a strong legal position. Anyone who was in some sense unfree was also protected by law and did not live in total insecurity. Conditions like those are among historians' one cause of denial of the existence of torture in Swedish legal history. Known cases of torture have been regarded as exceptions from the normal judicial process. My study puts forward some questions about this. In what way was torture regulated in early Swedish laws? Which understanding of the concept of torture was used during the late medieval period and the beginning of the early modern period? Which importance had torture in the actual judicial work in Stockholm between 1474 and 1614?

This dissertation contains a critique against an objectivistic view of the concept of knowledge. It proposes instead an evolutionary concept. In the discussion of sources I argue that although historians have been skilful in their evaluation of sources an important problem still remains. The ambition to examine sources with great care is based upon a wish to exclude uncertainty. The struggle for knowledge about "how things actually happened" could create a naive belief in the possibilities of such an attempt. Paradoxically this aim produces the opposite. The past has left to us a tiny part of itself. When historians examine sources from the past they create a belief in the possibilities of recreation of the past. With high standards of source evaluation historians have excluded a large part of the past, the part that didn't leave countable and measurable remains. The emphasis placed upon the importance of source evaluation (which I do not regard as unnecessary) has also led to an uncritical view on the historian. A dissertation usually contains statements that declare the author's theoretical view and statements, which are necessary but not sufficient. Every historian has his own history. My belief is that all previous experience is of importance for the outcome of the historian's research. Is it possible that research focus has its origins in personal conditions, for example upbringing, sex, political and moral inclinations, criminal or not criminal experience etc? We can no longer underestimate the fact that the presentation of the past is depending on inclination in state funded research programs. For my own sake I draw the conclusion that it is impossible to relate all things of value for the outcome of my study. The consequence is that although I have discussed my theoretical stand-

point in my dissertation, the results of my study bear witness of the impossibility of creating secure knowledge.

The phenomenon of torture is here investigated at three different levels, as discourse, as norm and as practice. A point of departure is an overview of the discourse of torture and the use of torture in the past, from ancient times to the beginning of the early modern period in Europe. The purpose of this study is to gain some insight on the use of torture to which the main study with focus on the phenomena of torture in Sweden could be related. The presentation of the history of torture starts with torture in ancient Greece. The ability to use torture was regulated in Greece. An important element in the discourse concerns a social regulation of torture; another is the connection with different concepts of truth. A free man, a citizen, had legal protection against torture. Slaves and other unfree persons could be tortured in judicial processes.

A slave's testimony was perceived as a true statement only if the slave had been tortured. The truth was viewed as buried in the body of the slave. That is the Platonic and in some sense aristocratic view of the concept of truth. The truth was regarded as given once and for all; it was given from above to the humans. The human enterprise was to discover truth and knowledge. Plato advocated the method of re-remembering, which has been labelled "maievtik". In opposition to the Platonic view there was the Aristotelian concept of truth. It deals with a concept of truth, which were viewed as established in dialogue between humans. As a consequence the Platonic view accepted torture as an instrument to discover the once and for all given truth. The Aristotelian position articulated a critique against the belief that humans reveal the truth when they are subjected to torture.

Torture was used both in ancient Greece and in the Roman Empire. In antiquity Christians were subjected to torture because of their faith. As believers in a prohibited religion Christians were tortured not to confess ordinary crimes but to renounce their faith. Tellings of the martyrs' lives in a hagiographic manner played an important part during the medieval era. Pain and torture was connected to purification and that was part of the ancient heritage to the medieval jurisdiction. The concept of torture was not contaminated of the Aristotelian critique. On the contrary it is possible that the use of torture had a stronger position in the high Middle Ages than during the in the Late Antiquity.

The conditions for the use of torture were changed in another sense as well. In the early Middle Ages the practice of ordeals was common in Europe. In different ways tribes decided guilt with help from God. When the Christian church during the high Middle Ages rose to power it prohibited the use of ordeals. The consequence of this act was that when people no longer could turn to God's will in making decisions in severe judicial cases they had to make decisions by themselves. In this context torture became important and was put into use. The existence of ordeals had been an obstacle to the use of torture. During the high and late medieval period the character of the jurisdiction changed from local to central, from diversity to the beginning of homogenisation. Central to the process was that there

was a shift in the heart of the legal process. The human mind with all its limitations took the place of God's unlimited ability to decide upon questions of guilt.

Torture had a strong position at the end of the medieval era and in the beginning of the early modern period in another way too. Dictionaries, textbooks in legal history and other historical surveys usually state that torture were put in use of the Inquisition. In my analysis of the Inquisition I am inclined to believe that there are other more important perspectives on this subject. I have labelled the common perspective as the implementation perspective. Which maintains that the use of torture started in 1252 with the act of Pope Innocentius VI. The regulative perspective takes another position, assuming that torture was in use and that the inquisition and other legislation started to regulate the use of torture. This was a process which height is seen in the second part of the eighteenth century when the abolition's movement was pushing forward to the elimination of the use of torture.

Next study in this dissertation scrutinises the discourse concerning the concept of torture in Sweden during the late medieval and early modern epoch. It is possible to analyse the discourse from events and from texts. Of course sources to knowledge of events also consist of written text but there is a difference between a text of which purpose is to analyse a concept and a text which reveals a concept in the way it deals with the matter.

The annals of the convent in Vadstena depict an event from 1442. A peasant renounced some remarks on doctrines of faith. The renouncement where forced, the man had been imprisoned without food. The annals mention this event without any comment. We receive no further information about the concept of torture. Apparently the convent writer considers it appropriate to use this form of torture. Some decades later the Vadstena annals depict another event of torture. In the struggle between the church and the king, the later had caught a person acting on behalf of the archbishop. The man was a trader who was accused for hiding and transferring letters to the dethroned king. In this case the convent writer describes the torture of the trader, and we can therefore assume that he found it worth mentioning. In the continuation of this struggle for power several persons were imprisoned and underwent torture. Accusations of use of torture were used in the propaganda. Actually the same use of torture in propaganda was in use at the end of the fourteenth century. At that time, this kind of defamation through accusations of being a torturer, strikes the German population of Stockholm.

In this propagandistic context torture where perceived as something unswedish and shameful. This position were utilised of the dethroned king which aimed to view the conflict as being a struggle between Swedish and nonswedish (German, Danish etc) rule. It was an old idea to view torture in this way. We can conclude that a discourse on torture was already established in the late medieval epoch, although the word torture had not yet been introduced in the Swedish language. Two centuries later when the Swedish king Erik XIV was being dismissed from power accusations of use of torture were prominent.

Texts concerning the concept of torture or the judicial practice are not so numerous. The above mentioned Olaus Petri found it more problematic if a person was forced to lie under oath than if a person were tortured. He also conceived the use of torture as common in other countries like Germany and Russia.

In the beginning of the seventeenth century there was an attempt to legalise torture in Sweden. This was rejected in the council with the argument that the proposed conditions were uncertain. The council also emphasised that every one had the right to be judged according to Swedish law, obviously it didn't include torture.

After this first analysis with focus on the discourse, focus is altered to the Old Swedish legislation, and the subject for the study is the legal position of torture in Sweden prior to 1614. During the late medieval period and the beginning of the early modern period the jurisdiction emanated from the two national laws, labelled king Magnus Erikssons country law and city law from the middle of the fourteenth century. This was the second generation of written laws in Sweden and it was the first generation of nation wide laws. The older laws were heterogeneous province laws. Although they could be divided into two different categories with dominant similarities one could say that they represented an older and more diversified legislation.

Investigations of the legislation concerning the judicial process in search for commandments of torture could conclude that the laws did not impose torture in those parts. The only track of torture is that the old province law from the island of Gotland permits torture of bondsmen accused of theft. The province law of Östergötland allowed use of torture in judicial cases concerning homicide.

The result was that there was scarcely some imposition from the legislator to use torture, but what about prohibitions against torture? The province laws have no prohibition whereas the national laws have. The section in the legislation which contains crimes of certain degree, (*edsöresbrott*) prohibits torture. Anyone who used torture on an unconvicted person perpetrated a crime against the commandments of the king. This must be regarded as the first attempt to regulate torture in Swedish law. This prohibition was not unconditionally, in spite of all it remained an opportunity to use torture under some conditions.

The study also focuses on the fact that the plaintiff had extensive rights. In cases of theft it was the injured part that had the responsibility to investigate the crime, to catch the suspect person, to bring him or her in front of the court etc. Under special conditions some provincial laws also allowed the plaintiff to settle a case in the presence of neighbours. The national legislation placed a similar responsibility on the plaintiff. The cause for this was of course that the late medieval and early modern state did not have resources enough to take care of these matters. A consequence of this condition and responsibility is that private persons received a legal position when they became the injured part in a crime.

The last part of this dissertation deals with the legal practice in Stockholm between 1474 and 1614. The record remaining from the jurisdiction is preserved from the year 1474. There are some years missing but it is almost a complete series of

records from that time and onwards. This chapter analyses the jurisdiction prior to 1614. In this year the Swedish system of courts was altered and therefore I chose to analyse only records prior to that change. The word “torture” was not in use in the Swedish language at this time. Therefore I chose to use a modern definition of torture. United Nations and World Medical association has developed definitions of torture. Departing from that modern definition I started looking for a practice which could be labelled as torture according to chosen definitions. After a thoroughly study of the records it became obvious that use of torture were not recorded systematically. Information about torture showed up to be dependent of circumstances, sometimes it appears to by chance. In some cases torture is mentioned because the court had decided to apply torture and sometimes because the court wanted to examine what was viewed as illegal use of torture. In 20 cases torture was displayed, it was not applied in all cases but these had contained information of value for the subject.

The investigation begins with the question of where the torture took place, and what sort of buildings was used. The town council had its own houses for imprisonment and they were also used for torture. The conditions in these custodys were severe. To be put in detention was a threat to one’s life. One of the methods of torture was close arrest. Other methods used required special tools as thumb-screws and racks, but torturers also utilised ordinary means when suspected persons were burned with fire, and were whipped and beaten.

Another important question for the investigation is to identify actors, both torturers and those who became tortured. In some cases it wasn’t possible to extract information about the torturer but in some it was possible at least to collect some information. Usually it was the executioner who received the task of torture but in some cases the torturer was the plaintiff. The initiative to use torture was normally the court’s but there are cases where the plaintiff urged the court to use torture. It also happened that the plaintiff used torture on his own responsibility before bringing the suspect in court. Victims of torture were both men and women and usually of lower social origin. The suspected persons were under accusation of theft, homicide, sexual offences, political uprising against the king, sorcery and slander.

In cases recorded in Stockholm from 1474 to 1614 the basis for application of torture was of different character. In some cases there existed testimonies from witnesses, in some the suspected had already made a partly confession and in some cases the suspect had suddenly denied earlier confessions. The foundation for use of torture could also consist of rumours, conditions that the court viewed as suspicious and a basis could be that a person had a long history of bad conduct. Of course there is a possibility that torture was used in more than those occasions. Some evidences point in that direction. If my analysis of the legal position of torture is correct it must have been an incentive not to mention torture in the records. The plaintiff’s strong position is also a sign that indicates a wide use of torture.

A circumstantial evidence of the use of torture is the existence of a case under trial in court in Stockholm. The recordings from the judicial process mention nothing of torture, but there are other sources to this case, which show that torture was used. There are also a number of other cases that are not mentioned in the court records but from other sources we can determinate that there had been trials and that torture had been used. The records themselves contain circumstantial evidence for maybe not an extensive use of torture but a more common use than what was indicated of the cases here analysed. The records use sometimes abbreviated word, for example "etc". That use requires knowledge of a common use, otherwise the information is pointless to a reader of the records. In some cases the record states that the confession is voluntary and not a result of force. In earlier written records of the beginning of the same trial one could find that torture had been in use. This indicates that it was possible that torture had been used in those 70 cases where confession is labelled as voluntary. At least one could conclude in contrast to earlier legal historians that a labelling of a confession is not an evidence pointing in favour of the assumption that it shows that torture was not used.

The dissertation also deals with the question of the limitation of the jurisdiction. A result is that the lack of a police force created a special legal position for the plaintiff. The court could accept that plaintiffs used torture before trials. Every citizen was to be regarded as a potential judicial worker. In power of this position the plaintiff could direct parts of the judicial process in favour of his own right.

When it comes down to an evaluation of the effect of torture it could be done on different levels. One could assume that the use of torture had effects also in cases in which torture was not applied. The knowledge of the use could make suspected persons to confess. One effect of the use could be a sort of repression of the whole population. The deterrent effect must be regarded as an integrated part of the system with public punishment of a high degree of cruelty. That effect is not possible to investigate in details.

On another level one could discuss the matter of result of torture from cases here investigated. Only in two cases it is obvious that the use of torture resulted in confession and conviction. In five cases the suspected person still refused to confess after torture. Three cases resulted in a partly confession. In some case we are not able to gain information of the result of torture.

Bilaga

Översikt över de åtal vilka ligger till grund för undersökningen av rättspraktiken i Stockholm 1474-1614.

Här förtecknas de personer och rannsakningsmål som ligger till grund för texten, i kronologisk ordning. I fall med många protokollsanteckningar representerar en * framför datum då tortyr på ett eller annat sätt framkommer eller berörs. Fallen rubriceras med namn eller annan bestämning på person som tortyren drabbade eller var tänkt att drabba. Mål där mer än en person torterades hålls ihop men då anges antalet i rubriken. (Stb = Stockholms stads tänkeböcker)

1488 - Ingeborg Olofsdotter

Åtalad för mord, pinad med jungfrur och insatt ett år. Stb 1488 4 februari s248

1498 - Piga

Bastad, bunden och pinad oförvunnen av Segenborgs dotter som fälls för det inträffade. Stb 1498 19 mars, s356

1512 - Djäkne/dräng

Pinad av Martin i Farestad för ett tjuveri. Martin dras inför rätta för sin handling och det slutade med en förlikning. Stb 1512 27 september, s272

1529mt - Margareta Trumboslagares

Uppträdde inför rätten i samband med att två tjuvar fälls. Ville bli friad inför rätten en gång för alla. Var rädd för att hon skulle komma att torteras. Stb 1528 14 november, s210; 18 november, s 210; 2 december, s211; 5 december, s211ff; 16 december, s 213ff; 19 december, s215f; 223 december, s216; 1529 1 februari, s217; 3 mars, s 219; *8 mars, s220ff (Sjöbergs ed)

1529 - Dräng och piga

Fördes inför rätten och anklagades tillsammans med en piga för en stöld, torterad av målsägare. Stb 1529 9 aug, s244 (sjöbergs ed) s288 (Larssons ed)

1551 – Tre Båtsmän

Någon ur en besättning hade förtalat rådman Olof Porshanck, tre båtsmän sätts i fängelse för att förmås att bekänna. Stb 1551 8 augusti, s140

1556 - Margit Clementz

Änka som anklagas för både förtal och stöld. Insatt i fängelse för att komma till bekännelse. Stb 1556 15 november, s173f

1573mb - Mats Botvidsson

Knekthövitsman från Rankhyttan, anklagas för stämpling, pinad. Stb 1573 30 juli, s287f

1573 - Dräng

Anklagas för stöld, pinad av målsägare. Stb 1573 29 augusti, s297

1575 - Stalldräng

Philippus Kärns stalldräng, anklagad av husbonden för stöld, sättes i tjuvekällaren för att pinligen förhöras. Stb 1575 11 april, s350

1576 - Erik Larsson och hans hustru Karin

Anklagas för mord, pinligt förhör. Stb 1576 *januari, s4f; 19 januari, s6f; *18 februari, s17ff; 3 mars, s24

1581eg - Evert Guldsmed (Evert van der Dorth)

Anklagas för förtal, insatt på bekännelse. Stb 1581 7 januari, s229

1581 – Finsk bryggerska

Anklagas för trolldom och vådeld, hotad med pinligt förhör. Stb 1581 11 april, s247f

1583 - Erlands piga

Anklagas för stöld och trolldom, torteras av målsägare och rätt. Stb 1583 7 januari, s358; 9 januari, s361f; *27 juli, s388; 5 augusti, s392; *12 augusti, s394; 13 augusti, s394f; 14 augusti, s395

1586 - Walborg Jönsdotter

Piga som anklagas för stöld, torterad av målsägare. Stb 1586 *8 januari, s167f; 12 februari, s189

1586pe - Per Eriksson

Dräng som anklagas för stöld, skulle torteras av mästermannen men bekände dessförinnan. Stb 1586 19 januari, s170f

1591 - Bengt Henriksson

Dräng som anklagas för stöld, blev pinligt förhörd. Stb 1591 26 april, s279; 9 juni, s291; *30 augusti, s316

1591sj - Simon Joensson

Anklagas för stöld, skrämmd med bödeln att han skall pina honom till att bekänna sanningen. Stb 1591 15 maj, s284

1593 - Sex unga män

(Lars Hansson, Per Hansson, Per Bengtsson, Olof Larsson, Jakob Michelsson, Mats Staffansson), Anklagades för stöld, illa fängslade av målsägaren som också begärt att få tortera dem. Stb 1593, 23 april, s117; 21 maj, s125f; *23 maj, s 128

1594 - Ursula

”Lös kvinna” som anklagades för barnamord, insatt på bekännelse och rätten föreslog att hon skulle skarpt förhöras av mästermannen. Stb 1594 10 april, s204f

1599 - Britte Henriksdotter och Dordi

Kona och piga, anklagades för stöld, båda skulle skrämmas med mästermannen, målsägaren begärde tortyr med jungfrur på Britte. Stb 1599 *21 april, s254; *30 april, s263f; *16 juni, s301

1600 - Magdalena Wilhelmsdotter (Malin)

Anklagas för hor, torteras i samband med förlossningen. Stb 1600 27 oktober, s124; 3 november, s125ff; 8 november, s130ff; 19 november, s139

1602 - Två eller fler kvinnor

(Anna Eriksdotter, hustru Cecilia och modern till kvinnan som anklags för hor)

Barbro Michelssdotter torterades av maken Thomas slaktare som misstänkte hustrun för hor. Stb 1602 18 december, s331ff

1603 - Anna Markusdotter

Piga som anklagas för stöld, skrämms av mästermannen. Stb 1603 30 maj, s79

Källförteckning

Otryckta källor

Svenska Akademiens ordboksredaktions excerptsamling avseende ordet tortyr (Lund).
 Strödda historiska handlingar, vol 13b, Högmålsprocesser under Johan III:s tid RA
 Riksregistraturet RA
 Svea hovrätts arkiv, huvudarkivet E I:1b RA
 Justitierevisionen, Utslagshandlingar, 2/1 1696, bunt III nr W7. RA
 Sveahovrätt, advokatfiskals arkivet, B:I 20, 1819 års memorialkoncept mål nr 106-109-1819 RA
 Sammanfattningar av Justitieombudsmannens inspektionsprotokoll. Justitieombudsmannens arkiv, Materns samling,
 Ö II vol 6, RA

Tryckta källor och bearbetningar:

Abbot, Geoffrey, *Rack, rope and red-hot pincers, a history of torture and its instrument*, (London 1993)
 Agee, P, "Torture as an instrument of national policy: France 1954-1962", *Black Scholar*, Vol 21 No 2 1991
 Ahlqvist, Alfred Gustav, *Karin Månsdotter, en monografi*, (Stockholm 1874)
 Ahnlund, Nils, *Jämtlands och Härjedalens historia, första delen intill 1537*, (Stockholm 1948)
 Ahnlund, Nils, *Stockholms historia före Gustav Vasa*, (Stockholm 1953)
 Ahnlund, Nils, "Svenskt och tyskt i Stockholms äldre historia", *Historisk tidskrift* 1929
 Almquist, Jan Eric, "Domarregler från den yngre landslagens tid", (Lund 1937) *Lunds universitets årskrift*, NF avd 1,
 Bd 32 Nr 5
 Almquist, Jan Eric, (utg), *Johan Skyttes Kommentar till den svenska stadsrätten 1608*, Del I, (Stockholm 1962), Skrifter
 utgivna av rättsgenetiska institutet vid Stockholms universitet, 4
 Almquist, Jan Eric, "Tvenne förut otryckta juridisk skrifter av Olaus Petri", *Lychnos* 1937
 Ambrius, Jonny, *Att dömas till döden, tortyr, kroppsstraff och avrättningar genom historien*, (Vällingby 1996)
 Andersson, Gudrun, *Tingets kvinnor och män, genus som norm och strategi under 1600- och 1700tal*, (Uppsala 1998)
 Andersson, Hans, *Androm till varnagel. Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv*, (Stock-
 holm 1998)
 Andersson, Ingvar, *Källstudier till Sveriges historia 1230-1436, inhemska berättande källor jämte Libellus Magnipo-
 lensis*, (Lund 1928)
 Andersson, Ingvar, "Erik XIV och Machiavelli", *Scandia* 1931
 Andersson, Theodore M, "The thief in Beowulf", *Speculum* 59/3 (1984)
 Andocides, *On the mysteries*, The Loeb classical library, Minor attic orators I, (London MCMXLI)
 Ankarloo, Bengt, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Rättshistoriskt bibliotek nr 17, (Stockholm 1971)
 Ankarloo, Bengt & Henningsen, Gustav (utg), *Häxornas Europa 1400-1700*, (Stockholm 1987)
 Anners, Erik, *Humanitet och rationalism, studier i upplysningstidens strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reform-
 lagstiftning*, (Stockholm 1965)
 Anners, Erik, *Brottet, straffet och polisen i den europeiska rättsutvecklingen*, (Stockholm 1997)
 Anners, Erik, *Den europeiska rättens historia del 1*, (1974), femte tryckningen (Stockholm 1990)
 Annerstedt, Claudius (utg), *Scriptores rerum Svecicarum mediæ ævi*, (Uppsala 1871 & 1876), Tom III:1
 Anthoni, Erik, *Konflikten mellan Hertig Carl och Finland*, (Helsingfors 1937)
 Antiphon, *First Tetralogy*, The Loeb classical library, Minor attic orators I, (London MCMXLI)
 Arendt, Hanna, *Den banala ondskan, Eichmann i Jerusalem*, (1963), sv. övers (Göteborg 1996)
 Arfwidsson, Nils, "Blackwellska rättegången, en episod ur den s. k. Frihetstidens historia, tecknad efter de i K. Riks-
 arkivet förvarade handlingar", *Frey, tidskrift för vetenskap och konst*, 1846, häfte 1-7
 Bagge, Sverre, *Society and Politics in Snorri Sturlason's Heimskringla*, (Berkley 1991)
 Barnes, Jonathan, (ed) *The Complete works of Aristotele, vol 2*, (Princeton 1985)
 Bauman, Zygmunt, *Auschwüt och det moderna samhället*, (1989), sv övers (Göteborg 1991)
 Bendz, Gunnar, *Göta hovrätt genom seklerna*, (Stockholm 1935)
 Berdjajev, Nikolaj, *Historiens mening. Ett försök till en filosofi om det mänskliga ödet*, (Skellefteå 1990)
 Bergman, Gösta, *Kortfattad svensk språkhistoria*, (1968), ny uppl (Stockholm 1984)
Bidrag till Sveriges officiella statistik, B) Rättsväsendet, ny följd 1:2 Justitie-statsministerns embetsberättelse för åren 1857-
 1858, andra avdelningen, (Stockholm 1861)
Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män, vol 1-23, , (Uppsala 1835-1857)
 Bjarne Larsson, Gabriela, *Stadslagstiftningen i senmedeltidens Sverige*, Rättshistoriskt bibliotek nr LI, (Stockholm 1994)
 Björling, Carl G E (utg), "Vår äldsta lagkommentar", *Lunds universitets årskrift*, (32) 1896, 1 avd.
 Björne, Lars, *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia del 1, Tiden före 1815*, Rättshistoriskt
 bibliotek nr 52, (Stockholm 1995)
 duBois, Page, *Torture and Truth*, (London & New York 1991)

- Borastus, Gregorius Laurentii, *Hertigh Carls, Slaktarebenck, dät är En sanferdigt wiss berättelse, om de ynckelige fängzlande, pinande och mördande, som den ogudachtige...* (Krakau 1617)
- Bryner, Cyril, "The Issue of capital Punishment in the Reign of Elizabeth Petrovna", *The Russian Review*, vol 49, (Stanford 1990)
- Buckland, W W, *The roman law of slavery, the condition of the slave in private law from Augustus to Justinian*, (Cambridge 1908)
- Bushala, Eugene W, "The Pallake of Philoneus", *American journal of philology* vol 90 (1969)
- Bushala, Eugene W, "Torture of non-citizens in homicide investigations", *Greek, Roman and The Byzantine studies*, 9 (1968) nr 10
- Böckle, Franz & Pohier, Jacques (eds), *The Death Penalty and Torture*, (New York 1979)
- The Cambridge history of islam*, Holt, P, M, Lambton, Ann, K, S, & Lewis, Bernard (eds) vol 1A, (Cambridge 1970)
- Carey, C, "A Note On Torture In Athenian Homicide Cases", *Historia, Zeitschrift für alte Geschichte*, Band XXXVII/2, (Wiesbaden 1988)
- Carlquist, Erik, *Studier i den äldre svenska bevisrättens utveckling med särskild hänsyn till institutet erkännande*, (Lund 1918)
- Carlsson, Lizzie, "Bödelsämbetet i det medeltida Stockholm, en kulturhistorisk studie", *Samfundet St Eriks Årsbok* 1934.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker, *Svensk historia 1*, (1961), 4.e uppl, (Lund 1980)
- Cassese, Antonio, *Inhumane states, imprisonment, detention and torture in Europe today*, (1994) eng.övers (Cambridge 1996)
- Cohen, Ester, "Towards a History of European Physical Sensibility: Pain in the Later Middle Ages", *Science in Context*, 8 (1995)
- Cohn, Norman, *The pursuit of the millennium, revolutionary millenarians and mystical anarchists of the middle ages*, (1957), ny uppl (London 1993)
- Crelinsten, Ronald, D & Schmid, Alex, P (eds), *The Politics of Pain, Torturers and Their Masters*, (Oxford 1995)
- de Dacia, Petrus, *Om den saliga jungfrun Kristina av Stommeln*, sv övers, ny uppl (Stockholm 1965)
- "Danske kong Christierns handel", *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, femte delen, (Stockholm 1818)
- Darnton, Robert, *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*, (Stockholm 1987)
- Dean, Trevor & Lowe, Kate, J, P, (eds), *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, (Cambridge 1994)
- Dellidén, C O, "Några anmärkingar vid K. Lagcommitéens Förslag till Allmän Criminal-Lag", *Juridiskt arkiv*, tredje bandet, (Christianstad 1832-1833)
- Diederiks, Herman, "Patterns of Criminality and Law Enforcement During the Ancien Regime: The Dutch Case", *Criminal Justice History*, 1980, vol 1
- Donlan, Walter, *The aristocratic ideal in ancient Greece, attitudes of superiority from Homer to the end of the fifth century B.C.*, (Lawrence 1980)
- van Dülmen, Richard, *Theatre of Horror, Crime and Punishment in Early Modern Germany*, (Oxford 1990)
- Ekenstam, Clas, *Kroppens idéhistoria*, (Hedemora 1993)
- Egardt, Brita, *Hästsakt och rackarskam, en etnologisk undersökning av folkliga fördomar*, (Lund 1962)
- Ericson, Lars, *Borgare och hyräkater, omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599-1637*, (Stockholm 1988)
- Esmein, A, *A History of Continental Criminal Procedure, with special reference to France*, (1913), reprint (Bostorn 1968)
- Evans, Richard J, *Rituals of Retribution, Capital Punishment in Germany 1600-1987*, (Oxford 1996)
- Fahlgren, Siv, *Det sociala livets drama och dess manus, diskursanalys, kön och sociala avvikelser*, (Umeå 1999)
- Feitlowitz, Marguerite, *A lexicon of terror, Argentina and the legacies of torture*, (New York 1998).
- Festskrift tillägnad Axel Hägerström den 6 september 1928 av filosofiska och juridiska föreningarna i Uppsala* (Uppsala 1928)
- Finley, Moses I, *Ancient slavery and modern ideology*, (Cambridge 1979)
- Finley, Moses I, (ed), *Slavery in classical antiquity, views and controversies*, London 1964
- Flacelière, Robert, *Dagligt liv i antikens Grekland* (1959), sv.övers (Stockholm 1986)
- Forser, Thomas (utg), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige, en antologi* (Stockholm 1978)
- Foucault, Michel, *Sexualitetens historia. 1 Viljan att veta*, (Södertälje 1980)
- Foucault, Michel, *Örvakning och straff, fängelsets födelse*, (1974) sv.övers (Lund 1987)
- Fryxell, Anders, *Berättelser ur svenska historien*, (tredje delen, femte uppl (Stockholm u.å)
- Förenta Nationernas Konvention mot tortyr och annan grym, omänsklig eller förnedrande behandling eller bestraffning*, 1986. SOU 1993:4 bilaga 4
- Gade, Kari Ellen, "Hanging in northern law and literature", *Maal og minne*, 1985 hft 3-4
- Gardner, Jane F, *Women in roman law & society*, (Bloomington 1986)
- Garner, Richard, *Law & society in classical Athens*, (London 1987)
- Garnsey, Peter, *Social status and legal privilege in the roman empire*, (Oxford 1970)
- Gatrell, V.A.C; Lenman, Bruce & Geoffrey Parker (eds) *Crime and the Law, The Social History of Crime in Western Europe since 1500* (London 1980)
- Geijer, Erik Gustav, *Samlade skrifter*, ny utökad upplaga, (Stockholm 1923-1931)
- Gejrot, Claes, (utg), *Vadstenadiariet, latinsk text med översättning och kommentar*, (Stockholm 1996), Kungl Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar del 19
- Gernet, Louis, *The antropology of ancient Greece*. (Baltimore 1968)
- Gibson, Janice, T & Hartios-Fatuoros, Mika, "The Education of a Torturer", *Psychology Today*, nov 1986:20
- Gillingstam, Hans, *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden, släkthistoriska studier*, (Stockholm 1952)

- Ginzburg, Carlo, *Ledtrådar, essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*, (Stockholm 1989)
- Given, James B *Inquisition and medieval society, power, discipline & resistance in Languedoc*, (New York 1997)
- Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York 1959).
- Hadorphio, Johan, *Then andra delen, til rym-krönikorne hörande innehåller åtskillige konglige och furstlige förljkeningar, föreningar, försäkeringar, dagtingan, förbund, förskrivningar, lejdebrev etc och mera sådant som den svenska historien angår*, (1676)
- Hagnell, Karin, *Sturekrönikan 1452-1496, studier över en rikkrönikas tillkomst och sanningsvärde*, (Lund 1941)
- Haliczer, Stephen, *Inquisition and society in the kingdom of Valencia, 1478-1834*, (Berkeley 1990)
- Hallencreutz, Carl F, & Lindeberg, Sven-Ola, (utg), *Olaus Petri – den mångsidige svenske reformatorn, nio föredrag om Olaus Petri*, (Uppsala 1994)
- Hanawalt, Barbara A & Wallace, David (eds), *Medieval Crime and Social Control*, (Minneapolis 1999)
- Handlingar rörande Skandinaviens historia*, (Stockholm 1816-1860)
- Hanson, Elizabeth, "Torture and Truth in Renaissance England", *Representations*, Spring, 1991, number 34
- Hansson, Victor Davis, *The other greeks, the family farm and the agrarian roots of western civilization*, (New York 1995)
- Harrison, A R W, *The Law of Athens*, (1971)
- Headlam, J W, "On The *proklésis eis basanov* in Attic Law," *The Classical Review*, februari 1893, vol 7, (Oxford 1893)
- Heath, James, *Torture and English law, An Administrative and Legal History from the Plantagenets to the Stuarts*, (London 1982)
- Den heliga Birgittas Himmelska uppenbarelser*, band 1-4, sv.övers, 2a uppl (Malmö 1958)
- Hemmer, Ragnar *Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt*, (Helsingfors 1928).
- Henningensén, Gustav, *Häxornas advokat, historiens största häxprocess*, (Stockholm 1987)
- Henningensén, Gustav, "Kan häxor flyga?", *Signum* 2/99
- Henningensén, Gustav & Tedeschi, John, *The inquisition in Early modern Europe*, (Dekalb 1986)
- Herman, Judith Lewis, *Trauma och tillfrisknande*, (1992) sv. övers (u.o 1998)
- Hermeneutik, en antologi*, Engdahl, Horace mfl, (Stockholm 1977)
- Kemp, Peter & Kristensson, Bengt (utg), *Från text till handling*, (Stockholm 1992)
- Hertig Carls slaktarebenck*, (Stockholm 1915)
- Heussi, Karl, *Kompendium der kirchengeschichte*, (1907), 7e uppl (Tübingen 1930)
- Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (Oxford 1973)
- Historiska handlingar*, (Stockholm 1860-)
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, vol 1-5 (Uppsala 1933-1946)
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias (utg), *Magnus Erikssons landslag*, (Stockholm 1962)
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias (utg), *Magnus Erikssons stadslag*, (Stockholm 1966)
- Holmquist, Hjalmar, *Kyrkohistoria I, Gamla tiden och medeltiden*, (Stockholm 1922)
- Eusebios kyrkohistoria*, (Skellefteå 1995)
- Horgby, Björn, *Den disciplinerade arbetaren*, (Stockholm 1986)
- Inger, Göran, *Das Geständnis in der swedischen Prozessrechtsgeschichte, I. Bis zur Gründung des Svea Hofgerichts 1614*, (Stockholm 1976)
- Inger, Göran, *Erkännandet i svensk processrätts historia II 1614-1948*, (Stockholm 1994)
- Inger, Göran, *Institutet "insättande på bekännelse" i svensk processrätts historia*, (Stockholm 1976)
- Inger, Göran, *Svensk rätts historia*, (1980) ny uppl (Stockholm 1986)
- Inger, Göran, *Svensk rätts historia*, (1980), 4e rev uppl (Malmö 1997)
- Innes, Brian, *The History of Torture*, (New York 1998).
- Jansson, Arne, *From Swords to Sorrow, Homocide and Suicide in Early Modern Stockholm*, (Stockholm 1998)
- Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, *Människovärdet och makten, om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600-1850*, (Stockholm 1994)
- Johansen, J C V, "Tavshed er guld...", *Historisk Tidskrift* (Danmark) bind 81
- Jørgensen, Poul Johannes, *Dansk retshistorie*, (1969) 6e utg (København, 1974).
- Kaiser, Daniel H, *The growth of the law in medieval Russia*, (Princeton 1980)
- Kamen, Henry, *The spanish inquisition, an historical revision* (London 1997)
- Karlsson Sjögren, Åsa, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle* (Umeå 1998)
- Klemming, G, E, (utg), *Nya krönikans fortsättningar eller sture-krönikorna, fortgången av unions-striderna under Karls Knutsson och sturarna 1452-1520*, (Stockholm 1867-1868)
- Klemming, Gustav, *Ur en antecknares samlingar*, (Uppsala 1880-1882)
- Klemming, G E (utg), "Anteckningar af Johannes Thomae Agrivillensis Bureus", *Samlaren, tidskrift*, fjärde årg 1883 (Stockholm 1885)
- Konung Gustav den förstes registratur*, (Stockholm 1861-1916)
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, (Malmö 1956-1978)
- Kumlin, Kjell, "Käpplingemorden", *S:t Eriks årsbok 1947*
- Kreüger, J, "Bör fängelse å fästning längre bibehållas i Sverige såsom medel att förmå tilltalade personer till bekännelse?", *Tidskrift för lagstiftning, Lagskipning och Förvaltning*, femte årg, 1868, 1 afd (Stockholm 1868).

- Kärfve, Eva, *Den stora ondskan i Valais*, (Stockholm 1992)
- Lagerlöf-Genetay, Brigitta, *De svenska häxprocessernas utbrottskede 1668-71*, (Stockholm 1990)
- Lagsförslag i Carl den niondes tid, *Handlingar rörande Sveriges historia*, andra serien, (Stockholm 1864)
- Langbein, John, H, *Torture and the Law of Proof, Europe and England in the Ancien régime*, (Chicago 1976)
- Lappalainen, Mirkka & Hirvonen, Pekka (eds), *Crime and Control*, (Hakapaino 1999)
- Larson, Anders, *Sammanväringen mot Gustav III*, (Uppsala 1959)
- Larsson, Ludvig (utg), *Stockholms stads tänkebok 1524-1529 av M:r Olaus Petri Phase*, Skrifter utgivna av vetenskaps-societeten i Lund, (1929-1940)
- Laurence, John, *A history of capital punishment*, (New York 1960)
- Lea, Henry Charles, *A history of The Inquisition of The Middle Ages*, vol I-III, (New York 1887-88)
- Lea, Henry Charles, *Materials toward a History of Witchcraft*, Vol I-III, (Arthur C Howland, ed) (Philadelphia 1939).
- Lea, Henry Charles, *Superstition and Force, Essays on the wager of law, the wager of battle, the ordeal-torture*, (1870), reprint (New York 1968).
- Leigh, Dale, & Ryan, Simon, *The body in the library* (Atlanta 1998).
- Levander, Lars, *Brottsling och bödel*, (1933) nytryck (Stockholm 1975)
- Letto-Vanamo, Pia, ”Tingsgemenskapens rätt”, *Historisk tidskrift för Finland* 1997:2
- Levack, Brian P, *The Witch-hunt in Early Modern Europe*, (1987), 2.a uppl (Harlow 1995)
- Liliequist, Jonas, ”Bekännelsen, döden och makten. En studie i social kontroll med utgångspunkt från tidelagsbrottet i 1600- och 1700-talets Sverige”, *Historia nu*, 18 umeåforskare om det förflutna, Umeå 1988)
- Liliequist, Jonas, *Brott, synd och straff, tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*. (Umeå u.å).
- Liliequist, Jonas, ”Äst du en ärlig karl, så kom ut och slåss”, *Jämten* 1998, Länsmuseets och Heimbygdas årsbok, årgång 91
- Lindberg, Folke, *Fogde, råd och menighet*, (Stockholm 1941)
- Lindkvist, Thomas, ”Svar till Elsa Sjöholm” *Historisk tidskrift* 1990
- Lindkvist, Thomas, ”Medeltidens lagar” [rec] *Historisk tidskrift* 1989
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria, Stormaktstiden*, (1975) andra uppl (Stockholm 1997)
- Lindström, Dag, ”Oärliga mästare och kivande makar, ett och annat om rättsskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden”, *Historisk tidskrift* 1994:4.
- Lindström, Johan, *Framväxten av en systemisk-hermeneutisk vetenskapsteori, studier av forskningens dolda förutsättningar*, (Göteborg 1997)
- Lundin, Tom, *PTSD – traumarelaterade psykiska sjukdomar, diagnostik och behandling av posttraumatiskt stressyndrom*, (Helsingborg 1998)
- Lübcke, Poul (red), *Vår tids filosofi*, band 2 (1982) sv.övers (Stockholm 1987)
- Lönnroth, Erik, ”Sturekrönikan 1452-1487”, *Scandia* 1933
- Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven, (red), *Den svenska litteraturen 1, Från forntid till frihetstid (800-1718)*, (Stockholm 1987)
- MacDowell, Douglas M, *Athenian homicide law in the age of the orators*, (Manchester 1963)
- Malmquist, Hjalmar, *Om hexprocessen i Dalarna 1757-1763*, (Lund 1877)
- Malmström, Carl Gustav, *Sveriges politiska historia, från konung Karl XII:s död till statsvälföringen 1772*, andra upplagan, (Stockholm 1900)
- Malmström, Cajsa (red), *Tortyr och tystnad tillit och tal : dokumentation av projektet för krigs- och tortyrskadade flyktingar i Göteborg 1994-1996*, (Göteborg 1997)
- Maran, Rita, *Torture: The Role of Ideology in The French-Algerian war*, (New York 1989)
- Mascia-Lees, Francis, E & Sharpe, Patricia (eds), *Tattoo, torture, mutilation and adornment, The Denaturalization of the Body in Culture and Text*, (New York 1992)
- Mathiesen, Thomas, *Retten i samfunn, en innføring i rettsosologi* (Oslo 1992)
- Matzen, H, *Forlaesninger over den danske retshistorie, Offentlig Ret II* (Köpenhamn 1894)
- Meltzer, Milton, *Slavery, a world history*, (New York 1993)
- Midelfort, H C Erik, *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562-1684*, (Stanford 1972)
- Modéer, Kjell Å, *Historiska rättskällor, en introduktion i rättshistoria*, (Stockholm 1993)
- Modéer, Kjell Å, *Rättshistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg vid hans avgång från ämbetet den 30 juni 1976*, (Stockholm 1977)
- Monter, William, *Frontiers of heresy, the spanish inquisition from the Basque lands to Sicily*, (Cambridge 1990)
- Morris, David B, *The culture of pain*, (Berkley 1991)
- Munktel, Henrik, ”Tortyren i svensk rättshistoria, ett bidrag till straffprocessrättens historia”, *Lychnos* 1939-1940
- Månsson, Per (red), *Moderna samhällsteorier, traditioner, riktningar, teoretiker*, (1988), fjärde rev uppl (u.o 1995)
- Naumann, Christian, ”Om tortur, absolutio ab instantia och anklagades insättande på bekännelse, enligt Svensk lag”, (första årg, 1864, 1 Afd, Stockholm 1864). *Tidskrift för lagstiftning, Lagskipning och Förvaltning*, 21.a årg, 1884, 1 Afd (Stockholm 1884)
- Nelson, Alvar, ”Envig och ära, en studie över ett fornsvenskt lagfragment”, *Saga och Sed*, 1944
- Netanyahu, Benzion, *Toward the inquisition, essays on jewish and converso history in late medieval Spain*, (New York 1997)
- Nilsson, N G, ”Rättegången mot kronolänsman Montan, Axel Fredrik, mfl 1854”, *Tomelilla bemygdskrets årsbok* 1974.
- Nilsson, Roddy, *En välbyggt maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelseystemet under 1800-talet*, (Lund 1999)

- ”Nogen berättelse om koning Erichs then 14:de besvärlighet udi regementtid”, *Historisk tidskrift* 1888
- Norbert, Elias, *Civilisationsteori, del 1, Sedernas historia*, (Stockholm 1989)
- Nordlund, Christer, *En glimt av en sanning, Foucault och diskursbegreppet som kulturvetenskapligt verktyg* av, (opublicerad uppsats, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet)
- Norlin, Th, ”En svensk religions- och högmålsprocess i det sjuttonde århundradet, ett bidrag till svenska rättegångsväsendets historia”, *Nordisk tidskrift för politik, ekonomi och litteratur*, andra årg, (Lund 1867).
- Nyman, Magnus, *Förlorarnas historia: katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina*, (Uppsala 1997).
- Ober, Josiah, *Mass and elite in democratic Athens, rhetoric, ideology, and the power of the people*, (Princeton 1990)
- Odén, Birgitta; Persson, Bodil E B, & Werner, Yvonne Maria, *Den frivilliga döden, samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv*, (Stockholm 1998)
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, andra delen (sjätte-elfte boken), (Uppsala 1912)
- Olaus Petri, *Samlade skrifter*, band 1-4, (Uppsala 1917)
- Olaus Petri – den mångsidige svenske reformatorn, nio föredrag om Olaus Petri*, (Uppsala 1994).
- Olivecrona, Knut, *Om dödsstraffet*, (Uppsala 1866)
- Ordbok över svenska språket / utg. av Svenska akademien, (Lund 1893-)
- O:son Stiernhöök, Johan, *Om Svears och götars forna rätt*, (1672) översättning från det latinska originalet, (Uppsala 1981)
- Outlawing an ancient evil: torture*, United Nations, (New York 1985)
- Parry, Leonard Arthur, *The History of Torture in England*, Publ no 180: Patterson Smith Series in Criminology, Law Enforcement, And Social Problems, (1934) reprint (1975 New Jersey)
- Peters, Edward, *Torture*, (Oxford 1986)
- Petrén, Sture, Jägerskiöld, Stig & O:son Nordberg, Tord, *Svea hovrätt, studier till 350-årsminnet*, Stockholm 1964
- Pike, Ruth, ”Penal Practicies in Early Modern Spain”, *Criminal Justice History*, 1984, vol 5
- Pike, Ruth, *Penal Servitude in Early Modern Spain*, (Madison 1983)
- Plachta, Leslie R, ”Torture and healt care professionals”, *New York State Journal of Medicine*, March 1989)
- La Preuve*, tom 1-4, Recueils de la socite Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions, tome XVI-XIX, Bruxelles 1963-65
- Ramachandran, V S, (ed), *Encyclopedia of human behavior*, vol 1-3, (San Diego 1994)
- Ranehök, Allan, *Centralmaket och domsmakt, Studier kring den högsta rättskipningen i kung Magnus Erikssons länder 1319-1355*, (Uppsala 1975)
- Rejali, Darius M, *Torture & Modernity, Self, Society, and State in Modern Iran*, (Oxford 1994)
- Rey, Roselyne, *The History of Pain*, (1993) eng.övers (London 1995)
- Right, M R, *Cosmology in antiquity*” (London & New York 1995)
- Rosén, Jerker, *Maktkampen mellan Erik och hans bröder, Den svenska historien, del 5, Sverige blir en stormakt*, (1966) ny uppl (Stockholm 1983)
- Rosén, Jerker, *Studier kring Erik XIV:s höga nämnd*, Skrifter utgivna av kungl. Humanistisk vetenskapssamfundet i Lund, (Lund 1955)
- Ruthven, Malise, *Torture, the Grand Conspiracy*, (London 1978)
- Sabatini, Rafael, *Torquemada and the spanish inquisition, a history* (London u.å)
- Svenska akademiens ordlista över svenska språket*, 12. uppl. (Stockholm 1998)
- Scarry, Elaine, *The Body in Pain, The making and unmaking of the world*, (New York 1985)
- Schama, Simon, *Mellan Gud och Mammon, Nederländerna under guldåldern* (1987) sv.övers (Stockholm 1989)
- Schlyter, C J, *Sveriges gamla lagar*, (Lund 1827-1877)
- Schlyter, C J, *Ordbok till samlingen av Sveriges gamla lagar*, (Lund 1877)
- Schmedeman, Johan (utg), *Kongl stadgar, förordningar, brev och resolutioner, ifrån år 1528 in till 1701 angående justitiae och executions-åbrender, med een förteckning på stadgarne främst, och ett fulkommeligt orda-register efterst wid verket...* (Stockholm 1706)
- Schmidt, Gerhard, *Die Richterregel des Olaus Petri, Ihre Bedeutung im allgemeinen und für die Entwicklung des schwedischen Strafprozessrechts vom 14. Bis 16. Jahrhundert*, (Göttingen 1966)
- Schmitt, Jean-Claude, *Den heliga vinthunden, Sankt Guinefort, belgon och hund*, (Stockholm 1985)
- Schrodero, Erico (utg) ”...Rättegångs Oordning, hvarutinän förhandlas och tilkenna giffs, huru then ledbe sathan igenom dommarrenar ...vnderstundom stichtar ...myken oreda, ...”, Georgij am Waldt, (Stockholm 1616)
- Schück, Henrik, *Stockholm vid 1400-talets slut*, (Stockholm 1951)
- Scott, George Ryley, *The history of capital punishment, including an examination of the case for and against the death penalty*, (London 1950)
- Scott, George Riley, *A history of torture* (1940) ny uppl (London 1995)
- Scriptores rerum Svecicarum medi aevi*, (Uppsala 1818)
- Silverstolpe, Carl, ”Om Jöran Persson och konungens höga nämnd”, *Historisk tidskrift* 1881
- Sjöberg, N (utg), ”Stockholms stads tänkebok under vasatiden”, *Samfundet S:t Eriks årsbok*, 1908 – 1914
- Sjödén, C C, *Stockholms borgerskap under sturetiden, med särskild hänsyn till dess politiska ställning, en studie i Stockholms stads historia*, (Stockholm 1950)
- Sjögren, Wilhelm (utg), *Föarbetena till Sveriges rikets lag 1686-1736 efter offentligt uppdrag utgifna* (Uppsala 1900–1909)
- Sjöholm, Elsa, *Sveriges medeltidslagar, europeisk rättstradition i politisk omvandling*, (Lund 1988)

- Sjöholm, Elsa, ”En marxistisk propagandaseger?”, *Historisk tidskrift* 1990
- Statligt stöd till rehabilitering av tortyrskadade flyktingar mfl*, Delbetänkande av Psykiatri-utredningen, SOU 1993:4
- de Ste. Croix, G, E, M, *The Class struggle in the Ancient Greek World, from the Archaic Age to the Arab Conquests*, (London 1981)
- Steffen, Richard, *Den heliga Birgittas uppenbarelsen, i urval och översättning, med inledning anmärkningar och förklaringar*, (Stockholm 1909)
- Stein-Willeshuis, Martina, ”Thieves in medieval Icelandic laws”, *Criminal Justice history* 5 (1984)
- Stockholms stadsböcker från äldre tid* (Stockholm 1876-1948)
- Storr, Anthony, *Den omänskliga människan, Vad driver oss till att plåga och döda, till förföljelse, tortyr och folk mord?* (1972/1991), sv. övers (u.o 1992)
- Stover, Eric & Nightingale, Elena O (eds), *The Breaking of Bodies and Minds, Torture, Psychiatric Abuse and the Health Professions*, (New York 1985)
- Styffe, Carl Gustav, *Bidrag till Skandinaviens historia, ur utländska arkiver samlade och utgivna*, (Stockholm 1859-1884)
- Stålhammar, Mall, *Metaforernas mönster i fackspråk och allmänspråk*, (Stockholm 1997)
- Suedfeld, P (ed) *Psychology and torture*, (London 1990)
- Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket, brott och rättsskipning i Sverige 1600-1840*. (Stockholm 1992)
- Swartling, Jan-Axel, *Ideologi och realitetsarbete – om analys av makt och dominans på etnometodologisk grund*, (Stockholm 1998)
- Svensk uppslagsbok*, Del 1-32, andra utvidgade uppl, (Malmö 1947-55).
- Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförvaltningens historia under tidberärfvet* (Stockholm 1887)
- Svenska Riksrådets protokoll*, (Stockholm 1891-)
- Svenskt Diplomatarium*, (Stockholm 1829-)
- Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen 1734, facsimile*, (Stockholm 1984)
- Sveriges överenskommelser med främmande makter*, SÖ 1986:1.
- Särman, Marianne, *Charlotta Taube och den sista häxprocessen, ett 1700-tals drama i flera akter* (Stockholm 1996).
- Söderberg, Johan, ”En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540-1660”, *Historisk tidskrift* 1990/2
- Söderwall, K F, *Ordbok över svenska medeltids-språket*, (Lund 1884-1918), ny tryckning (Stockholm 1990)
- Sörlin, Per, *Trolldoms- och vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635-1754*, (Umeå 1993)
- Tamm, Ditlev, *Dansk retshistorie* (2.a udg Danmark 1996)
- Tamm, Ditlev & Jørgensen, Jens, Ulf, *Dansk retshistorie i hovedpunkter, fra Landskabslovene till Örsted, II Översigt over retsudviklingen*, (Köpenhamn 1978)
- Taussi-Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna, från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, (Stockholm 1996)
- Taussi-Sjöberg, Marja, ”Staten och tinget under 1600-talet”, *Historisk tidskrift* 1990:2
- Testas, Jean & Testas, Guy, *Inkvistitionen*, (1966), sv.övers, (u.o 1998)
- Thompson, C V, [Svar till J W Headlam], *The Classical Review* (8) 1894)
- Thunander, Rudolf, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635-1699*, Rättshistoriskt bibliotek nr 49 (Lund 1993)
- Tortyr, En kunskapsöversikt*, rapport från Socialstyrelsen, SoS 1989:40
- Tortyrerna på åttioatalet*, Amnesty international (utg), (Stockholm 1984)
- Trost, Jan och Levin, Irene, *Att förstå vardagen* (Lund 1996)
- Turasiewicz, Romualdus, *De servis testibus in Atheniensium iudiciis saec. V et IV a. Chr. N. Per tormenta cruciatis* (Krakow 1963)
- Utdrag utur alle ifrån den 19 augusti 1772 utkomme publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer...* del 1-15 (Stockholm 1742-1829)
- Wadstein, Elis, ”Birka och bjärkörrätt”, *Namn och Bygd, Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*, (1914)
- Vadstenadiariet, latinsk text med översättning och kommentar*, Claes Gejrot (utg), Kungl Samfundet för utgivande av handlingar rörande Skandinaviens historia, Handlingar del 19 (Stockholm 1996)
- Waldén, Bertil, *Lag och rätt i Noraskog, Bidrag till kännedom om äldre tiders rättsväsen inom Nora tingslag*, (Nora 1973)
- Wallén, Per-Edwin, *Die klage gegen den toten im nordgermanischen recht*, (Stockholm 1958)
- Wallén, Per-Edwin, ”Kanoniska och germanska element i rätten att dräpa tjuv i de svenska landskapslagarna”, *Kyrko-historisk årskrift* (1957)
- Warholm, Johan Wilhelm, *Skara stifts herdaminne*, (1871), faksimil, (Ed 1984)
- Watson, Alan, ”Roman slave law and romanist ideology”, *Phoenix, the journal of the classical association of Canada*, 37 (1983)
- Wedberg, Birger, *Karl XII på justitietronen*, (Stockholm 1944)
- Weibull, Curt, ”Käpplingemorden”, *Scandia* 1964
- Wennström, Torsten, *Tjuvnad och fornämi, rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar*, (Lund 1936)
- Weschler, Lawrence, *A Miracle, A Universe, Settling Accounts with Torturers*, (New York 1990)
- Wessén, Elias, ”Birka och bjärkörrätt”, *Namn och Bygd*, 1923
- Wessén, Elias, *Svenskt lagspråk*, (Lund 1968)
- Westin, Charles, *Tortyr och existens*, (Göteborg 1989)
- Westin, Charles (red), *Hermenutikens vär, Om ton, text och tolkning – en vänbok till Per-Johan Ödman*, (Göteborg 1998)
- Westin, Gunnar, T, *Historieskrivaren Olaus Petri, svenska krönikans källor och krönike-författarens metod*, (Lund 1946)

- Westin, Gunnar T, (red), *Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 27 augusti 1963*. (Stockholm 1963)
 Vidal-Naquet, Pierre, *Torture: cancer of Democracy, France and Algeria 1954-62*, (Harmondsworth 1963)
 Widmark, Per Henrik, *Beskrivning över provinsen Hälsingland*, (Bollnäs 1945)
 Wiedemann, Thomas, *Emperors & gladiators*, (London & New York 1995)
 Wiedemann, Thomas, *Greek and Roman slavery*, (London 1981)
 Wieselgren, O, ”Botolf från Östby, en inkvisitionsprocess från Sveriges medeltid”, *Svensk tidskrift* 1950
 Villiers, Charlotte, *The spanish legal tradition, an introduction to the spanish law and legal system*. (Aldershot 1999)
 Wiselgren, Sigfrid, *Sveriges fängelser och fångvård, från äldre tider till våra dagar. Ett bidrag till svensk kulturhistoria*, (Stockholm 1895)
 Wood, Ellen Meiksins, *Peasant-citizen and slave, the foundations of athenian democracy*, (London 1989)
 Wrangel, F U, *Stockholmiana*, (Stockholm 1902-1916)
 Åkerberg, Hans, *Den hermeneutiska cirkeln*, (Malmö 1982)
 Ödberg, Fridolf, ”Om kyrkoherden herr Maurits Rasmussons i Böne sammansvärjning mot k. Johan år 1576”, *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, hft 6-7*, (Stockholm 1893)
 Ödberg, Fridolf, *Stämplingarna mot Johan III åren 1572-1575*, (Stockholm 1897)
 Österberg, Eva & Lindström, Dag, *Crime and Social Control i Medieval and Early Modern Swedish Towns*, (Uppsala 1988)
 Österberg, Eva (red), *Jämmerdal och frjedesal, kvinnor i stormaktstidens Sverige*, (Stockholm 1997)
 Östergren, Olof, *Nusvensk ordbok, ny tryckning*, (Stockholm 1981)
 Östman, Nils, ”De äldre rådhusbyggnadernas historia”, *Stockholms Rådhus och Råd: festskrift: innehållande magistratens och Rådhusrättens samt de äldre Rådhusbyggnadernas historia: beskrifning af det nya Rådhuset i kvarteret Fruktkorgen jämte byggets historia: förteckning öfver borgmästare och rådmän samt stads- och magistratssekreterare från äldsta till nuvarande tid: utg. till minne af nya Rådhusets invigning hösten 1915*, (Stockholm 1915)

Förkortningar:

B – Byalagsbalken
 D – Dråpamålsbalk
 Dl – Dalalagen
 E – Edsöresbalken
 G – Giftemålsbalken
 Gl – Gutalagen
 Hl – Hälsingelagen
 K – Konungabalken
 Kk – Kyrkobalken
 Krll – Kristoffers landslag
 M – Manhelgdsbalken
 MEL – Magnus Erikssons landslag
 MES – Magnus Erikssons stadslag
 pr – principium, hänvisar till flockens inledning

RA – Riksarkivet
 SAOB – Svenska Akademiens ordbok
 Sdml – Södermannalagen
 Skl – Skånelagen
 SkSt – Skånska stadsrätten
 Sl – Slagsmålsbalken
 Sml – Smålandslagen
 Stb – Stockholms stads tänkeböcker
 T, Tj – Tjuvabalken
 Ul – Upplandslagen
 V – Vådamålsbalk
 Vml – Västmannalagen
 Y Vgl – Yngre Västgötalagen
 Ä Vgl – Äldre Västgötalagen
 Ögl – Östgötalagen